

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY TA'LIM, FAN VA INNOVASIYALAR
VAZIRLIGI**

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

“IQTISODIYOT” KAFEDRASI

**INSTITUTIONAL IQTISODIYOT
FANIDAN
O'QUV-USLUBIY MAJMUA**

Bilim sohasi: 300000 – Ijtimoiy fanlar
Ta'lim sohasi: 310000 – Ijtimoiy va xulq atvorga oid fanlar
Ta'lim yo'nalishi: 60310100-Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yicha)

GULISTON – 2023

“Institutsional iqtisodiyot” fanidan o’quv-uslubiy majmua O’zbekiston Respublikasi oliy va o’rta maxsus vazirligining 2017 yil 1 martdagi № 107-sonli buyrygi asosida ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi:

A.X.Burxanov - “Iqtisodiyot” kafedrasida dotsenti, iqtisod fanlari nomzodi

Taqrizchilar:

O.Sattorqulov - “Iqtisodiyot” kafedrasida dotsenti, i.f.n.;

A.Mamatov - “Iqtisodiyot” kafedrasida professori, i.f.d.

O’quv-uslubiy majmua Guliston davlat universiteti o’quv-uslubiy kengashining 2023 yil __ avgustdagi № 1 - sonli qaroriga muvofiq o’quv jarayoniga tatbiq etish uchun tavsiya etilgan.

MUNDARIJA

Kirish	
O'quv materiallari (ma'ruza mavzulari va mazmuni, amaliyot mashg'ulotlari ishlarini bajarish b o'yicha uslubiy ko'rsatmalar)5	
Mustaqil ta'lim mashg'ulotlari.....	
Glossariy	

ILOVALAR:

Fan dasturi	
Syllabus.	
Tarqatma materiallar	

KIRISH

Har qanday jamiyat institutsional muhitini tashkil etuvchi ma'lum bir institutlar doirasida faoliyat yuritadi va rivojlanib boradi.

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yilidan boshlab beshta tamoyil asosida bosqichma-bosqich amalga oshirilgan islohotlar jarayonida ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha sohalarida o'zgarishlarga erishildi, iqtisodiyotning yangi xo'jalik yurituvchi sub'ektlari – yirik aksiyadorlik jamiyatlari, xolding kompaniyalar va xususiy mulkchilikning turli shakllari barpo etildi. Shu bilan bir vaqtda ular faoliyat yuritishi shartlarini belgilab beruvchi rasmiy qoidalar (konstitutsiya, qonunlar, farmonlar va b.) hamda milliy qadriyatlar, urf-odatlar va boshqa norasmiy normalarni o'z ichiga olgan institutsional asoslar yaratildi. Bularning barchasi jamiyatda mulkchilik, ishlab chiqarish va taqsimot munosabatlarining takomillashuviga, moddiy, tabiiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanishga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Shu bois institutsional muhitni faollashtirish, faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiyotning rivojlanish qonuniyatlarini bilish, uni modernizatsiya qilish yo'llarini tanlash va xavf-xatarning oldini olishning samarali vositasi zarur. Institutsional iqtisodiyot, shubhasiz, ana shunday vositalardan biri hisoblanadi.

Mazkur majmua ilg'or xorijiy tajribani keng o'rganish, umumlashtirish va undan ta'lim va tadqiqotlar jarayonida samarali foydalanish mahsulidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 26 may qarorida oliy o'quv yurtlari "Jahonning rivojlangan mamlakatlaridagi etakchi universitetlar va oliy o'quv yurtlari bilan qalin hamkorlik doirasida keng ko'lamda ishtirok etgan holda 2016G'2017 o'quv yili boshlangunga qadar barcha o'quv rejalari va dasturlari tubdan qayta ishlab chiqilishini nihoyasiga etkazishni ta'minlasin, fanlarni o'qitishning eskirgan, umrini o'tab bo'lgan yondashuv va uslublaridan batamom voz kechishni, bakalavriat va magistraturada jahon fani va ilg'or pedagogik texnologiyalarning zamonaviy yutuqlariga asoslangan yangi o'quv rejalari va dasturlarini joriy etishni, shuningdek, ta'lim jarayonida ularni amalga oshirish hamda oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish uchun ... etakchi xorijiy olimlar va o'qituvchilarni jalb etishni nazarda tutsin"¹ deb alohida ta'kidlangan.

Ushbu qarorda belgilangan vazifalarni amalga oshirish maqsadida ta'lim va tadqiqotlarning mazkur axborot-resurs manbaini ishlab chiqishda Dankin Universiteti, Massachusetts Texnologiya instituti va Nyu-York Davlat Universiteti (AQSh), Oksford Universiteti, Bat Universiteti va London Metropolitan Universiteti (Buyuk Britaniya), Bremerxafen Universiteti (Germaniya), Vaseda Universiteti (Yaponiya), Kemyong Universiteti (Koreya Respublikasi), Shanxay Universiteti (XXR) va boshqa etakchi xorijiy universitetlar boy ijobiy tajribasidan samarali foydalanildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yilni biz **Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili**, deb e'lon qildik. Bugungi majlisimizning asosiy mazmunini aynan shu talabdan kelib chiqqan holda belgilashni taklif etaman. Shu munosabat bilan sizlarning e'tiboringizni quyidagi eng muhim masalalarga qaratishni zarur, deb hisoblayman.

Birinchidan, nima sababdan o'tgan yilda iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarni rivojlantirishning ayrim ko'rsatkichlariga erishilmadi? Buning uchun kim shaxsan javob beradi?

Ikkinchidan, 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim yo'nalishlari va ustuvor vazifalarini belgilab olishimiz zarur.

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 26 майдаги “2016/2017 ўқув йилида Ўзбекистон Республикаси oliy ta'lim muassasalarida ўқишга қабул қилиш тўғрисида”ги қарори. “Халқ сўзи” газетаси, 2016 йил 27 май, №103 (6538). Б.1

Uchinchidan, kelgusi besh yil davomida qanday strategik vazifalarni amalga oshirishimiz kerak?

Bugun mamlakatimizning barqaror rivojlanish yo'lida izchil ilgari lab borishini tahlil qilar ekanmiz, o'tgan yili printsiptial muhim islohotlarni amalga oshirish bo'yicha qat'iy qadamlar qo'yildi, deb aytishga barcha asoslarimiz bor.

Bu islohotlarning asosiy maqsadi – aholi uchun munosib hayot darajasi va sifatini ta'minlashdir.

Jadal va barqaror rivojlanishga qaratilgan bu siyosat bundan keyin ham so'zsiz davom ettiriladi.

Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbarni – bu Bosh vazir yoki uning o'rinbosarlari bo'ladimi, hukumat a'zosi yoki hududlar hokimi bo'ladimi, ular faoliyatining kundalik qoidasi bo'lib qolishi kerak.²

Hozirgi kunda institutsional iqtisodiyot fani iqtisodiy nazariyaning uzviy bir yo'nalishi sifatida dadil maydonga chiqdi. Ushbu fan Belorussiya, Rossiya, Ukraina, Boltiq bo'yi va boshqa o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan qator mamlakatlarning iqtisodiyot yo'nalishida kadrlar tayyorlovchi oliy o'quv yurtlarida keng o'qitilmoqda va mazkur fan bo'yicha kafedralar tashkil etilgan.

E'tiboringizga havola etilayotgan ushbu ma'ruzalar matnida yangi institutsional nazariyaning metodologik asoslariga, asosiy qoidalariga, tamoyillariga, ushbu yo'nalish vakillarining ilmiy qarashlariga, jamiyatdagi rasmiy va norasmiy normalarni muvofiqlashtirish muammosiga, norasmiy institutlarning roliga muhim ahamiyat berilgan.

Shuningdek, ma'ruzalar matnida institutsional iqtisodiyotning tadqiqot usuli sifatida o'yinlar nazariyasi va modellashtirish tavsifiga, reja va bozor institutlari faoliyati normalari hamda shartnomalar xillariga katta e'tibor qaratilgan. Transaksiyalar va transaksiya xarajatlari nazariyasi, transformatsion yondashuvning o'ziga xos xususiyatlari va uning ahamiyati hamda tahliliy usullari, mulkchilik huquqlari va mulk shakllarining rivojlanishi, davlat va uy xo'jaligi xillari, firmalar turlari va ular faoliyatining institutsional asoslari keng yoritilgan. Ma'ruzalar matnida institutlarni yangi institutsional muhitga joriy etish jarayonlarini o'rganishga keng o'rin berilgan.

²Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 104 б.

I.O'QUV MATERIALLARI

1.1.MA'RUZA MASHG'ULOTLARI MATNI

1-Mavzu. “Institutsional iqtisodiyot” fanining predmeti va mazmuni, tamoyillari

Reja

1. Institutsional nazariyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixi
2. Institutsionalizmning metodologik asoslari va institutsional tahlilda boshlang'ich nuqta masalasi
3. Neoinstitutsional nazariyaning asosiy yo'nalishlari
4. Institutsional iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari

TAYaNCh SO'Z VA IBORALAR: institut, instutprovayder, institutsionallashtirish, ijtimoiy adolat nazariyasi, muvozanat nazariyasi, institutsional nazariya, Kouz teoemasi

1. Institutsional nazariyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixi

Ilmiy iqtisodiy nazariyalar shakllanishi XVII asrda Evropada dastlab V.Petti, Buagilber, keyinroq esa, A.Smit va D.Rikardolarning klassik iqtisodiy ta'limotlari bilan tavsiflanadi. XIX asrning etmishinchi yillariga kelib, klassik nazariyaning K.Menger, M.Jevons, L.Valras va boshqa tadqiqotchilarning faoliyati zamiridagi marjinal yondashuv bilan kengayishi neoklassik nazariya sifatida A.Marshallning “Iqtisodiyot printsiplari” asarida o'z ifodasini topdi. Keyinchalik A.Marshallning qarashlari J.B.Klark izlanishlarida takomillasdi.

Neoklassik nazariyaning asosiy tamoyillari ikki qismdan iborat. Asosiy tamoyillarning birinchi qismini klassikaning “eski” tamoyillari, ikkinchi qismni esa, neoklassikaning “yangi” tamoyillari tashkil etadi. “Eski” tamoyillar “qat'iy negiz” bo'lsa, “yangi” tamoyillar neoklassikaning «himoya qobig'i»³ni tashkil etadi³.

“Eski” tamoyillarga quyidagilar kiradi:

- bozorda hamma vaqt muvozanat mavjud, u yagona Pareto (Valras-Errou-Dobre) optimumi talablariga mos keladi;
- bozorda individlar tomonidan oqilona tanlov amalga oshiriladi;
- individlarga tashqi omillar ta'sir ko'rsatmaydi, ularning biror holatni afzal bilishi barqaror va ekzogen xususiyatga ega;
- xarajatlarning yagona turi – ishlab chiqarish xarajatlari hisobga olinadi. Ayni chog'da ayirboshlash xarajatlari e'tiborga olinmaydi.

“Yangi” tamoyillarga ko'ra:

- bozorda ayirboshlashni amalga oshirish uchun resurslarning xususiy mulkni tashkil etishi asosiy zamin hisoblanadi;
- individlarda bitim to'g'risidagi barcha axborot mavjud;
- ayirboshlash chegaralari kamayib boruvchi foydalilik tamoyili asosida hamda resurslarning dastlabki taqsimlanishidan kelib chiqib, belgilanadi.

Klassik nazariyaning rivojlanishida kuzatiladigan istalgan qoida tuzatishlar va aniqlashtirishlar jarayonida «Eski tamoyillar»ni tashkil qiluvchi fikrlar o'zgarishsiz qolishini nazarda tutadi. Ular tadqiqot paradigmasi, nazariyani izchil qabul qiluvchi har qanday tadqiqotchining tanqidi qanchalik keskin bo'lmasin, “eski” tamoyillardan voz kechilmaydi. Aksincha, nazariyaning rivojlanishiga qarab uning tadqiqot predmetiga «yangi tamoyil»ni tashkil qiluvchi qarashlarga doimiy tuzatishlar, yangi unsurlar kiritiladi.

«Eski» institutsionalizm nazariyasining mohiyatini yanada to'liqroq ko'rib chiqish uchun ushbu ilmiy yo'nalishning ko'zga ko'ringan vakillari T.Veblen, K.Polani va J.K.Gelbreyt qarashlariga murojaat etish mumkin. Mashinali ishlab chiqarishning paydo bo'lishini tahlil qilishda kapitalist bilan yollanma ishchi o'rtasidagi munosabatlar tizimi mehnat taqsimoti qabul qiladigan quyidagi tashkiliy shakllar orqali ularning o'zaro ta'siriga e'tibor qaratildi: tabiiy

³ Alchian A., Demsetz H. The property rights paradigm // Journal of Economic Histo 1973. M. 33. № 1. P. 17.

mehnat taqsimoti → kooperatsiya → manufaktura va mutlaq qo'shimcha qiymatni shakllantirish → xususiy ishchining paydo bo'lishi → mashinalarning paydo bo'lishi → fabrika → nisbiy qo'shimcha qiymatni shakllantirish.

Karl Polaning ta'kidlashicha, aynan milliy resurslar va mehnat bozorining shakllanishi asosida davlatning aralashuvi yotadi. G'arbiy Evropaning barcha ichki bozorlari mahalliy bozorlar tabiiy evolyutsiyasining natijasi emas, balki davlatning aralashuvi orqali barpo etilgan.

T.Veblen «Bekorchi sinf nazariyasi» (1899) [32] asaridagi odatlar to'g'risidagi tahlilda xolizm metodologiyasini qo'llaydi. Odatlar individlarning bozordagi, siyosiy sohadagi, oiladagi xatti-harakatlari doiralari belgilab beruvchi institutlardan biri hisoblanadi. Insonlar xatti-harakati Veblen tomonidan ikkita juda qadimiy odatdan kelib chiqib, ta'riflanadi. Bu odatlarni u raqiblik hissiyoti (boshqalardan birinchi bo'lish, umumiylikdan ajralib turish istagi) va mahorat hissiyoti (halol va samarali mehnat qilishga moslashish) deb nomlaydi. T.Veblenning fikriga ko'ra, raqiblik hissiyoti mulkchilik va bozordagi raqobatning asosida yotadi. Ushbu hissiyotning o'zi individ o'z tanlovini amalga oshirishda o'z foydaliligini ko'paytirishni emas, balki boshqalarning ko'z o'ngida o'z nufuzini oshirishni ko'zlovchi «oshkora iste'mol»ni izohlaydi. Masalan, sotib olmoqchi bo'lgan avtomobilni tanlashda iste'molchi uning narxiga va texnik xususiyatlariga emas, balki muayyan rusumdagi mashinaga egalik qilish orqali ta'minlanadigan nufuzga e'tiborni qaratadi.

Va nihoyat, “eski” institutsionalizm namoyondasi J.K.Gelbreyt o'z tahlilini axborot va axborot almashuvining ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanishi masalalaridan boshlaydi. Uning asosiy fikri – hozirgi bozorda hech kim to'liq axborotga ega emas. Har bir shaxsning bilimlari ixtisoslashgan va xususiy ahamiyatga ega, axborot to'liqligiga faqat ushbu to'liq bo'lmagan bilimlarni birlashtiruvchi tashkilot doirasida erishish mumkin, deb ta'kidlaydi. Bunda hokimiyat alohida shaxsdan guruhga birlashgan, individuallikka ega bo'lgan tashkilotlar qo'liga o'tadi. So'ngra mazkur tashkilot individlarning xatti-harakatiga ko'rsatadigan ta'sirni tahlil qilib, individlar tavsiflarini institutsional muhit funktsiyasi sifatida ko'rib chiqadi. Masalan, uning ta'kidlashicha, iste'mol talabining o'sishi iste'molchilarning o'z ichki tuyg'ulari yuqori bo'lishidan emas, balki ularni ishtirok uchun reklamadan faol foydalanuvchi korporatsiyalar manfaatlarining o'sishidan kelib chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlarining jadal rivojlanishi barobarida iqtisodiy tadqiqotlar ko'lami yanada kengaydi va chuqurlashdi. Bu bilan hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarining yirik yo'nalishlari shakllandi⁴.

Hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarini o'rganishning eng keng tarqalgan yondashuvlariga ko'ra, ular uchta yo'nalishni o'z ichiga oladi: neoklassika, institutsionalizm va keynschilik. Biroq, mamlakatimizda mazkur yo'nalishlar – ayniqsa, institutsionalizm yo'nalishi sohasidagi ilmiy-nazariy, o'quv-uslubiy jabhalar yaxlit bayon etilgan adabiyotlarni etarli, deb bo'lmaydi.

Institutsionalizmning nazariy yo'nalish sifatida shakllanishi bevosita klassik va neoklassik nazariyalar bilan bog'liq. Binobarin, neoklassika tamoyillaridagi yuqorida ko'rsatilgan cheklovlarni hisobga olgan holda, bozor modelini tuzishga yo'naltirilgan nazariya – institutsionalizm hisoblanadi. Ushbu nazariyaning tadqiqot markazida institutlar – insonlar tomonidan barpo etiladigan va o'zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy me'yorlar va qoidalar turadi. Institutsional nazariya qoidalari neoklassik yondashuvga nisbatan yangi nazariya bo'lib, bozor munosabatlarini tahlil qilishning yangi sohasidir.

Institutsionalizm bugungi kunda iqtisodiyot fanining eng tez rivojlanib borayotgan yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu ko'proq neoinstitutsional iqtisodiy nazariyaga yoki yanada kengroq qilib aytadigan bo'lsak, neoinstitutsional nazariyaga yoki neoinstitutsionalizmga taalluqli.

Ilmiy manbalar [30, 32, 34, 40, 41, 47] guvohlik berishicha, neoinstitutsionalizm chuqur tarixiy ildizga ega. XIX asr oxiri – XX asr boshida yuzaga kelgan “eski” institutsionalizmning asoschilari bo'lib T.Veblen, J.R.Kommons va U.Mitchellar hisoblanishadi. Hozirgi zamon

⁴ Dobb Maurice, Capitalist Enterprise and Social Progress, London: G. Routledge & Sons, 1925

iqtisodchilari ularning ishlaridan bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan va iqtisodiyot fanining an'anaviy usullari yordamida izohlanishi qiyin bo'lgan jarayonlarni tahlil qilish imkonini beruvchi g'oyalarni topmoqda.

Biroq o'tgan asrning 60-70 yillarigacha institutsional yo'nalish ancha sust rivojlangan. Keyinchalik eski g'oyalar ikkinchi bosqich institutsionalistlari – J.K.Gelbreyt, R.Xaylbroner, F.Perru, J.Furaste, G.Myurdal va boshqalarning ishlarida o'z ifodasini topgan.

“Eski” (zamonaviy) institutsionalizmning uchinchi bosqichi asosan J.Xodjson boshchiligidagi [55] “kembridj maktabi” olimlarining faoliyati bilan bog'liq.

Shu bilan birga turli iqtisodiy maktablarga mansub bir qator iqtisodchilar [30, 31] institutsional tizimlarni tahlil qilish bilan shug'ullanib, o'z tadqiqotlarida institutsional yondashuvdan bevosita yoki bilavosita foydalanishgan.

Institutsional nazariyaning ko'p sonli masalalarini yorituvchi adabiyotlarda [31, 39, 40, 50, 56] institutsionalizm turli yo'nalishlarining metodologik xususiyatlari to'g'risidagi fikr-mulohazalarga katta ahamiyat berilgan.

“Eski” institutsionalizm bilan neoinstitutsionalizm da ko'plab umumiyliklar mavjud – bu institutlarni tadqiq etish, shuningdek ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni o'rganishga nisbatan evolyutsion yondashuvning ayrim jihatlarini tahlil qilishdir. Umuman olganda ushbu ikkita yondashuv kesishuv nuqtalariga ega emas.

Rossiyalik olim R.Nureevning fikriga ko'ra, “eski” institutsionalizm bilan neoinstitutsionalizm o'rtasida, kamida, uchta asosiy farq mavjud⁵.

1) Agar “eski” institutsionalistlar zamonaviy iqtisodiy nazariya muammolarini jamiyatdagi boshqa fanlar usullari bilan o'rganishga intilgan holda huquq va siyosatdan iqtisodiyot tomon borishsa, neoinstitutsionalistlar bunga to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshi yo'ldan borishadi, ya'ni ular o'z tahlilida neoklassik iqtisodiy nazariya vositalariga tayanadi, zamonaviy mikroiqtisodiy usullarni qo'llagan holda siyosiy va huquqiy muammolarni o'rganadi.

2) “Eski” institutsionalizm asosan induktiv usulga asoslanib, alohida holatlardan umumlashtirishga tomon intildi, buning natijasida, qator iqtisodchilarning fikriga ko'ra, umumiy institutsional nazariya yuzaga kelmadi; neoinstitutsionalizm deduktiv yo'ldan borib, neoklassik iqtisodiy nazariyaning umumiy tamoyillaridan ijtimoiy hayotning muayyan hodisalarini izohlashga intilmoqda.

3) “Eski” institutsionalizm radikal iqtisodiy tafakkur oqimi sifatida asosiy e'tiborni insonlar manfaatlarini himoyalovchi jamoalar (asosan, kasaba uyushmalari va hukumat) xatti-harakatiga qaratdi; neoinstitutsionalizm qaysi jamoa a'zosi bo'lish uning uchun foydali ekanligini o'z manfaatlariga amal qilgan holda hal etuvchi mustaqil individga e'tibor qaratadi.

4) “Eski” institutsionalizm metodologik xolizmdan foydalanadi, uni umumiy tarzda quyidagicha ta'riflash mumkin: “institutlar birlamchi, individlar ikkilamchi”. Ushbu holat neoinstitutsional nazariyaga asos qilib olindi.

Shu nuqtai nazardan “eski” va “yangi” institutsional maktablarni bir biridan farqlash lozim. Ingliz iqtisodchisi J.Xodjson [55] u yoki bu yo'nalishga mansub olimlarni quyidagicha tarzda tasniflashni taklif qiladi:

“Eski” institutsional maktab: T.Veblen, J.R.Kommons, U.Mitchellar, Y.Shumpeter, J.K.Gelbreyt, F.Nayt, K.Polani, K.Ayres, G.Myurdal.

“Yangi” institutsional maktab: R.Kouz, D.Nort, O.Uilyamson, R.Pozner, M.Olson, F.Xayek.

J.Xodjsonning fikriga ko'ra [55], agar “eski” maktab darvinizmga asoslanib, raqobatlashuvchi institutlar to'g'risidagi asoslardan foydalangan holda institutlarning uzoq vaqt mobaynida rivojlanishini ko'rib chiqqan bo'lsa, “yangi” maktab ijtimoiy darvinizmdan yiroqlashib, o'z tadqiqotlarini metodologik individualizm nuqtai nazaridan olib bormoqda. Shunday qilib, J.Xodjson “yangi” maktabni ko'p jihatdan tanqid qiladi. Uning ta'kidlashicha, “yangi” maktabning nochorligi shunda namoyon bo'ladiki, tadqiqotlarga jamiyat o'zining “tabiiy

⁵ Нуреев Р. Институционализм: вчера, сегодня и завтра. В кн. «Институциональная экономика». Учебное пособие / А.Олейник. –М.: ИНФИМ, 2000. -5-7 б.

holatida” asos qilib olingan bo’lib, unda qandaydir insoniy munosabatlar mavjud, lekin institutlarsiz; institutlar urf-odatlar va qoidalar bilan birgalikda paydo bo’lishi, so’ngra esa insonlar tomonidan qonuniyat sifatida ochilishi hisobga olinmaydi. Masalan, K.Magner pulning paydo bo’lishi muammosini tadqiq etishni jamiyatning unda pul mavjud bo’lmagan institutlardan holi bo’lgan holatini tahlil qilishdan boshlab, so’ngra esa ularning paydo bo’lishiga individual agentlarning oqilona qarorlari natijasi sifatida qaraydi. O.Uilyamson ham asos sifatida institutlardan holi makon – institutlarsiz bozorni ko’rib chiqadi, so’ngra esa transaksiya xarajatlarini qisqartiruvchi tuzilmalar sifatida firmalarning paydo bo’lishini tadqiq etgan. J.Xodjsonning fikricha [55], neoinstitutsional olamning bunday taxmini noto’g’ri, chunki jamiyat azaldan institutsionallashtirildi. Ushbu xulosa, uning ta’kidlashicha, ko’plab iqtisodchilarning “eski” maktab institutsionalistlarining g’oyalariga qaytishiga sabab bo’ldi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, “yangi” institutsional maktab, neoinstitutsional nazariya va yangi institutsional iqtisodiyot – bularning barchasi bitta narsa emas. “Yangi” maktab, R.Nureevning fikricha, o’z asoslariga ko’ra bir-biridan farq qiluvchi ikkita so’nggi yo’nalish: neoinstitutsionalizm uchun neoklassik nazariya va yangi institutsional iqtisodiyot uchun “eski” institutsionalizm yo’nalishlariga asos bo’lib xizmat qildi.

Yangi institutsional iqtisodiyot vakillari tomonidan nafaqat ushbu yo’nalish doirasida, balki boshqa yo’nalishlar doirasida ham tan olinib, keng qo’llanilgan bir necha nazariya ishlab chiqildi. Bular o’yinlar nazariyasi (J. Fon Neyman, O.Morgenshtern, J.Nesh) va to’liqsiz oqilonalik nazariyasi (G.Saymon) hisoblanadi [30]. Yangi institutsional iqtisodiyotning hozirgi zamon ishlanmalarini frantsuz maktabi iqtisodchilari – L.Teveno, O.Favro, A.Orlean, R.Buaye va boshqalar ishlarida uchratish mumkin [30, 31].

Biroq, institutsionalistlarning bahs-munozaralari bir yo’nalishning boshqa yo’nalishdan ustunligini isbotlashga qaratilgan. Bir qator iqtisodchilar, xususan, T.Eggertsonning ta’kidlashicha⁶, “faqat vaqt munozaralarda hakam sifatida ishtirok etishi mumkin. Aynan metodologik ziddiyatlar tufayli J.R.Kommons boshchiligidagi eski amerika institutsionalistlarining urinishlari muvaffaqiyatsizlikka uchradi, chunki, 1984 yilda R.Kouz yozganidek, “hech qanday nazariyaga ega bo’lmagan ular (amerika institutsionalistlari) hali anglab etishni talab etuvchi quruq izohli materialdan boshqa hech narsani taklif eta olishmadi”.

2. Institutsionalizmning metodologik asoslari va institutsional tahlilda boshlang’ich nuqta masalasi

Hozirgi vaqtda neoinstitutsional yondashuvdan nafaqat iqtisodchilar va sotsiologlar, balki yuristlar va siyosatshunoslar ham foydalanishmoqda. Bu ko’proq ham jahon xo’jalik tizimini, ham alohida olingan milliy iqtisodiyotni tadqiq etishga taalluqli, chunki fundamental tahlilni, xoh u iqtisodiy nazariya, siyosatshunoslik, sotsiologiya, huquq bo’lsin, bir fan doirasida olib borib bo’lmaydi.

Hozirgi bosqichda *iqtisodiy imperializm*⁷ iqtisodiy fanning deyarli barcha oqimlariga xos, biroq neoinstitutsionalizmda u yaqqol namoyon bo’ladi, bu boshqa metodologik asoslardan voz kechmagan va neoklassikaning “qat’iy negizi”ni o’zgartirmagan holda jamiyat haqidagi boshqa fanlar – psixologiya, sotsiologiya, siyosatshunoslik fanlarining ishlanmalaridan foydalanish imkonini beradi. Bu hol tahlil sohasini sezilarli darajada kengaytirib, uni boyitadi va aniqlikka yaqinlashtiradi.

Neoinstitutsionalizm ikkita umumiy asosdan kelib chiqadi, birinchidan, ijtimoiy institutlar ahamiyatga ega, ikkinchidan ular neoklassik nazariya vositalari yordamida tadqiq etiladi. Ushbu ikki taraflama xususiyat neoinstitutsionalizmni “eski” institutsionalizm va neoklassik nazariyadan ajratib turadi.

Neoinstitutsionalizm neoklassik nazariyadan insonning ko’paytiruvchi xatti-harakati va metodologik individualizm tamoyillarini meros qilib olgan holda o’tgan asrning 50-60 yillarga

⁶ Эгертсон Т. Экономическое поведение и институты. –М.: ДЕЛО, 2001. – С. 18-19.

⁷ Неоклассик ёндашувнинг асосида жамият тўғрисидаги фанларнинг бутун тарқоқ саналарини умумлаштириш (унификациялаш) ётади.

kelib shakllandi. Neoinstitutsionalizmning ayrim variantlarida o'yinlar nazariyasidan foydalaniladi. Ayrim neoinstitutsionalistlar o'z tadqiqotlarida evolyutsion nazariya qoidalariga tayanadi.

Biroq, ularning o'xshashligiga qaramay, neoinstitutsional va neoklassik yondashuvlarining metodologik xususiyatlarini belgilab beruvchi bir qator farqlarni ajratish mumkin.

Neoinstitutsional nazariya ijtimoiy jarayonning real faoliyat ko'rsatuvchi ishtirokchilari sifatida guruhlar yoki tashkilotlarni emas, balki alohida individlarni o'rganadi. Shu tariqa tashkilotlar ichida individlar o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlar turli tashkiliy tuzilmalarning mavjud bo'lishini izohlash uchun hal qiluvchi omil hisoblanib, neoinstitutsional nazariyani o'rganish ob'ekti sanaladi, ayni paytda neoklassik nazariyada firma "qora quti" sifatida ko'rib chiqildi. Firmaning paydo bo'lishi masalalari ham neoklassiklar nazaridan chetda qoldi, ayni paytda neoinstitutsional yo'nalish vakillarining ko'plab ishlari, shu jumladan R.Kouz ishlari [30]ning maqsadi "firmaning mavjud bo'lishini izohlash va uning faoliyati ko'lamlarini belgilab beruvchi sabablarni qidirib topishdan iborat bo'ldi".

Ta'kidlash lozimki, metodologik individualizm bir qator jarayonlarni tadqiq etish uchun ancha jiddiy cheklavlarni belgilaydi. Masalan, davlatni yagona, uyg'unlashgan tarzda faoliyat ko'rsatuvchi, bo'linmas organizm sifatida aniq tasavvur qilishga to'liq tayangan tadqiqotni amalga oshirish muammoga aylandi; davlatning maqsadli funksiyasini ko'paytirishga, individlar funksiyalarining qismi (agregati) hisoblanmaydigan o'ziga xos "ijtimoiy ne'mat funksiyasi"ga asoslangan yondashuvlardan foydalanish ham qiyindek tuyuladi. Ikkinchi tomondan, bunday asos tadqiqot natijasida olinadigan xulosalarning amaliyot nuqtai nazaridan ahamiyatini yanada oshiradi, chunki ular real ma'lumotlarga asoslanadi.

Individlar va institutlarning o'zaro bog'liqligini tahlil etishda boshlang'ich nuqtaga nisbatan ikkita tamoyil mavjud. Birinchi tamoyilda institutlar individlarning manfaatlari hamda xatti-harakatlari orqali tushuntiriladi va *metodologik individualizm* deb nomlanadi. Ya'ni, individ institutlarni tahlil qilishda boshlang'ich nuqta hisoblanadi. Masalan, davlatni tavsiflashda uning fuqarolarining manfaatlari va o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqiladi. Metodologik individualizm tamoyilining davomi *ichki sabab natijasida vujudga kelgan evolyutsiya* kontsepsiyasidir. Ushbu kontsepsiyaga ko'ra, institutlar insonlarning harakatlari natijasida paydo bo'ladi degan taxmin ilgari suriladi. Ya'ni, individlar birlamchi, institutlar esa ikkilamchi o'rin tutishi to'g'risidagi taxmin neoklassiklar qarashlarida o'z aksini topgan.

Aksincha, tahlil uchun boshlang'ich nuqta sifatida individlar emas, balki institutlar belgilanishi ikkinchi tamoyilga asos bo'ladi. Shu tariqa ikkinchi tamoyilda *xolizm* metodologiyasidan foydalaniladi. Boshqacha aytganda, individlar institutlarning ta'rifidan kelib chiqib tavsiflanadi. Institutlar esa, o'zlari makrodarajada munosabatlar tizimini takror ishlab chiqarishda bajaradigan funksiyalar orqali izohlanadi. Endi fuqarolar o'z hukumatini emas, balki hukumat ma'lum xildagi fuqarolarning shakllanishiga ko'maklashadi. So'ngra, ichki sabab natijasida vujudga kelgan evolyutsiya kontsepsiyasiga *institutsional determinizm* g'oyasi qarshi turadi va u muhim barqarorlashtiruvchi omil hisoblanadi. Institutlar – o'tmishda sodir bo'lgan «jarayonlar natijasi» bo'lib, ular o'tmish holatlariga moslashgan va shuning uchun ijtimoiy mo'rtlik, ruhiy omili hisoblanadi va barcha keyingi rivojlanish «doiralarni» belgilab beradi. Shunday qilib, xolizmدا individlarning manfaatlari va xatti-harakatlari ularning o'zaro hamkorligini oldindan belgilab beruvchi institutlarning tavsifi orqali izohlanadi. Ya'ni, bunda institutlar birlamchi, individlar esa, ikkilamchi o'rin tutadi.

3. Neoinstitutsional nazariyaning asosiy yo'nalishlari

O'rganish sohalari va ob'ektlarining xilma-xilligi shunga olib keladiki, neoinstitutsional nazariya mukammal nazariy tizim sifatida emas, balki bir necha muhim g'oyalar bilan birlashgan yondashuvlar to'plami sifatida namoyon bo'ladi.

Neoinstitutsionalizmning asosiy yo'nalishlari ichida o'z mohiyatiga ko'ra ko'p jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan quyidagi tadqiqotlarni ajratish mumkin [30, 37, 40, 42, 47, 52, 56]:

- mulk huquqi nazariyasi – R.Kouz, A.Alchiyan va G.Demsets, R.Pozner, S.Peyovich va E.Furubotn – shartnomalar nazariyasiga asos bo'ldi;
- transaksiya xarajatlari nazariyasi – R.Kouz, O.Uilyamson, D.Nort – iqtisodiy tashkilot nazariyasi (firma nazariyasi)ga asos bo'lib xizmat qildi – M.Aoki, A.Alchiyan va G.Demsets, S.Chung, M.Jensen va U.Mikling, O.Uilyamson, Yu.Fama;
- ijtimoiy tanlov nazariyasi – J.Byukenen, T.Talok, M.Olson – byurokratiya nazariyasi – K.Errou, V.Niskanen, S.Parkinson; jinoyat va jazolar iqtisodiy nazariyasi – G.Bekker, M.Fridmen, J.Stigler, M.Olson va b.; korruptsiya iqtisodiy nazariyasi – E.Kryuger, J.Stigler va b.; xufyona va norasmiy iqtisodiyot neoinstitutsional kontseptsiasining davomi bo'ldi – E. de Soto, E.Fayg, K.Xart, T.Shanin, F.Shnayder;
- D.Nortning institutsional evolyutsiya kontseptsiasini yangi iqtisodiy tarixda o'z ifodasini topdi – B.Gustaffson, D.Nort, R.Tomas va b.

Rossiya iqtisodiyot fanida neoinstitutsional nazariya R.I.Kapelyushnikov, O.S.Suxareva, A.N.Oleynik, V.M.Polterovich, V.L.Tambovtseva, A.E.Shastitko va boshqalarning ishlarida rivojlantirilgan [31, 34, 40, 41, 43, 48, 51, 56].

Xufyona va norasmiy iqtisodiyotning institutsional jihatlari A.Auzan, L.Kosals, A.Oleynik, V.Radaev, L.Timofeev, Yu.Latov va boshqalarning ishida o'z aksini topgan [41, 47, 52].

Neoinstitutsional nazariyaning sanab o'tilgan yo'nalishlari o'rtasida ko'plab farqlar ham, umumiy jihatlar ham mavjud. Xususan, T.Eggertsson quyidagilarni ajratadi [59]:

Birinchidan, barcha ushbu mualliflar almashuvni tartibga soluvchi qoidalar va shartnomalarga nisbatan belgilanadigan cheklavlarni yaqqol ko'rishda modellashtirishga intilishadi, bunda andoza sifatida ko'proq neoklassik modelda mulk huquqlarining eng na'munali yo'lidan foydalaniladi.

Ikkinchidan, to'liq axborot va almashuvning nol darajali xarajatlari to'g'risidagi neoklassik taxminlar oydinlashtirildi, shuning uchun ijobiy transaksiya xarajatlarining oqibatlari o'rganilmoqda.

Uchinchidan, baholanadigan ne'matlarda faqat ikkita o'lchov – narx va sifat o'lchovlari mavjud, degan oddiy taxmin ancha yumshatildi, shu sababdan iqtisodiy natijalar va iqtisodiy tashkilot uchun tovarlar va xizmatlar sifat o'zgarishlarining oqibatlari tadqiq etilmoqda.

Yana bir bor shuni ta'kidlash lozimki, neoinstitutsional nazariya hozircha to'liq shakllanmagan: ta'riflar va atamashunoslik borasida to'liq uyg'unlikka erishilmagan, matematik modellardan mikroiqtisodiy nazariyadagiga qaraganda juda kam darajada foydalanilmoqda, empirik testlashga katta e'tibor qaratiladi (bu ayniqsa o'tish iqtisodiyotidagi jarayonlarni tahlil qilishda, masalan, xufyona sektorni o'rganishda, turli ma'muriy to'siqlarning samaradorligini tadqiq etishda yaqqol ko'zga tashlanadi).

4. Institutsional iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishidagi keyingi davr neoinstitutsional hamda yangi institutsional bosqichlardan iborat. Bosqichlarning nomlanishidagi o'xshashlikka qaramay, institutlar tahlilida printsipial jihatdan turli kontseptsiyalar mavjud. Birinchi nomlanish neoklassikaning qat'iy negizini o'zgarishsiz qoldiradi. Institutlar tahliliga yangi unurni kiritish neoklassika nazariyasining «himoya qobig'i» to'g'risidagi fikrlarga tuzatishlar kiritish hisobidan yuz beradi. Aynan shuning uchun neoinstitutsional iqtisodiyot «iqtisodiy imperializm»^{*}ga misol sifatida keltiriladi: an'anaviy mikroiqtisodiy quoldan voz kechmagan holda «imperialistlar» ilgari neoklassik nazariyaga begana bo'lgan omillar – mafkura, xatti-harakat normalari, qonunlar, oila va hokazolarni tushuntirishga intilishadi. Ikkinchi nomlanish, aksincha, institutlarning neoklassikaning ilgari qoidalari bilan bog'liq bo'lmagan yangi nazariyasini yaratishga urinishni aks ettiradi.

^{*} Иқтисодий империализм – неоклассик ёндашув асосида жамият тўғрисидаги фанларнинг тарқок оиласини умумлаштириш.

Ronald Kouz «Firma tabiati» (1937), «Ijtimoiy xarajatlar muammosi» (1960) kabi maqolalarida birinchi bor neoinstitutsionalizmning tadqiqot dasturini shakllantirgan edi. Ushbu dasturda neoklassik nazariyaning «himoya qobig'ri»ga quyidagi o'zgartirishlar kiritilgan.

Birinchi, xususiy mulk bilan bir qatorda mulkchilikning jamoaviy, davlat, aktsiyadorlik shakllari tahlil qilinadi va ularning bozorda bitimlarni ta'minlashdagi nisbiy samaradorligi taqqoslanadi. Ya'ni, mulkchilik shakllari va shartnoma shakllarining keng doirasi ko'rib chiqilib, ular asosida almashuv amalga oshiriladi *Mulkchilik huquqlari nazariyasi* (R.Kouz, R.Pozner, S.Peyovich) va *optimal shartnoma nazariyasi* (J.Stiglits, Y.Maknil)ning tadqiqot dasturi ana shunday. Bu erda mulkchilik huquqlarining o'rnatilishi va samarali himoyalaniishi uchun mas'ul bo'lgan davlat nazariyasi, *ijtimoiy tanlov nazariyasi* (J.Byukenen, G.Tallok), shuningdek, ijtimoiy tanlov nazariyasidan hosil bo'lgan *konstitutsiyaviy iqtisodiyot* (V.Vanberg) ajralib turadi. Ayniqsa, konstitutsiyaviy iqtisodiyotning vazifasi neoklassika, «eski» institutsionalizmning tarkibiy qismi hisoblangan «tartib nazariyasi» hamda «ijtimoiy tanlov» unsurlarini uyg'unlashtirishdan iborat.

Ikkinchi, neoklassik modelga *axborot xarajatlari*, ya'ni bitim to'g'risidagi va bozordagi vaziyat to'g'risidagi axborotni qidirish va olish bilan bog'liq xarajatlar tushunchasi kiritiladi. *Axborot nazariyasi* (J.Stigler) neoinstitutsionalizm rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Uchinchi, ishlab chiqarish xarajatlari bilan bir qatorda *transaksiya xarajatlari* mavjudligi neoinstitutsionalistlar tomonidan ta'kidlandi. *Transaksiya xarajatlari nazariyasi* (R.Kouz, O.Uilyamson) uchun markaziy bo'lgan ushbu atama zamirida bitimlarni amalga oshirishda yuzaga keladigan barcha xarajatlar tushuniladi. Transaksiya xarajatlari nazariyasi va mulkchilik huquqlari nazariyasini qo'llash natijasida *Yangi iqtisodiy tarix* (D.Nort), deb nomlangan tarixiy tahlil paydo bo'ldi.

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishidagi ikkinchi bosqich *o'yinlar nazariyasi* (J. fon Neyman, O.Morgenshtern, J.Nesh)ning neoklassikadagi umumiy muvozanat modeliga nisbatan bildirgan tanqidiy xulosasi bilan boshlandi.

Aynan o'yinlar nazariyasi yangi institutsional iqtisodiyot modellarining tilini shakllantirdi. O'yinlar nazariyasi quyidagi taxminlarga asoslanadi:

- a) bir necha muvozanat nuqtalari mavjud bo'lishi mumkin;
- b) muvozanat nuqtalari Pareto bo'yicha optimum nuqtalariga mos kelishi shart emas;
- v) muvozanat umuman mavjud bo'lmasligi mumkin.

Xulosa

XIX asr oxiri va XX asrning boshlarida bozor iqtisodiyoti munosabatlarining jadal rivojlanishi barobarida iqtisodiy tadqiqotlar ko'lami yanada kengaydi va chuqurlashdi. Bu bilan hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarining yirik yo'nalishlari shakllandi. Ular uch yo'nalishdan iborat: neoklassika, institutsionalizm va keynschilik. Klassik nazariyaning marjinal yondashuv bilan kengayishi neoklassik nazariya sifatida namoyon bo'ldi.

Institutsionalizmning tadqiqot markazida institutlar – insonlar tomonidan barpo etiladigan va o'zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy me'yorlar va qoidalar turadi. Institutsional nazariya qoidalari neoklassik yondashuvga nisbatan yangi nazariya bo'lib, u bozor munosabatlari tahlilining yangi sohasidir. Individlar va institutlarning o'zaro bog'liqligini tahlil qilishda metodologik individualizm va xolizm metodologiyasidan foydalaniladi. Ular institutlar yoki individlarning birlamchiligi nuqtai nazaridan bir-biridan farq qiladi.

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishida o'zaro o'xshash nomdagi neoinstitutsional hamda yangi institutsional bosqichlardan iborat. Birinchi bosqichda mulkchilik huquqlari (R.Kouz, R.Pozner, S.Peyovich), optimal shartnoma, konstitutsiyaviy iqtisodiyot (V.Vanberg), ijtimoiy tanlov (J.Byukenen, G.Tallok), transaksiya xarajatlari (R.Kouz, O.Uilyamson), axborot (J.Stigler) nazariyalari, ikkinchi bosqichga *o'yinlar nazariyasi* (J. fon Neyman, O.Morgenshtern, J.Nesh), G.Saymonning to'liqsiz ratsionallik nazariyasi kiritilgan. D.Nort tadqiqotlarida individlarning institutsional doiralarni o'zgartirishga qodirligi ta'kidlanadi.

Yangi institutsional iqtisodiyotning eng yoyiq ko'rinishdagi dasturi *kelishuvlar iqtisodiyoti* (L.Tevano, O.Favro, A.Orlean, R.Buaye)dir. Uni tahlil qilish markazida kelishuvlar turadi. Kelishuvlar individlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikning umumiy doiralari sifatida qabul qilinadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Hozirgi iqtisodiy ta'limotlarining yirik yo'nalishlarini ayting.
2. Institutsionalizmning boshqa yo'nalishlardan farqini ayting.
3. «Eski» institutsionalizm vakillarining qarashlarini sharhlang.
4. Institutsionalizmning asosiy nazariyalariga tarif bering.
5. Mulkiy va shartnomaviy munosabatlarga oid nazariyalarni sharhlang.
6. “Eski” va “yangi” institutsional maktablarning printsipial farqi.
7. Neoinstitutsional iqtisodiy nazariyani (neoinstitutsionalizmni) rivojlantirish uchun nima asos bo'lib xizmat qildi?
8. Neoinstitutsional nazariyaning asosiy qoidalari qanaqa? Ularning neoklassik nazariyaning bazaviy asoslaridan farqi nimada?
9. Neoinstitutsional nazariyada nima tahlilning bazaviy birligi hisoblanadi?

2-Mavzu. Institutlar va ularning jamiyat rivojlanishidagi roli

Reja

1. “Institut” va “norma” tushunchalarining mohiyati
2. Rasmiy va norasmiy normalar va ularning shakllanishi
3. Institutsional matritsa
4. Institutsional o'zgarishlar va institutlarning o'zaro bog'liqligi.

Tayanch so'z va iboralar: individual imperalizm, metodlogik imperalizm, norma, institutsional matritsa, institutsional o'zgarishlar, ekspantsiya, murosa, urinish.

1. “Institut” va “norma” tushunchalarining mohiyati

Institutlar jamiyat hayotida muhim o'rin tutadi. Agar bir daqiqaga barcha institutlar yo'q bo'lib ketishini tasavvur qiladigan bo'lsak, u holda tartibsizlik boshlanib ketgan bo'lardi va bu hol, o'z navbatida, abadiy davom etmas edi. Chunki insonlarning o'z hayotini tartibga keltirishga urinishlari yangi institutlarning paydo bo'lishiga olib kelgan bo'lardi.

Institutlar tabiatini yanada chuqurroq tahlil qilish global xususiyatlarga ega bo'lgan qator savollarga, xususan, nima uchun bozorlar “ishlaydi” yoki “ishlamaydi”? Iqtisodiy siyosatning u yoki bu tadbirlari nima uchun samarali yoki samarasiz bo'ldi? Iqtisodiyotdagi qaysi o'zgarishlar ichki sabablarga ko'ra yohud hukumatning u yoki bu qarori tufayli yuzaga keldi, degan savollarga javob topish imkonini beradi.

Institutlar o'zi nima? Turli davrlar tadqiqotchilari institutlar mohiyatini va ularning faoliyat ko'rsatish mexanizmini yoritvchi bir necha ta'riflarni asoslashgan. T.Veblen [32] institutlarni quyidagicha ta'riflagan: “*Institutlar* – bu insonlar ularga amal qilgan holda turmush kechiradigan odatiy tafakkur tarzi” yoki “*Institutlar* – bu o'tmishda sodir bo'lgan jarayonlar natijasi bo'lib, ular o'tmish sharoitlariga moslashgan va, o'z navbatida, hozirgi vaqt talablariga to'liq moslashmagan”.

E.Erdvard tomonidan [60] “*Institutlar* – bu ko'plab individuallar ulardan hamma joyda va har kuni foydalanadigan va asosan o'zining noyobligi bilan tavsiflanadigan ijtimoiy ne'matlar. Institutlar almashuv jarayonini soddalashtiradi. Ular – qarorlar qabul qilish jarayonining yakka tartibdagi qarorlarni ijobiy qarorlarga aylantiruvchi ajralmas qismi”, deya ta'riflangan.

J.Xodjsonning ta'riflashicha [55], “*Institutlar* – an'ana, urf-odat yoki qonunchilik cheklovi orqali uzoq muddatli va barqaror hulq-atvor namunalari yaratilishiga olib keluvchi ijtimoiy tashkilot”.

Institutlarni ko'z bilan ko'rib, ularni jismonan his etib yoki o'lchab bo'lmaydi. Bu inson ongi bilan yaratilgan o'ziga xos konstruktsiyalar, ko'zga ko'rinmaydigan mexanizmlardir. Institutlar insonlarning muayyan jamoasiga xos bo'lgan tafakkur tarzini aks ettiradi.

Institutlarning yana boshqa bir ta'rifi B.Z.Milner tomonidan D.Nort [46] yozgan so'zboshishida keltirilgan: "*institutlar* – bu insonlar tomonidan ishlab chiqilgan cheklovlar hamda ularning o'zaro hamkorligini tarkiblashtiruvchi majburlash omillari. Bularning barchasi birgalikda jamiyat va iqtisodiyotning undovchi tarkibini hosil qiladi".

Yuqorida keltirilgan ta'riflar institutlarning asosiy xususiyatlarini qamrab olgan holda, ularning asosiy funksiyalarini hamda rivojlanish qonunlarini aks ettiradi hamda jamiyatni rivojlantirish uchun institutlarning muhimligini ta'kidlaydi. Yuqorida ko'rsatilgan barcha holatlarni umumlashtirgan holda, institutsionalizmning hozirgi zamon talqinlariga asosan institutlarni quyidagicha ta'riflash mumkin:

Institut – bu jamiyat a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni belgilab beruvchi rasmiy qoidalar va norasmiy normalar tizimi. Institutlar asosini uning tarkibiy qismlari hisoblangan normalar tashkil etadi.

Norma – institutsional muhitda individlarning o'z tanlovini amalga oshirishda foydalaniladigan asosiy unsur hisoblanadi. Ushbu unsur: tartibni saqlash funksiyasiga ega; o'zaro hamkorliklar tizimida majburiy xatti-harakat bajarilishini talab etadi; shaxslar xatti-harakatidagi ijtimoiy, iqtisodiy, yuridik sanksiyaga tayanuvchi muntazamlik hamda muqarrarlikni aks ettiradi; shaxsning turli vaziyatlarda o'zini qanday tutishi lozimligini belgilaydi. Norma amal qilishi uchun talab etiladigan tarkib beshta unsurdan iborat:

- ◆ individlarning guruhlanish belgilari;
- ◆ muqarrarlik omili (kerak yoki kerak emas);
- ◆ maqsad;
- ◆ norma harakatda bo'lgan shart-sharoitlar;
- ◆ sanksiyalar.

Ajratilgan ushbu 5 ta unsur normalarning turli xillarini, ya'ni hamkorlik strategiyasini, xususan, normaning o'zini (tor ma'noda) va qoidalarni cheklash imkonini beradi. Norma xillari quyidagilardan iborat:

Shaharda yoki supermarketda bir-birlarini yo'qotgan odamlarni qidirish hamkorlik strategiyasiga misol bo'ladi. Bunda: individlarning guruhlanish belgisi – bir-birini yo'qotganlik fakti; maqsad - bir-birini topish; shart-sharoit – uchrashish ehtimoli yaqin bo'lgan ko'zga tashlanuvchi narsa yoki buyumning mavjudligi bo'ladi.

Torroq ma'noda norma kelishuv tushunchasiga mos keladi. Chunki kelishuv ko'rsatmasini bajarish o'ta ixtiyoriy xususiyatga ega. Qoidaga o'tishda ko'rsatmalarni bajarishning ixtiyoriy xususiyati yo'qoladi, ya'ni bunda sanksiya ishga tushadi.

Normaning inson xatti-harakatiga ta'siri haqidagi munozara sotsiologiya va iqtisodiy nazariya o'rtasidagi chuqur tarixiy ildizga ega bo'lgan qarama-qarshilik bilan bog'liq. Sotsiologlar normada insonlar xatti-harakatining ularga tashqaridan berilgan va *ekzogen* xususiyatga ega bo'lgan mutlaq naimjasini ko'radilar. Homo sociologicus xatti-harakati umuman olganda jamiyatning normativ tarkibi bilan aniqlanadi. Normalarning o'zlari esa, sotsiologlarning fikriga ko'ra, jamiyat xususiyatlaridan hosil bo'lgan va uni takror ishlab chiqarish vazifasini ko'zlaydi.

Iqtisodchilar esa klassik siyosiy iqtisod davridan buyon normalarning bunday talqin etilishiga qo'shilmaydilar. Chunki norma tanlash erkinligini istisno etadi. Homo economicus o'z tanlovida, shu jumladan norma tomonidan qo'yiladigan cheklovlardan holi. Iqtisodchilar shaxs tanlovining institutsional cheklovchisi sifatida normalarning mavjud bo'lishini umuman inkor etadi⁸. Yoki normalarga oqilona izoh berishga, aniqrog'i, ularda tashqaridan berilgan xatti-harakat natijasini emas, balki *anglab etilgan tanlov natijasini* ko'rishga intiladi.

⁸ Dobb Maurice, Capitalist Enterprise and Social Progress, London: G. Routledge & Sons, 1925

Umuman olganda, ijtimoiy tanlash nazariyasida normalar: oqilona tanlash natijasi sifatida qaraladi. Kelishuvlar iqtisodiyotida esa normalar oqilona xatti-harakatning omili sifatida tahlil qilinadi.

Ijtimoiy tanlash nazariyasi (D.Byukenen) birinchi gilda siyosiy tanlov natijasini aks ettiruvchi va *huquqda* qayd etiladigan yuridik normani o'rganadi. Yuridik normalarni izohlash uchun oqilona tanlashning neoklassik modelidan foydalaniladi. Xususan, shu narsa nazarda tutiladiki, Byukenen uchun siyosat - bu huddi insonlar bozorida faqat o'z afzal bilishlariga amal qilgan holda tovarni xarid qilgani kabi, uning asosida ular turli xil muqobil variantlarni, ularni o'z qadr-qimmatini bilan qiyoslagan holda, tanlaydigan murakkab institutsional jarayon hisoblanadi. Boshqa so'z bilan aytganda, norma va qoidalar siyosat bozorida shaxslar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik natijasida paydo bo'ladi. Bundan normalarni baholashning navbatdagi mezonini - ularning samaradorligi kelib chiqadi. Normalar faqat ular o'ziga xos qadr-qimmatga asoslanganda samarali bo'lib, yakka manfaatlarni o'zaro foydali tarzda amalga oshirishga ko'maklashadi [47].

Ijtimoiy tanlash nazariyasiga xos bo'lgan oqilona tanlov modeli yordamida normalarni talqin qilishdan farqli ravishda, kelishuvlar iqtisodi normalarga amal qilishda (bunda normalar tashqaridan berilgan) ekzogen hisoblanishiga qaramasdan, oqilona xatti-harakatning omilini ko'rishni taklif etadi. Bunday bir qarashda o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan oqilona tanlash natijasi hisoblanmagan normalarni bajarish, oqilona xatti-harakatning shartiga aylanadi. Ammo bozordagi bitimlar ishtirokchilarining oqilonalik talabi ushbu o'ziga xoslikni izohlash imkonini beradi.

Kelishuvlar iqtisodi normani bozorida ishtirokchilar tomonidan istaklar va afzalliklarning o'zaro talqin etilishi uchun zamin sifatida ko'rib chiqishni taklif etadi (2.1-jadval). Shu nuqtai nazardan normaga amal qilish shaxs uchun o'z maqsadlari (signaling) haqidagi xabarlarini kontragentgacha etkazish usuliga aylanadi. Shaxslar o'z xatti-harakatiga nisbatan bir-birini istisno etuvchi talablarni muvofiqlashtirishga va o'z tomonlarining harakatlariga nisbatan ishonchli fikrlarni bildirishga qodir bo'lmay qoladi. Ko'rib chiqilayotgan yondashuv doirasida kelishuvlar nisbatining quyidagi variantlari tahlil qilinadi.

1. *Ekspansiya* - unda o'zaro hamkorlikni tashkil qilish ilgari boshqa kelishuvlar ustuvorlik qilgan sohalaridagi kelishuvlardan birining normalari asosida amalga oshadigan kelishuvlar nisbati. Masalan, siyosiy soha siyosiy bozorga aylanishi mumkin, bunda fuqarolik kelishuvining normalari bozor kelishuvi normalari tomonidan siqib chiqariladi.

Bozor kelishuvining ekspansiyasi o'ta xavfli, u boylikning o'ta nomutanosib taqsimlanishiga va undan siyosiy hokimiyat omili sifatida foydalanishga olib kelgan holda jamiyat rivojlanishini barqarorlikdan mahrum etadi.

2. *Urinish* - unda bir o'zaro hamkorlikning o'zi bir-birini istisno etuvchi normalar asosida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan kelishuvlar nisbati. Shu nuqtai nazardan birinchi bo'lib K.Errou tomonidan tadqiq etilgan qon topshirish bunga aynan mos misol bo'ladi. Gap shundaki, qon odatda pulga (bozor kelishuvi) yoki birdamlik nuqtai nazardan bepul (fuqarolik kelishuvi) topshiriladi. Ushbu noo'xshatishlik shaxslarning qon topshirish yuzasidan o'zaro hamkorligida noaniqlikning yuqori darajasini belgilab beradi.

3. *Murosa* - unda turli kelishuvlar talablari o'rtasidagi ziddiyatga barham beruvchi egiluvchan normalar namoyon bo'ladigan kelishuvlar nisbati. Masalan, har qanday reklama kampaniyasi bozor kelishuvi va ijtimoiy fikr talablari o'rtasidagi murosani topishni nazarda tutadi. Ushbu ikki kelishuv o'rtasidagi murosaga boshqa misol - ko'r-ko'rona iste'mol, bunda shaxs o'z iste'mol tanlovida tovar yoki xizmatni iste'mol qilishdan foydalilikni oshirishni emas, balki u iste'mol qilish tufayli qo'lga kiritadigan hurmatga erishishni ko'zlaydi.

Bozor ishtirokchilarining o'zaro kelishuvlar bo'yicha xatti-harakatlari normasi*

Kelishuvlar xili	Xatti-harakatning asosiy normasi	Kelishuv predmeti	Axborot manbai	Vaqt (hozir, o'tmish va kelajak)	Faoliyat sohasi (misol)
Bozor	Boshqa shaxslar ehtiyojlarini qon-dirish orqali foydalilikni oshirish	Tovar va pul	Narx	Hozirgi vaqtni nazarda tutish	Klassik bozor
Industrial	Ishlab chiqarish uzluksizligi, hamkorlikni texnologiya talablariga bo'ysundirish orqali ta'minlaydi	Texnologik jihozlar	Standartlar	Bitimlar kelgusini hozirgi davrga aks ettirish	Harbiy-sanoat majmui
An'anaviy	An'analarning takrorlanishini ta'minlaydi; kattalik tamoyili	O'tmishga xos bo'lgan buyumlar	Odatlar, an'analar	Bitimlar o'tgan davrni aks ettirish hisoblanadi	Oila
Fuqarolik	Jamoaviy manfaatlariga bo'ysunish, mo'ljal - Pareto optimum	Ijtimoiy boylik	qonun	Hozirgi davrni nazarda tutish	Siyosiy hayot
Ijtimoiy fikr	Mashhurlikka erishish, jamoat e'tiborini jalb etish	Nufuzli buyumlar	Duv-duvlar	Hozirgi davrni nazarda tutish	Ommaviy axborot vositalari
Ijodiy faoliyat	O'xshashi yo'q, betakror natijaga erishish	Ixtiro	Iqtidor	Diskret vaqt	Ijodiy faoliyat
Ekologik	Tabiat bilan uyg'unlashuv, ekologiya talablariga bo'ysundirish	Tabiat ob'ektlari	Atrof muhit haqidagi axborot	Vaqtning davriyligi: tabiiy davriylik	Tabiat muhofazasi

* Manba Oleynik A. Norma kak bazovo'y element institutov G' Voproso' ekonomiki. – M.: 1999, №2. –S.142.

2. Rasmiy va norasmiy normalar va ularning shakllanishi

Institutsionalizm asoschilaridan biri D.Nort [46] institutlar tarkibida ularni uchta asosiy qismga ajratadi:

- rasmiy qoidalar (konstitutsiyalar, qonunlar, sud qarorlari, ma'muriy hujjatlar va b.);
- norasmiy normalar (an'analar, urf-odatlar, ijtimoiy shartlilik);
- qoidalarga amal qilinishini ta'minlovchi (sudlar, politsiya va h.k.) majburlash mexanizmlari (masalan, jazolash tizimi).

“Institut”ning yuqorida keltirilgan ta'rifi (2.1)dan kelib chiqib, institutlar inson tomonidan ongli ravishda yaratilgan turli hujjatlar (konstitutsiyalar, qonunlar va h.k.) ko'rinishidagi rasmiy, “yozilgan” qoidalarda ifodalanishi mumkin. Shu bilan birga ular umumiy qabul qilingan shartlilik, xatti-harakat kodekslarida, ya'ni norasmiy, “yozilmagan” normalarda namoyon bo'ladigan, jamiyatning barcha sohalariga kirib borib, an'analar, urf-odatlar ko'rinishida yoki boshqa shaklda amal qilinadigan inson ongining mahsulini o'zida namoyon etishi mumkin.

Agar rasmiy qoidalar tizimi insonlar (davlat)ning qonun ijodkorligi faoliyatini o'zida aks ettirsa, u holda norasmiy normalar tizimi qay tarzda shakllanadi, degan savol tug'ildi.

T.Veblen [32]ning kontseptsiyasiga ko'ra, institutlarning o'zgarishi tabiiy tanlab olish qonuniga muvofiq ravishda kechadi. Insonning jamiyatdagi hayoti, huddi boshqa turdagi hayot kabi – bu yashash uchun kurashish va, o'z navbatida, tanlab olish va moslashish. Uning fikriga ko'ra, ijtimoiy tuzum evolyutsiyasi ijtimoiy institutlarni tabiiy tanlab olish jarayoni bo'ldi. Institutlar – inson jamiyati va inson tabiatining rivojlanishda davom etishi va shu nuqtai nazarda

erishilgan taraqqiyotni umumiy ko'rishda eng ko'p moslashgan tafakkur tarzini tabiiy ravishda tanlash va individlarni jamiyat rivojlanishi bilan izchil o'zgarib turadigan yangi sharoitlarga majburiy moslashtirish jarayoni, deyish mumkin. Shunday qilib, T.Veblenning talqinida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ("ijtimoiy tuzum evolyutsiyasi") turli xildagi institutlarni "tabiiy tanlash" jarayonini amalga oshirish sifatida namoyon bo'ladi.

T.Veblenning nuqtai nazari F.Xayek⁹ning qarashlariga yaqin. Xayekning fikriga ko'ra, jamiyatda qaror topgan ahloq qoidalari va normalarini tanlashni biologik tanlovga qiyoslash mumkin. Uning hisoblashicha, rasmiy qoidalar bilan bir qatorda (an'analar va urf-odatlar ko'rinishida) norasmiy normalarning mavjud bo'lishi shu bilan shartlanganki, "tanlab olish jarayonida, shakllangan urf-odatlar va ahloqda haqiqiy holatlar soni hisobga olinishi mumkin – individlar qabul qilishi mumkin bo'lgan narsalardan ko'proq; buning oqibatida, an'ana ma'lum jihatlarda inson ongidan ustun turadi". Jamiyat qanchalik ko'p xilma-xillikka yo'l qo'ysa, ijtimoiy maqsadga muvofiq institutlarni tanlab olish shunchalik samarali kechadi.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan shu narsa kelib chiqadiki, agar rasmiy qoidalar sun'iy tarzda o'ylab topilishi va majburan joriy etilishi mumkin bo'lsa, F.Xayekning ta'kidlashicha, norasmiy normalar "qandaydir o'tmishdagi voqealar bilan belgilanadi, lekin qandaydir tuzilma yoki model (institutsional matritsa)ning ongsiz tarzda o'zini o'zi tashkil etishi jarayonining tarkibiy qismi sifatida shakllanadi"¹⁰. Boshqacha aytganda, norasmiy institutlar – bu shartlilik, o'zini o'zi qo'llab-quvvatlovchi, uchinchi tomon (davlat)ning aralashuvisiz, o'z o'zidan bajariladigan qoidalardir. Ta'kidlash lozimki, "evolyutsiya" atamasidan foydalanilsa-da, tabiiy tanlash nazariyasi izchil institutsional o'zgarishlarga nisbatan hamma vaqt ham qo'llanilmaydi. Chunki eng "yaxshi" institut hamma vaqt ham yashovchan bo'lmaydi. Ikkinchi tomondan, institutlarning bir holatdan ikkinchi holatga doimiy ravishda o'tishi hamma vaqt ham tashqi omillar ta'siri ostida kechmaydi. Ba'zi bir institutlar normativ tarzda mustahkamlanib norasmiy turdan rasmiy institutlarga aylanadi, boshqalari esa, rasmiy institutlar sifatidagi avvalgi ahamiyatini yo'qotib va huquqiy tizimdan chiqarilgan holda norasmiy ko'rinishga ega bo'lishi mumkin.

Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ko'p holatlarda norasmiy normalar jamiyatda "tartibni" ta'minlashda rasmiy qoidalarga qaraganda g'oyat katta rol o'ynaydi. Bunga qator omillar xizmat qiladi:

1. Har qanday jamiyatda faoliyatning alohida sohalari rasmiy qoidalar mavjud bo'lmaganda faqat norasmiy normalar bilan tartibga solinadigan vaziyatni kuzatish mumkin. Xo'jalik yuritishning jamoa shakli paydo bo'lishi davrida urug'doshlik va ular a'zolari o'rtasidagi munosabatlar yoki mafiya (kriminal) guruhlar o'rtasidagi munosabatlar, O'zbekistonda mahallada yashovchi aholi orasida keng tarqalgan odatlar va qoidalar bunga misol bo'lib xizmat qiladi.

Qoidalarga zarurat hamma vaqt, bittadan ko'p sub'ekt mavjud bo'lib, ular o'rtasida qandaydir munosabatlar yuzaga kelgan taqdirda, tug'iladi. Bunda sub'ektlarning turli guruhlaridagi qoidalar bir xil bo'lishi ham, bir-biridan yaqqol farq qilishi ham mumkin. Alohida oila yoki alohida jamoa doirasidagi munosabatlar ana shunday qoidalarga eng oddiy misol bo'lib xizmat qiladi. Oila doirasidagi munosabatlar norasmiylikicha qoladi, jamoaning qarindoshlar bo'lmagan a'zolari o'rtasidagi munosabatlar esa, aksariyat hollarda shartnoma yoki boshqa hujjat ko'rinishida (fuqarolik kodeksida davlat doirasida) rasmiy tarzda mustahkamlandi.

2. Norasmiy normalar jamiyatda rasmiy qoidalarga qaraganda ancha oldin paydo bo'lib, ko'p jihatdan rasmiy, qonunchilik bilan mustahkamlangan normalar uchun asos bo'lib xizmat qildi. Norasmiy normalarning rasmiy qoidalar sifatida mustahkamlanishiga istalgan mamlakatning tarixida ko'plab misollarni uchratish mumkin.

⁹ Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибка социализма. –М.: Новости, 1992. –С.133.

¹⁰ Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибка социализма. –М.: Новости, 1992. –С. 20.

3. Institutsional matritsa

Institutsional matritsa sotsiologiya fani doirasida ishlab chiqilgan bo'lib, unda sotsiologik tushunchalardan foydalaniladi. Ammo ushbu kontseptsiya jamiyatning barcha sohalarida, shu jumladan iqtisodiyotda hamda huquqiy jarayonlarni tahlil qilishda qo'llanilishi mumkin.

Shuni hisobga olib, institutsional matritsaning nisbatan yangi kontseptsiyasini ko'rib chiqamiz. Institutsional matritsaning nazariy g'oyasi jamiyatni tahlil qilishga nisbatan tarkibiy-tizimli yondashuvni amalga oshiradi.

Institutsional matritsa – bu tarixan barqaror shakllangan, dastlabki davlatlarning paydo bo'lishini va barcha keyingi institutsional tuzilmalarning rivojlanishini belgilab bergan, o'z navbatida, mohiyati hamon saqlanib qolgan birlamchi modelni takror yaratishga xizmat qiluvchi bazaviy ijtimoiy institutlar tizimi.

Bu erda institutlar sotsium yashovchanligining tashqi sharoitlari bilan shartlangan jamiyat a'zolari o'rtasidagi muayyan va muqarrar aloqalar tizimi sifatida tushuniladi. Ushbu holatda gap insonning takror shakllanishini tartibga soluvchi ijtimoiy institutlar (ular jumlasiga oila, salomatlik va boshqa institutlar kiradi) haqida emas, balki davlatlarning takror shakllanishini va ijtimoiy hayotning asosiy sohalarini tartibga soluvchi sotsial institutlar haqida bormoqda.

2.1-rasm. Jamiyatnig institutsional matritsasi

Institutlar jamiyatning uning tarixiy barqarorligini va ijtimoiy yaxlitlikning takror shakllanishini ta'minlovchi o'ziga xos tuzilishini (qobirg'asini) hosil qiladi. Institutsional matritsa chizma ko'rinishida jamiyatda teng ahamiyatli mavqeni egallab turgan yagona uchta: siyosiy, iqtisodiy va huquqiy sohalarini birlashtiruvchi ijtimoiy shakl sifatida namoyon etilgan (2.1-rasm). Asosiy matritsalar [30] S.Kirdinaning "Institutsional matritsalar va Rossiyaning rivojlanishi" kitobidan olingan. Biroq ularga ayrim o'zgartirishlar kiritilgan, xususan siyosiy va mafkuraviy sohalar birlashtirilgan, chunki jamiyatda mafkura ko'p jihatdan boshqaruvchi siyosatchilarga bog'liq bo'lib, ular faoliyatining natijalaridan biri hisoblanadi. Matritsada ijtimoiy soha alohida ajratilgan va institutsional tizimni shakllantirishda u katta rol o'ynaydi.

Matritsalarining asosiy va qo'shimcha institutlarning muayyan to'plami bilan tavsiflanuvchi ikkita xili mavjud – g'arbiy (bozor, demokratik) va sharqiy (buyruqbozlik, diktatura yoki despotiya) matritsalar.

4. Institutsional o'zgarishlar va institutlarning o'zaro bog'liqligi

Institutlar qanday ishlayotganligini, nima uchun ular asrlar mobaynida mavjud bo'lishi va rivojlanishini, ularning "hayotiyli" yoki barqarorligini tushunish uchun institutsional o'zgarishlarga olib keluvchi sabablarni o'rganib chiqish lozim.

Jamiyatning rivojlanish jarayonida institutlar shaklining o'zgarishi ro'y beradi. Agar rasmiy qoidalarni u yoki bu qonun, farmonni qabul qilib o'zgartirish mumkin bo'lsa, an'analar va urf-odatlarida ifodalanadigan norasmiy cheklolarni bir kunda o'zgartirib yoki tugatib bo'lmaydi. Ular yana uzoq vaqt amal qilishda va jamiyat rivojiga ta'sir ko'rsatishda davom etadi.

Biroq institutsional tizimning o'zida doimiy ravishda o'zgarishlarga ehtiyoj sezilib bo'lib turadi. T.Veblenning ta'kidlashicha, institutsional o'zgarishlarning asosiy sababi shakllangan institutlar bilan o'zgargan sharoitlar, tashqi muhit o'rtasidagi o'zaro nomuvofiqlik hisoblanadi [40].

D.Nort [40] institutsional o'zgarishlar sub'ekti sifatida yakka tartibdagi tadbirkorni, institutsional o'zgarishlar manbai sifatida esa narxlar nisbatidagi fundamental siljishlarni ajratadi.

O'zgarishlar mexanizmi quyidagicha: nisbiy narxlar tarkibidagi siljishlar ishlab chiqarish omillarining narxlari o'rtasidagi narx ulushiga, axborot qiymatiga va texnologiyalardagi o'zgarishlarga ta'sirni nazarda tutadi. Ushbu o'zgarishlardan ayrimlari ekzogen xususiyatga ega (inqiroz, epidimiya va h.k.), biroq aksariyat o'zgarishlar endogen xususiyatga ega bo'lib, insonlarning joriy faoliyati kengayishi natijalarini aks ettiradi. Narxlar nisbatidagi fundamental o'zgarishlar vaqt o'tishi bilan xatti-harakat eski odatlarining o'zgarishiga va insonlar tomonidan xatti-harakat standartlarini hosil qiladigan omillarning ag'lab etilishiga olib keladi. Biroq, narxlar o'zgarishining g'oyalarga ta'siri darajasi to'g'risidagi masala hozircha kam o'rganilganligicha qolmoqda.

D.Nortning fikriga ko'ra [46], mafkura institutsional o'zgarishlarning yana bir manbai hisoblanadi. Mafkura deganda, u insonlar ular orqali atrofda olamni qabul qiladigan va baholaydigan sub'ektiv modelni tushunadi. Mafkuraviy mayillik ham iqtisodiy hisob-kitoblardan holi emas: olamning sub'ektiv manzarasi kimningdir foydali imkoniyatlarini chegaalashi qanchalik katta bo'lsa, uni qayta ko'rib chiqishdan manfaatdorlik shunchalik kuchli bo'ladi.

Shunday qilib, institutsional o'zgarishlar texnika taraqqiyoti, yangi bozorlarning ochilishi, aholi sonining o'sishi va hokazolar, ya'ni ular natijasida tashkiliy va institutsional o'zaro hamkorlikning ilgari muvafaqiyatli faoliyat ko'rsatgan alohida shakllari "foydasiz" bo'lib qoladigan jarayonlar oqibatida yuz berishi mumkin. Yangi rasmiy normalar o'rniga boshqalari qabul qilinadi, norasmiy normalarga amal qiladigan insonlar soni kamayib borishi bilan ular asta-sekin yo'qolib boradi.

Institutlar paydo bo'lishining o'ziga xos jihatlari shundaki, ular o'zlari paydo bo'lishidan avval amal qilgan normalar va sharoitlarga bog'liq hisoblanadi. Shu tariqa, har qanday yangi institut, mavjud iqtisodiy yoki ijtimoiy sharoitlar (institutsional matritsa) tomonidan belgilab beriladi. Institutsional o'zgarishlar sezilsiz tarzda kechishi ham, yoki o'zgarishlar, jamiyatdagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tizimning tezda takomillashuviga olib kelishi ham mumkin.

Institutsional o'zgarishlar eski va yangi institutlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik xususiyati ham katta rol o'ynaydi. D.Nort bog'liqlikning quyidagi turlarini ta'kidlaydi [46]:

Birinchisi – rivojlanishning avvalgi yo'lga bog'liqlik – chuqur aloqa, yangi institutlarning faqatgina eski institutlar negizida paydo bo'lishini ta'minlovchi yangi institutlarning eski institutlarga kuchli bog'liqligi.

Ikinchisi – mutlaq yangi institutlarning paydo bo'lishiga bo'shliq mavjudligi orqali belgilanadigan nisbatan kamroq.

Bog'liqlikning ushbu ikki xili evolyutsion xususiyatga ega, chunki eski institutlardan yangi institutlarga o'tishda izchillikka amal qilinadi. Evolyutsion o'zgarishlar jiddiy iqtisodiy larzalar sodir bo'lmagan va ularning jahon ishlab chiqarishidagi ulushi ustun bo'lgan bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarning institutsional tizimlariga xosdir. Izchilligiga qaramay evolyutsion o'zgarishlar sifat jihatdan ilgari siljishlarni istisno etmaydi – miqdoriy-sifat o'zgarishlar dialektikasi o'z kuchida qoladi.

D.Nort tomonidan ajratilgan bog'liqlikning uchinchi xili – eski va yangi institutlar o'rtasida yaqqol aloqa (bog'liqlik)ning mavjud emasligi – inqilobiy xususiyatga ega. Inqilobiy o'zgarishlar jamiyat rivojlanishining avvalgi o'zgarish chizig'iga amal qilishni nazarda tutmaydi va tafakkur tarzi odatlari va an'analarining tubdan o'zgarishi bilan kuzatiladi.

Hatto iqtisodiy tizim samaradorligining oshishiga xizmat qiluvchi inqilobiy o'zgarishlar ham aholining ko'plab guruhlari uchun jiddiy ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Bunga bir yaqqol misol tariqasida XV-XVIII asrlarda Angliyada ro'y bergan agrar sohadagi tub burilishlar bilan bog'liq institutsional o'zgarishlarni keltirish mumkin.

Rasmiy qoidalar va norasmiy normalarni muvofiqlashtirish. Rasmiy qoidalar va norasmiy normalarning muvofiqlashtirilishi jamiyatda muhim rol o'ynaydi, chunki u institutlar mavjud tizimi faoliyat ko'rsatishining samaradorligiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Odatda, insonlar ba'zan institutlar tarkibiy unsurlaridan biri hisoblangan jazolash tizimining samaradorligiga ziyon etkazgan holda jazolashning ancha yumshoq shakllarini nazarda tutuchi normalarni rasmiylashtirishga intilishadi. O'lim jazosini bekor qilish to'g'risidagi bahs-munozaralar bunga misol bo'ladi.

Kelishmovchilik natijasida institutsional nizo kelib chiqishi mumkin. Bir holatda, institutsional nizo hech bir o'zgarishsiz institutlarning paydo bo'lishiga, boshqa holatda esa samarasiz bo'lsa-da barqaror hosilalar – institutsional tuzoqlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Eski va yangi institutlar o'rtasidagi inqilobiy bog'liqlik doirasida ular rivojlanishining uchta ehtimoliy yo'lini ta'kidlash lozim:

- birinchisi – mavjud institutsional matritsaga qarama-qarshi bo'lgan rasmiy institutlarning paydo bo'lishi (odatda, hamma joyda chuqur islohotlar davrida, masalan, o'tish iqtisodiyotida qonunlar, farmonlar ko'rinishida) va ularning ildiz otishi (kengayib borishi) hamda qabul qilingan rasmiy normalarga mos keluvchi yangi norasmiy normalarning shakllanishi;

- ikkinchisi – qabul qilinayotgan rasmiy qoidalarining norasmiy normalarga to'liq mos kelmasligi shunga olib keladiki, norasmiy normalar ancha “hayotiy” bo'lib chiqadi va buning natijasida yangi qabul qilingan rasmiy qoidalarining norasmiy institutsionallashuvi yuz beradi;

- uchinchisi – yangi rasmiy qoidalar ildiz otmaydi, bu ularning yo'qolib ketishiga olib keladi.

Institutsional tizim samaradorligiga institutlar bilan bir qatorda tashkilotlar ham ta'sir ko'rsatadi. D.Nortning fikriga ko'ra [46], institutlar iqtisodiy nazariya bilan yoritiladigan standart cheklovlar bilan bir qatorda jamiyat a'zolarining imkoniyatlarini ham shakllantiradi.

Institutsional doiralar qaysi tashkilotlar (siyosiy organlar, iqtisodiy tuzilmalar, jamoat muassasalari) hosil bo'lishi va ishlashini belgilab beradi. Boshqacha aytganda: institutlar – bu “o'yin qoidalari”, tashkilotlar esa – “o'yinchilar”. Biroq bu hol o'yinchilar jamiyatda o'rnatilgan “o'yin qoidalari”ga majburiy tarzda amal qilishini anglatmaydi. Huddi institutlar kabi tashkilotlar ham insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tarkiblashtiradi. “Tashkilotlar aniq maqsadga yo'naltirilgan tarzda faoliyat ko'rsatuvchi, tashkilotchilar tomonidan boylik, daromadni ko'paytirish uchun yoki boshqa maqsadlarda tashkil etilgan birliklar hisoblanadi. Ushbu maqsadlarni ko'zlagan holda, tashkilotlar asta-sekin institutsional tarkibni o'zgartiradi” [46].

Tashkilotlar (korxonalar, firmalar)ning institutsional jarayondagi roli hozircha kam o'rganilgan, biroq institutsional nazariya doirasida, xususan, G.Kleyner tomonidan o'tkazilgan so'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, tashkilot nafaqat tovar va xizmatlar ishlab chiqaruvchisi, balki quyidagi asosiy funktsiyalarni bajaruvchi o'ziga xos “institut-provayder” hisoblanadi [30]:

- ishlab chiqarish institutlari va kelishuvlar ishlab chiquvchisi va tarqatuvchisi roli. Alohida tashkilotning muvaffaqiyatli tajribasi, unda foydalaniladigan shartnomalar tizimining samaradorligi, odatda, bunday tuzilmalarni tashkilotning ushbu usullaridan foydalanishga undaydi;

- institutlar inkubatori roli. Tashkilotning faoliyat ko'rsatishi natijasida ushbu tuzilmaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi va yakuniy natijalarning katta samaradorligi bilan faoliyat ko'rsatuvchi yangi rasmiy qoidalar va norasmiy normalar shakllanadi yoki, boshqacha aytganda, tegishli institutsional muhitda yangi institutlar hosil qilinadi;

- yakka tartibdagi institutsional integrator roli (ushbu normaga amal qiluvchilar tarkibiga yangi individlarni jalb qilish).

Institutsional yondashuvga muvofiq davlatni alohida tashkilot sifatida ko'rib chiqish lozim. Davlatni institut (ijtimoiy shartnoma negizida rasmiy qoidalar tizimini shakllantirish va ularga amal qilish mexanizmi) sifatida ham, tashkilot (davlat boshqaruv apparati tarkibi, qonuniy jazolash va majburlash tizimi) sifatida ham tadqiq etish mumkin.

Xulosa

Institutlar jamiyat rivojlanishining barcha bosqichlarida muhim rol o'ynab kelgan. Ular jamiyatda qarorlar qabul qilish, insonlar va iqtisodiyot ishtirokchilarining o'zaro munosabatlarini belgilovchi normalardan tarkib topgan rasmiy va norasmiy qoidalar hisoblanadi. Rasmiy qoidalar mamlakat konstitutsiyasida, qonunlarda, ma'muriy va boshqa hujjatlarda o'z aksini topadi. Norasmiy normalar esa urf-odat, an'analar va shu kabi boshqa hayot tarzi orqali yuzaga kelgan qoidalarda ifodalanadi.

Jamiyat rivojlanishi bilan mavjud institutlar va ular negizini tashkil etuvchi rasmiy va norasmiy qoidalar ham o'zgarib boradi, takomillashadi. Bunday o'zgarishlarni ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sharoitlar belgilab beradi.

Takrorlash uchun savollar

1. Institutlar nima? Ularning ta'riflarini keltiring.
2. Institutlar tarkibiy qismlariga nimalar kiradi?
3. Rasmiy va norasmiy normalar qanday yuzaga keladi?
4. Norasmiy qoidalarning jamiyatdagi roli nimada?
5. Institutsional matritsa ta'rifini keltiring va uning g'oyasi nimadan iborat?
6. Norma bazaviy institut ekanligini izohlang.
7. O'zaro hamkorlikni qurishda normaning o'rni qanday tavsiflanadi?
8. O'zingizning odatiy kuningizni ertalabdan kechgacha kelishuv (murosa, ekspansiya, urinish) lar atamalarida yoritishga urinib ko'ring.
9. Institutsional o'zgarishlarga nimalar sabab bo'ladi? Eski va yangi institutlar o'rtasida qanday bog'liqliklar mavjud?
10. Rasmiy va norasmiy normalarni muvofiqlashtirish zarurati nima bilan belgilanadi?
11. Tashkilotlar institutsional jarayonda qanday funktsiyalarni bajaradi?

3-Mavzu. O'yinlar nazariyasi va o'zaro hamkorliklarni modellashtirish

Reja:

1. O'yinlar nazariyasining asosiy tushunchalari
2. Muvozanatlar turlari va ularni qidirish yo'llari
3. O'yinlar nazariyasi tayanch modellarining tasnifi

Tayanch so'z va iboralar: o'yinlar nazariyasi, muvozanat, Pareto bo'yicha muvozanat, Shtakelberg bo'yicha muvozanat, Ustun strategiyali muvozanat, Nesh bo'yicha muvozanat, kooperativ (koalitsiyali) o'yinlar, nokooperativ (koalitsiyasiz).

1. O'yinlar nazariyasining asosiy tushunchalari

Ma'lumki, neoklassikaning «qat'iy negizi»dagi o'zaro hamkorliklarni tahlil qilishda differentsial hisoblashdan foydalanilgan. Institutsional iqtisodiy nazariyada yuqoridagi tadqiqot usulini tayanch usul sifatida qo'llash unchalik qulay emas. Institutsional iqtisodiy nazariyaning predmetini individlarning o'zaro hamkor(harakat)ligi hamda ushbu hamkorlikni ta'minlovchi tuzilmalar tashkil etadi.

Institutsional iqtisodiyot formal modellarni tuzish uchun Jon fon Neyman va Oskar Morgenshternning «O'yinlar nazariyasi va iqtisodiy xatti-harakat» (1944) kitobidagi fikrlarga asoslangan *o'yinlar nazariyasidan* foydalanadi [47]. Ushbu nazariyaning rivojlanishi Djon Nesh 1950 yilda kiritgan muvozanat vaziyati tushunchasi bilan bog'liq. Bu bilan nokoalitsion o'yinlarning echish usuli ishlab chiqildi. 1994 yilga kelib, birdaniga uch tadqiqotchi "nokooperativ o'yinlar" nazariyasidagi muvozonatni birinchi bor tahlil qilib chiqqanligi uchun

iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotiga sazovor bo'ldilar. Bular: Raynxad Selten (Germaniya), Jog Nesh (AQSh), Jon S.Xarsani (asli vengriyalik – AQSh). Ushbu tadqiqot usulining o'ziga xos asosiy belgilari ichida quyidagilarni ajratish lozim. Birinchidan, o'yinlar nazariyasi individlarning o'zaro shartlashilgan xatti-harakatlari vaziyatini tahlil qilish bilan shug'ullanadi: har bir shartning hal etilishi o'zaro hamkorlik natijasiga va o'z navbatida, qolgan individlarning qarorlariga ta'sir ko'rsatadi. Individ o'z harakatlari masalasini hal etayotib, o'zini kontragentlar o'rniga qo'yib ko'rishi kerak. Ikkinchidan, o'yinlar nazariyasi, mukammal kalkulyator sifatidagi individdan tortib to robot sifatidagi individgacha qator modellardan foydalangan holda, individlarning to'liq ratsionalligini talab qilmaydi. Uchinchidan, o'yinlar nazariyasi o'zaro hamkorliklardagi muvozanatning mavjudligi, yagonaligi va Pareto-optimalligini nazarda tutmaydi. Ushbu sabablar o'yinlar nazariyasi yordamida qurilgan institutlarning formal modellariga bo'lgan qiziqishni orttiradi.

O'yinlar nazariyasidagi formal modelni tashkil etish uchun: ishtirokchi individlarning mavjudligi; har bir ishtirokchining imkoniyatlar to'plami; ishtirokchilarning strategiyalari hisobga olinishi lozim.

O'yinlar nazariyasi tarkibiy jihatdan kooperativ (koalitsiyali) va nokooperativ (koalitsiyasiz) nazariyalarga ajratiladi. Bunda o'yin ishtirokchilarining o'zaro kelishuvi darajasiga ko'ra, kooperativ(koalitsiyali) va nokooperativ(koalitsiyasiz) o'yinlar nazarda tutiladi. Shartli ravishda aytish mumkinki, birinchi guruh nazariyalar makrodarajadagi tahlilga, ikkinchi guruhdagilar esa, mikrodarajaga e'tiborni qaratadilar.

Kooperativ (koalitsiyali) o'yinlar – bu ishtirokchilar o'rtasida axborot almashish va ittifoq tuzish mumkin bo'lgan vaziyatlar. Nokooperativ (koalitsiyasiz) o'yinlarda yakka ishtirokchi tahlil qilishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi, bunda ishtirokchilar o'rtasida axborot almashish va ittifoq tuzish mumkin emas. O'yinlar asosan matritsa shaklida namoyon etiladi. Nokooperativ (koalitsiyasiz) o'yinlarda ishtirokchilar o'zaro ziddiyatli munosabatda bo'ladilar. Har bir ishtirokchi o'z yutug'ini oshirishga xarakat qiladi. Birining yutug'i ikkinchisining yutqizishiga olib keladi. Har bir o'yin ishtirokchisining ziddiyatli vaziyatlarni hal etish borasidagi xarakat dasturi o'yin ishtirokchisining strategiyasi deyiladi.

$GqF(N,St,P)$

Demak, o'yin (G)ni tahlil etishda uch qism: o'yinchilar soni (N); strategiyalar majmuasi (St); ishtirokchilarning yutuq (P)lari asos bo'ladi.

2. Muvozanatlar turlari va ularni qidirish yo'llari

Har bir o'zaro hamkorlik uchun muvozanatlarning turli xillari mavjud bo'lishi mumkin: *ustun strategiyali muvozanat*, *Nesh bo'yicha muvozanat*, *Shtakelberg bo'yicha muvozanat* va *Pareto bo'yicha muvozanat*. **Ustun strategiyali muvozanat** – boshqa ishtirokchining harakatlaridan qat'i nazar ishtirokchiga eng yuqori foydalilikni ta'minlovchi harakatlar rejasini. **Nesh bo'yicha muvozanat** – o'yinchilarning hech biri o'z harakatlari rejasini o'zgartirgan holda o'z yutug'ini bir tomonlama oshira olmaydigan vaziyat. **Shtakelberg bo'yicha muvozanat** – hech bir o'yinchi o'z yutug'ini bir tomonlama tartibda oshira olmaydigan vaziyat. Bunda qaror dastlab birinchi o'yinchi tomonidan qabul qilinadi, so'ngra ikkinchi o'yinchiga ma'lum bo'ladi. **Pareto bo'yicha muvozanat** – o'yinchilardan birining holatini, ikkinchi o'yinchining holatini yomonlashtirmagan holda, yaxshilab bo'lmaydigan vaziyat.

Ustun strategiya deb ishtirokchiga boshqa ishtirokchining harakatlaridan qat'i nazar o'yinchining maksimum foydaliligini ta'minlovchi harakatlar rejasiga aytiladi. O'z navbatida o'yindagi ikkala ishtirokchi ustun strategiyalarining o'zaro kesishuvi ustun strategiyalar muvozanati bo'ladi. Nesh bo'yicha muvozanat – har bir o'yinchining strategiyasi boshqa o'yinchining harakatiga yaxshi javob bo'ladigan vaziyat. Shtakelberg bo'yicha muvozanat o'yin ishtirokchilari tomonidan qarorlar qabul qilinishida vaqt omili mavjud bo'lganda yuzaga keladi, ya'ni: ulardan biri boshqasi qanday yo'l tutganligini bilgan holda qaror qabul qiladi.

Shunday qilib, Shtakelberg bo'yicha muvozanat qarorlar bir vaqtning o'zida qabul qilinmagan sharoitda o'yinchilarning maksimum foydaliligiga mos keladi. Ustun strategiyalar muvozanati va

Nesh bo'yicha muvozanatdan farqli o'laroq muvozanatning ushbu turi hamma vaqt mavjud bo'ladi. Va nihoyat, bir vaqtning o'zida ikkala o'yinchining ham foydaliligini oshirib bo'lmaydigan holatda Pareto bo'yicha muvozanatga erishiladi. Quyidagi misolda muvozanatning barcha to'rtta turini qidirish texnologiyasini ko'rib chiqamiz.

Faraz qilaylik, A firma B firmaning muayyan mahsulotni ishlab chiqarish uchun monopoliyasini buzishga urinadi. A firma bozorga chiqish-chiqmaslikni, B firma esa, bordi-yu A firma bozorga kirishni hal qilsa, ishlab chiqarish hajmini pasaytirish masalasini hal qiladi. B firmada ishlab chiqarish hajmi o'zgarmay qolgan taqdirda, ikkala firma ham yutqazadi. Agar B firma ishlab chiqarish hajmini pasaytirishga qaror qilsa, u o'z foydasini A firma bilan «baham ko'radi» [47].

Ko'rsatkichlar		B firma -ishlab chiqarish hajmini	
		saqlab qolish	pasaytirish
A firma-bozorga	kirish	-3; -2	4; 4[N ₂ St _A R]
	kirmaslik	0; 10 [N ₁ St _B]	0; 10

Ustun strategiyali muvozanat. A firma ikkala variantdagi voqealar rivojida o'zi yutug'ini taqqoslaydi (agar B firma narx-navo «urushini» avj oldirmasa, -3 va 0) va (agar B firma ishlab chiqarish hajmini pasaytirishga qaror qilsa, 4 va 0). U holda A firma uchun B firmaning harakatlaridan qat'i nazar eng ko'p yutuqni ta'minlovchi strategiya mavjud emas:

$0 > -3 \Rightarrow$ agar B firma ishlab chiqarish hajmini avvalgi darajada saqlab qolsa, «bozorga kirmaslik»;

$4 > 0 \Rightarrow$, agar B firma ishlab chiqarish hajmini pasaytirs, «bozorga kirish».

B firmada ustun strategiya mavjud: u A firmaning harakatidan qat'i nazar ishlab chiqarish hajmini pasaytirishdan manfaatdor $4 > -2$, $10 > 10$. Demak, ustun strategiyalar muvozanati mavjud emas.

Nesh bo'yicha muvozanat. B firmaning ishlab chiqarish hajmini avvalgi darajada saqlab turish to'g'risidagi qaroriga A firmaning eng yaxshi javobi - bozorga kirmaslik, ishlab chiqarish hajmini pasaytirish qaroriga esa, - bozorga kirish.

A firmaning bozorga kirish to'g'risidagi qaroriga B firmaning eng yaxshi javobi - ishlab chiqarish hajmini pasaytirish, bozorga kirmaslik qarori qabul qilinganda esa – ikkala strategiya ham bir xil natija beradi. Shuning uchun, Nesh bo'yicha ikkita (N_1 , N_2) muvozanat (4; 4) va (0; 10) nuqtalarida turibdi: A firma bozorga kiradi, B firma esa ishlab chiqarish hajmini pasaytiradi; yoki A firma bozorga chiqmaydi, B firma esa ishlab chiqarish hajmini pasaytirmaydi. Bunga ishonch hosil qilish oson, chunki ushbu nuqtalarda ishtirokchilardan hech biri o'z strategiyasini o'zgartirishdan manfaatdor emas.

Shtakelberg bo'yicha muvozanat. Faraz qilaylik, birinchi bo'lib A firma qaror qabul qiladi. Agar u bozorga kirishga qaror qilsa, pirovardida (4; 4) nuqtada bo'ladi: B firmaning tanlashi ushbu vaziyatda bir xil, $4 > -2$. Agar u bozorga chiqmaslikka qaror qilsa, yakun ikki nuqta (0; 10): B firmaning qarori ikkala variantni ham qo'llash imkonini beradi. Buni bilgan holda, A firma, 4 va 0 ni taqqoslab, o'z foydasini (4; 4) nuqtalarda ko'paytiradi. Qarorlar bir xil va Shtakelberg bo'yicha birinchi muvozanat St_A (4; 4) nuqtalarda bo'ladi. Huddi shu tariqa, birinchi bo'lib qarorni B firma qabul qilganda, Shtakelberg bo'yicha muvozanat St_B (0; 10) nuqtalarda bo'ladi.

Pareto bo'yicha muvozanat. Pareto bo'yicha optimumni aniqlash uchun, biz «O'yinning istalgan boshqa yakuniga o'tish bir vaqtning o'zida ikkala ishtirokchi uchun ham foydalilikning oshishini ta'minlaydimi?» degan savolga javob berayotib, o'yinning barcha to'rtta yakunini izchil tanlab olishimiz zarur. Masalan, (-3; -2) yakundan biz ko'rsatilgan shartni bajarayotib, istalgan boshqa yakunga o'tishimiz mumkin. Faqat (4; 4) yakundan biz, bunda o'yinchilardan hech birining foydaliligini kamaytirmagan holda, harakatlana olmaymiz va bu Pareto bo'yicha – R muvozanat bo'ladi.

3. O'yinlar nazariyasi tayanch modellarining tasnifi

O'yinlar nazariyasi uchun bir necha tayanch modellar mavjud [40]. Ushbu modellar Nesh bo'yicha muvozanat nuqtalarining soni bilan va ularning Shtakelberg bo'yicha va Pareto bo'yicha muvozanat nuqtalariga mos kelishi yoki mos kelmasligi bilan farq qiladi.

Umumiy ko'rinishda modellar tipologiyasi o'yinlar nazariyasida foydalaniladigan ikkala ishtirokchisi uchun quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:¹¹

StG'N	2	1	0
q	I. $N_1qSt_1qSt_2qR \neq N_2$	II. $NqSt_1qSt_2qR$	
		III. $NqSt_1q St_2 \neq R$	
≠	IV. $N_1qSt_1qR_1 \neq (N_2qSt_2qR_2)$	V. $NqSt_1qR_1 \neq (St_2qR_2)$	VII. $St_1qR \neq (St_2qR)$
		VI. $NqSt_1 \neq (St_2qR)$	VIII. $St_1qR \neq St_2$

I model. Masalan, ikkita talaba tomonidan uchrashuv joyining tanlanishi vaziyatini aks ettiradi. Ulardan har birini yo kutubxonada yoki bufetda topish mumkin. Bufetdagi uchrashuv ikkala talabaga ham foydalilikni ta'minlashi nazarda tutiladi: ular kofe yoki biror xil sharbat ustida suhbat o'tkazishlari mumkin.

1-talaba	2-talaba	
	Kutubxonaga borish	Bufetga borish
Kutubxonaga borish	0; 1	2; 2[N ₂]
Bufetga borish	3; 3[N ₁ St ₁ St ₂ R]	1; 0

Bu o'yin uning yordamida «fokal nuqta» - ikkala talaba tomonidan o'zlari tanlaydigan uchrashuv joyi g'oyasi aks ettirilishi tufayli qiziqarli. Agar ikkalasi ham bir-birini yaxshi bilsa, ular bir birini topishi mumkin bo'lgan joyni taxmin qilish unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. «Fokal nuqta» bufet bo'lishi ehtimoli ko'proq.

II model. Er-xotin o'rtasidagi qat'iy shakldagi keskin vaziyatni namoyon etadi. Er-xotin ikkita muqobil – konsertga yoki futbolga borish variantidan birini tanlash yo'li bilan kechki vaqtni qanday o'tkazishni hal etadi. Har birining fikri ravshan: xotin - konsertga, er - futbolga borishni afzal ko'radi. Bunda er-xotin kechki vaqtni birgalikda o'tkazishdan hordiq chiqarishni ancha past baholashadi.

Er	Xotin	
	Konsertga borish £	Futbolga borish
Konsertga borish	1; 3	0; 0
Futbolga borish £	2; 2[N ₁ St ₁ St ₂ R]	3; 1

O'yin shunisi bilan qiziqki, bu erda ikkala ishtirokchida ham ustun strategiya mavjud (£) «konsertga borish» – xotin uchun, «futbol matchiga borish» - er uchun.

III model. «Mahbuslar dilemmasi» muhokamasi.

1-gumondor	2-gumondor	
	Aybni tan olish £	Aybni tan olmaslik
Aybni tan olish £	1; 1 [N St ₁ St ₂]	3; 0
Aybni tan olmaslik	0; 3	2; 2 [R]

IV model. Er-xotin o'rtasidagi avvalgi qattiq shakldagi ixtilofli vaziyatning yumshoqroq varianti. Qat'iy shakldagi ixtilofli vaziyatning yumshoq shakldan faqat bitta farqi mavjud, er-xotin birgalikda o'tkazilgan kechki vaqtdan ko'rilgan manfaatni yuqori baholashadi:

Er	Xotin	
	Konsertga borish	Futbolga borish

¹¹ Олейник А.Н. Институциональная экономика. Теория игр и моделирование взаимодействий / Вопросы экономики. №3, 1999. –С. 141-6.

Kontsertga borish	2; 3 [N ₂ St ₂ R ₂]	0; 0
Futbolga borish	1; 1	3; 2 [N ₁ St ₁ R ₁]

V model. Ushbu model quolsizlanish muammosini ifodalaydi. A mamlakat B mamlakatga nisbatan urush boshlash masalasini hal etadi, B mamlakat esa quollanish yoki quolsizlanish variantlaridan birini tanlaydi. Muammo shundan ibortki, quolsizlangan B mamlakt tajovvuzkor A mamlakat uchun oson o'ljaga aylanadi, quollangan mamlakat esa tajovvuzga tajovvuz bilan javob qaytarishi mumkin:

A mamlakat	B mamlakat	
	Quollanish	Quolsizlanish £
Urush e'lon qilish	0; 0	3; 1 [N St ₁ R]
Urush e'lon qilmaslik	2; 2[St ₂ R]	1; 3

VI model. Biron-bir romanni o'qish to'g'risida qaror qabul qilish bilan bog'liq og'ir ma'naviy tanlash vaziyatini aks ettiradi. Birinchi kitobxon, agar u kitobni o'qiy olmasa, afsus chekadi, lekin, agar u ushbu romanni baribir o'qishni boshlasa, o'zi bundan uyaladi. Ikkinchi kitobxon – munofiqlarning fikriga ko'ra, kitobni o'qishni hammaga taqiqlash lozim, lekin agar romanni o'qish kerak bo'lsa, u holda faqat uning o'zi o'qishi lozim:

1-kitobxon	2-kitobxon	
	O'qimaslik £	O'qish
O'qimaslik	0; 3	3; 1 [St ₂ R]
O'qish	1; 1 [N St ₁]	2; 0

VII model quyidagi o'yin ko'rinishida amalga oshiriladi. Har bir o'yinchi o'yin boshida 2 dollarga ega va ushbu summaning yarmini qutiga solib qo'yadi. So'ngra quti birinchi o'yinchiga topshiriladi, u ushbu summani o'zida qoldirishi yoki quduqqa tashlab yuborishi mumkin. Ikkinchi ishtirokchi birinchi o'yinchining xatti-harakatini oldindan aytib berishi lozim va, agar u buning uddasidan chiqsa, 1 dollar oladi. Bundan tashqari, agar quti quduqqa tashlanmasa, o'yinchilar undagi summani o'zaro bo'lib olishadi:

1-o'yinchi	2-o'yinchi	
	Quduqqa tashlash	Quduqqa tashlamaslik
Quduqqa tashlash	0; 2	2; 0
Quduqqa tashlamaslik	3; 1 [St ₂ R]	1; 3 [St ₁ R]

VIII modelda davlat bilan sarmoyador o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ifodalanadi. Sarmoyadorda harakatlarning ikkita varianti mavjud – mamlakatda investitsiyani amalga oshirish yoki oshirmaslik. Davlat esa investitsiyalardan olinadigan daromadlarga yuqori soliq belgilashi yoki soliqni umuman bekor qilishi mumkin:

Davlat	Sarmoyador	
	Investitsiya kiritmaslik	Investitsiya kiritish
Soliq joriy etish	0; 1	3; 0
Joriy etmaslik	1; 2 [St ₂]	2; 3 [St ₁ R]

Yuqorida izohlangan modellarni ko'rib chiqish individlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik jarayonida yuzaga keladigan qator muammolarni aniqlash va tahlil qilish imkonini beradi:

- *muvofiqlashtirish muammosi* Nesh bo'yicha ikkita nuqta mavjud bo'lgan hollarda paydo bo'ladi (I, IV modellar). Muvofiqlashtirish muammosining hal etilishi qo'shimcha institutsional shart-sharoitlar joriy etilishi, «fokal nuqtalar» yoki kelishuvlar mavjud bo'lishini talab qiladi. Masalan, er-xotinning qiziqishlari bir joydan chiqqan hollarda, ular o'z harakatlarini muvofiqlashtirishi ancha osonlashadi;

- *birga bo'la olishlik muammosi* Nesh bo'yicha muvozanat mavjud bo'lmagan vaziyat uchun xosdir (VII, VIII modellar). Agar institutlar strategiyalarni tanlashni cheklamasa va «yo'naltirmasa», individlar o'z harakatlarini muvofiqlashtira olishmaydi. Masalan, davlat bilan sarmoyador o'rtasidagi o'zaro munosabatga davlatning nufuzi omilining joriy etilishi (2, 3) yakunda to'xtalish imkonini beradi;

- *kooperatsiya muammosi* - Nesh bo'yicha muvozanat mavjud, u yagona, lekin Pareto bo'yicha optimal emas (III model - «mahbuslar dilemmasi»). Ushbu vaziyatda ham institutsional cheklovning joriy etilishi Pareto bo'yicha optimal natijaga erishishni ta'minlaydi;

- *adolatlilik muammosining dolzarbligi* - Nesh bo'yicha yagona muvozanat asimmetrik, yutuqning o'zaro hamkorlik ishtirokchilari o'rtasida adolatsiz taqsimlanishi bilan tavsiflanadi (V, VI modellar). Adolatsizlik muammosini hal etish variantlaridan biri takrorlanadigan o'yinlarga o'tish va «aralash» strategiyalar asosida normalarni ya'ni, t_0 vaqt lahzasida individ A strategiyani, t_1 vaqt lahzasida esa B strategiyani tanlaganda bo'ladi.

Xulosa

Institutsional iqtisodiy nazariyaning predmetini individlarning o'zaro hamkorligi hamda ushbu hamkorlikni ta'minlovchi tuzilmalar tashkil etadi.

Jon fon Neyman va Oskar Morgenshternning «O'yinlar nazariyasi va iqtisodiy xatti-harakat» (1944) kitobidagi fikrlar institutsional iqtisodiyotda *o'yinlar nazariyasini tatbiq etish* uchun asos bo'lgan. 1994 yilga kelib, birinchi bor “nokooperativ o'yinlar” nazariyasidagi muvozanat tahlili uchun bir varakayiga uch tadqiqotchi iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotiga sazovor bo'ldi. Bular: Raynxad Selten (Germaniya), Jon Nesh (AQSh), Jon S.Xarsani (asli vengriyalik – AQSh). O'yinlar nazariyasidagi formal modelni tashkil etish uchun: ishtirokchi individlarning mavjudligi; har bir ishtirokchining imkoniyatlar to'plami; ishtirokchilarning strategiyalari hisobga olinishi lozim.

O'yinlar nazariyasi tarkibiy jihatdan kooperativ(koalitsiyali) va nokooperativ (koalitsiyasiz) nazariyalarga ajratiladi. O'yin (G)ni tahlil etishda uch qism: o'yinchilar soni (N); strategiyalar majmuasi (St); ishtirokchilarning yutuq (P)lari asos bo'ladi.

Har bir hamkorlik uchun muvozanatlarning turli xillari mavjud bo'lishi mumkin: ustun strategiyali muvozanat, Nesh bo'yicha muvozanat, Shtakelberg bo'yicha muvozanat va Pareto bo'yicha muvozanat

Takrorlash uchun savollar

1. Nima uchun institutsional nazariyada matematik apparat neoklassikasi uchun an'anaviy hisoblangan matematik apparat tilidan emas, balki o'yinlar nazariyasidan foydalaniladi.

2. Individlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikning qaysi asosiy muammolari o'yinlar nazariyasi yordamida modellashtiriladi?

3. Kooperativ (koalitsiyali) va nokooperativ (koalitsiyasiz) nazariyalarning xususiyatlarini izohlang.

4. Ustun strategiyali muvozanatni sharhlab bering.

5. Nesh bo'yicha muvozanatni sharhlab bering.

6. Shtakelberg bo'yicha muvozanatni sharhlab bering.

7. Pareto bo'yicha muvozanatni sharhlab bering.

4-Mavzu. Reja va bozor institutlari

Reja

1. Iqtisodiyot konstitutsiyalarining shakllanishi
2. Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari
3. Bozor konstitutsiyasi normalari
4. Mulkchilik huquqlarini iqtisodiy asoslash

TAYaNCh SO'Z VA IBORALAR: bozor konstitutsiyasi, iqtisodiy konstitutsiya, Murakkab utilitarizm Ratsional maqsadli fe'l-atvor Depersonifikatsiyalangan ishonch Empatiya Ijobiy ma'noda erkinlik Qonunga ixtiyoriy bo'ysunish Oddiy utilitarizm Personifikatsiyalangan ishonch Mafkuraviy qadriyat ratsionalligi «Sen – menga, men - senga», Qonunga tilda buysunish

1. Iqtisodiyot konstitutsiyalarining shakllanishi

Normalar individlarning o'zaro muvofiq munosabatlari barqarorligining asosiy kafolati hisoblanadi. Individ kontragent harakatlarini tushunish va o'z harakatini ular bilan muvofiqlashtirish uchun u yoki bu normani tanlash barobarida umuman tizimning barqarorligini ta'minlaydi. Individ normadan chetga chiqsa, uni normaga qaytaruvchi tartibga solish mexanizmining mavjudligi normalar tizimini shakllantiradi. Shuningdek, normalar tizimi makro va mikrodarajalar o'rtasidagi asosiy bog'lovchi bo'g'inga aylanadi.

Individlarning iqtisodiy faoliyat ko'rsatishini ta'minlovchi normalar tizimiga iqtisodiyot konstitutsiyasi deyiladi. Iqtisodiyot konstitutsiyasi buyruqbozlik va bozor tizimlaridagi o'zaro zid normalarga amal qiladi. Masalan, bozor tizimi faqat individlar o'zlarining kundalik iqtisodiy faoliyatida u asoslanadigan normalardan foydalangan darajaga qarab barqaror va takror ishlab chiqarishga qodir bo'ladi. O'zining shaxsiy manfaatlarini ko'zlovchi individlar o'rtasidagi bitimlardan makroiqtisodiy darajaga o'tish bozor xatti-harakatlari normalari orqali amalga oshiriladi.

Buyruqbozlik iqtisodiyotining normalar tizimi surunkali taqchilik, ya'ni resurslarning etishmasligini o'zida namoyon etadi. Taqchilikning ma'lum darajada barqarorlashuvi hamda iqtisodiy agentlar ushbu darajaga moslashuvi tizimda *normal taqchilik* holatini yuzaga keltiradi. Bunda buyruqbozlik iqtisodiyoti uchun xos bo'lgan navbatning normal uzunligi, resurslar va tayyor mahsulotlarning normal zahiralari va hokazolar tushuniladi. Boshqacha aytganda, nafaqat Valras bo'yicha umumiy muvozanat iqtisodiy tizimning barqaror holati bilan cheklaniladi, balki tizim hatto muvozanatsiz holatda ham barqarorlashishi mumkinligi namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, buyruqbozlik va bozor tizimlarida qo'llaniladigan normalarning tarkibiy tuzilishini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin.

Quyida ushbu normalarning iqtisodiyotda namoyon bo'lishi ko'rib chiqilgan.

4.1.-jadval

Iqtisodiyot konstitutsiyalari normalarining guruhlanishi

Bozor konstitutsiyasi	Buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitutsiyasi
Murakkab utilitarizm	Oddiy utilitarizm
Ratsional maqsadli fe'l-atvor	Mafkuraviy qadriyat ratsionalligi
Depersonifikatsiyalangan ishonch	Personifikatsiyalangan ishonch
Empatiya	«Sen – menga, men - senga»,
Ijobiy ma'noda erkinlik	
Qonunga ixtiyoriy bo'ysunish	Qonunga tilda buysunish

2. Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari

Buyruqbozlik iqtisodiyotining normal holatlari uchun zarur bo'lgan normalardan biri oddiy utilitarizm hisoblanadi. Bunda individ tomonidan o'z foydaliligini oshirilishi o'ziga xos ravishda namoyon bo'ladi. Ya'ni, **oddiy utilitarizm** - individning samarali faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holda o'z foydaliligini oshirishga intilishidir.

Individ iste'mol madaniyatidagi oddiy utilitarizm "kvartira – mashina – dala hovli" uchligida aks etadi. Individda bunday idealning tarqalishi va qulay hayot sharoitlarini ta'minlashga intilish sho'rolar (sovetlar) jamiyati namunasida XX asrning 70-80-yillardagi o'ziga xos shaklga ega tendentsiyalar bilan tavsiflanadi. Bunda iste'molning ma'lum darajasiga erishish uchun noyob (taqchil) resurslardan foydalanish imkoniyati samarali mehnat bo'yicha emas, balki ma'lum kasb toifasidagi xodimlar (savdo sohasi, byurokratik apparat, temir yo'l va havo yo'li transporti xodimlari, chet elga chiqish imkoniyatidagilar) o'rtasida bo'lingan edi.

Ya'ni, utilitarizm normasi buyruqbozlik iqtisodiyotida faqat oddiy shaklda – individning samarali faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan holda foydalilikni oshirishga intilishi sifatida mavjud bo'lgan. Ikkinchidan, taqchilik sharoitidagi iste'molda foydalilikni oshirishga intilish navbatda turish zarurligi, asabbuzarliklar, ovoragarchiliklar, janjallar (nizolar) tufayli kelib chiqqan yuqori ruhiy kechinmalar bilan cheklandi. Buyruqbozlik tizimining bu tavsifi «sabr chegarasi» tushunchasi bilan ham izohlanadi. Sabr chegarasi deganda nizolar va keskinliklar jamlanishining undan keyin iqtisodiy agentlar shikoyat qila boshlaydigan va norozilik namoyish etadigan darajasi tushuniladi. Shunday qilib, buyruqbozlik iqtisodiyotining birinchi normasi *oddiy va cheklangan utilitarizmdan* iborat.

Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari tizimining ikkinchi unsuri to'liqsiz ratsional faoliyat bilan izohlanadi. Bunda, birinchi navbatda axborotning cheklanganligi va to'liqsizligi bilan shartlangan to'liqsiz ratsionallik tushuniladi. Iqtisodiy agentlar erkin shakllanmagan narx va taqchil resurslar sharoitida narxlardagi mavjud axborotni narxga taalluqli bo'lmagan – zahiralar hajmi, navbatlarning uzunligi va hokozalar haqidagi ma'lumotlar bilan to'ldiradilar. Sof ko'rsatkichlarda axborot olish esa, hamma vaqt uni yig'ish bilan bog'liq yuqori darajadagi xarajatlarni keltirib chiqaradi. Natijada tizimda «nizo», ya'ni sotuvchilar va xaridorlar pozitsiyalarini muvofiqlashtirishda kechikishlar paydo bo'ladi. Nizo prognozlardagi xatolar, manfaatdor shaxsda boshqa sub'ektlarning holati va maqsadlari to'g'risida axborotning mavjud emasligi, manfaatdor shaxsning qaror qabul qilishdagi beqarorligi, o'zgaruvchan sharoitga moslashishdagi o'ng'aysizligi shakliga ega bo'ladi. Bundan tashqari, to'liqsiz ratsional faoliyat, iqtisodiy agent uchun faqat tashqaridan belgilangan maqsadlarga erishish vositalarini tanlash erkinligi bilan shartlangan. Mafkura bilan belgilangan partiya-xo'jalik apparatining mafkuraviy maqsadlari reja topshiriqlari shaklini qabul qiluvchi muayyan ma'muriy va xo'jalik vazifalariga aylanadi. Boshqacha aytganda, buyruqbozlik iqtisodiyotida iqtisodiy sub'ektlarning faoliyati – mafkuraviy qadriyat ratsionalligi normasiga asoslanadi.

Ishonch normasi ikkita shaklda davlatga ishonch sifatida va bir birini yaxshi bilgan shaxslar doirasi bilan cheklangan mikrodarajadagi ishonch sifatida mavjud bo'ladi. Har qanday ahamiyatli bitimning davlat organiga: partiya, reja, ta'minot organiga murojaat etish bilan bog'liqligi sababli davlatga ishonmasdan turib, yo'l tutishning iloji yo'q. Bunday vaziyatda bevosita kontragentga ishonish mutaqa ortiqcha – davlat uchinchi tomon sifatida bitim shartlarining bajarilishini kafolatlaydi. Biroq mikrodarajadagi *ishonch* baribir *maksimal individuallashgan* shaklda mavjud bo'ladi.

Bu norma ham uy xo'jaligida, ham korxonada amal qiladi. Uy xo'jaligining ijtimoiy va iqtisodiy hayotida og'irlik markazining oila-qarindoshchilik tarkibiga, do'stlar va tanish-bilishlarga ko'chiriladi. Masalan, o'zaro hamkorlik umuman vrach, sartarosh bilan emas, balki *tanish* vrach yoki sartarosh bilan amalga oshiriladi. Korxonalar xatti-harakatini ham huddi shunday ta'riflash mumkin. Ulardan har biri barqaror sherikchilik doirasiga ega bo'lib, bunda ushbu korxonalar rahbarlari o'rtasida shaxsiy darajada ishonchli munosabatlar yo'lga qo'yiladi. Ya'ni, direktorlar o'rtasida o'zaro yordam va o'zaro ishonch tamoyillari asosiga qurilgan korporativ munosabatlar shakllanadi.

Buyruqbozlik iqtisodiyotining navbatdagi bazaviy normasi «*sen – menga, men - senga*», yoki o'zaro xizmatlar ko'rsatish to'g'risidagi kelishuvdir. Taqchil resursni olishning keng tarqalgan variantlaridan biriga ko'ra, iste'molchi va etkazib beruvchi vaqti vaqti bilan vazifalarini almashtirib turadi, ya'ni "bugun men po'lat berib turaman, sen esa ertaga boltan yordam qilib turasan". Aynan har qanday barter bitimining asosida «Sen – menga, men - senga» normasidan foydalanish yotishiga ishonch hosil qilish mumkin. Hatto, barter almashuvi zanjir bo'yicha amalga oshirilishi mumkin bo'lsa-da, ushbu norma lokal va tanish-bilishlar doirasi bilan cheklangan xususiyatni yo'qotish imkonini bermaydi.

Va nihoyat, *qonunga bo'ysunish* normasi. Har qanday o'zaro munosabatning davlat nazorati ostida bo'lishiga qaramay buyruqbozlik iqtisodiyoti doirasida qonunlar partiya manfaatlariga bo'ysungan. Buning uchun rasmiy asos bo'lmasa-da, partiya qarorlari *de fakto* qonun kuchiga ega bo'lgan. Hatto e'lon qilingan *de jure* umumxalq mulkchilik shakli ham *de fakto* mulkchilik shakli bilan, xususan, byurokratik organlar – «idoralar» (vazirliklar va idoralar) mulki bo'lgan. Byurokratiyaning bunday o'zboshimchaligi oddiy fuqarolarning qonunga nisbatan munosabatiga aks ta'sir o'tkazgan. Boshqacha aytganda, buyruqbozlik iqtisodiyotida iqtisodiy sub'ektlarning xatti-harakati *qonunga tilda buysunish* normasi sifatida tavsiflanadi. Demak, buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitutsiyasining asosiy normalari tizimning muvozanatsiz holatini barqarorlashtirga xizmat qiladi.

3. Bozor konstitutsiyasi normalari

Bozor konstitutsiyasi – bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini beruvchi xatti-harakatlarning o'zaro shartlangan normalari yig'indisini tashkil etadi. Bozorlardagi barqaror muvozanat bozor normalaridan foydalanishning natijasi hisoblanadi. Bozor konstitutsiyasining asosida yotuvchi birinchi norma – *murakkab utilitarizm* normasi bo'lib, u nafaqat individni o'zining foydaliligini oshirishga yo'naltirishni, balki uning olinadigan foyda bilan o'zining samarali faoliyati o'rtasidagi aloqani anglab etishini nazarda tutadi. **Ya'ni, murakkab utilitarizm** – individ tomonidan o'z foydaliligining samarali faoliyat asosida oshirilishidir.

Murakkab utilitarizm normasi individning ehtiyojlar darajasi va samarali faoliyati o'rtasidagi nomuvofiqlikni istisno etadi. Ba'zan, bunday nomuvofiqlik yuqori ishlab chiqarish salohiyatiga va yuqori mehnat samaradorligiga ega bo'lmagan mamlakat aholisi o'rtasida yuqori iste'mol standartlarining tarqalishida yuzaga keladigan «nomuvofiq kutishlar inqiloblari» asosida yotadi. Ushbu vaziyatda asosan ommaviy axborot vositalari orqali yuz beradigan yangi iste'mol standartini qabul qilish jamiyatda hukmronlik qiluvchi samarali faoliyat modeliga taalluqli bo'lmaydi.

Bundan tashqari, qulay sharoitlar mavjud bo'lganida oddiy utilitarizm foydalilikni oshirishni rentani qidirishga aylantirishni nazarda tutadi. Mukammal raqobat vaziyatidan har qanday chetga chiqish, almashish (tariflar, kvotalar) uchun cheklovlar o'rnatilishi oddiy utilitarizm sa'y-harakatlarini rentani qidirishga yoki, boshqacha aytganda, foydaga samarasiz yo'naltirilishga aylantiradi. Individning rentani ko'paytirishga intilishini normativ cheklash sifatida murakkab utilitarizm, ya'ni individ tomonidan boshqalar ziyoniga emas, balki faqat o'z faoliyati hisobidan yutuqqa erishish mumkinligining tan olinishi muqobil variant hisoblanadi.

Agar utilitarizm normasi individning maqsadli funktsiyasini belgilasa, ***ratsional maqsadli fe'l-atvor (hulq, xatti-harakat)*** normasi foydalilikni muayyan vazifalarning hal etilishi bilan bog'lagan holda oshirishni muayyanlashtiradi. Ma'lumki, ratsional maqsadli fe'l-atvor individ tomonidan o'zining ratsional qo'yilgan va o'ylangan maqsadiga erishish uchun tashqi olam predmetlari va *insonlarning* ma'lum fe'l-atvoridan foydalanishini nazarda tutadi. Axborotning to'liqsizligi va uni qayta ishlash bo'yicha kognitiv qobiliyatlarning cheklanganligi sharoitida ratsional maqsadli fe'l-atvor nayrang qilishga aylanadi: agar individ katta hajmdagi axborotga ega bo'lsa, u o'zining hamkori bilan nayrang qiladi. Individ shu usul bilan atrofida qilarni o'z maqsadiga – foydalilikni oshirishga erishish vositasiga aylantirishga urinadi.

Ayrim agentlarning foydalanilgan avtomobillar bozori va «ma'naviy xatar» bilan bog'liq sug'urta bozorida boshqalarni ziyonga uchratishi axborot asimmetriyasidan foydalanishga klassik misol bo'ladi. Bunday ayyorlik, yaqqol yoki nozik shaklda aldash bilan shaxsiy manfaat ko'zlanadigan xatti-harakatga opportunizm nomi berilgan. Ratsional maqsadli fe'l-atvorni opportunizmga aylantirishga qarshi kafolatlar barcha ishtirokchilar faoliyatining quyidagi yo tarkibiy yoki rasmiy-huquqiy jihatlari bilan tavsiflanadi:

- mukammal kognitiv qobiliyat va almashuvda to'liq axborotga ega bo'lish;
- shartnoma tuzishda maxsus taomillardan foydalanish.

Ikkinchi jihat optimal shartnoma nazariyasini maxsus o'rganish predmeti hisoblanadi, shuning uchun bu erda bozor konstitutsiyasining ikkinchi unsuri sifatida *to'liq ratsionallik* mezonlariga javob beruvchi *ratsional maqsadli fe'l-atvorni* ta'kidlash lozim.

Maqsadli ratsional fe'l-atvor shakllanishining asoslardan biri atrof-muhit predmetlari va odamlarning fe'l – atvorini kutilayogan voqelikka nisbatan mos ravishda ayta olishdir. Indivud tomonidan qabul qilinadigan qarorlar xatarining hamkor faoliyati asosida aniqlangan vaziyatlari kutilayotgan voqelikka kontragent xarakterlarining mos bo'lishi uchun o'ta ahamiyatlidir. O'zaro bog'liqlar sharoitida individlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi norma sifatidagi ishonch bo'lgan taqdirda maqsadli ratsional harakatga erishiladi. Indivudga o'z harakatini boshlashidan oldin atrofda harakatlar aniq bo'lib, individ tanloviga ayrim atrofda harakatlar bo'yicha kutilishlarning ta'sir qilishiga ishonch deyiladi. Bozordagi bitim bilan individuallashmagan ishonch o'rtasidagi bog'liqlik oldindan to'lovlarning amal qilishida namoyon bo'ladi. Bu eng oddiy bozor bitimi hisoblanadi. Iqtisodiyoti rivojlangan malakatlarda ishonchning individuallashmaganligi bo'yicha o'tkazilgan so'rovlarga javoblar (Daniya-94 %; Germaniya-90 %; Frantsiya-84%)da yuqori natijalar olingan.

Bozor konstitutsiyasining yana bir normasi empatiya bo'lib, bunda individ o'zini hamkor o'rniga qo'yib ko'radi va uning barcha kechinmalari, qiziqishlari va mo'ljallarini bozor subekti sifatida o'zidan o'tkazishga harakat qiladi. Ayrim shaxslar doirasi bilan cheklanmagan empatiya individning o'z xarakterlarida erkinlikka chiqqani bilan bog'liq. Insonning faoliyati qancha erkin bo'lsa, u atrofda harakatini shuncha yaxshi tushunadi va uni oldindan ayta oladi. Bu erkinlik normasining ratsional asoslangan maqsadga erishishda to'siq emas, balki muvaffaqiyat shartiga aylanishini ta'minlaydi. So'nggi norma legalizm bo'lib, bunda qonunni hurmat qilish va o'z ixtiyoriga ko'ra, unga bo'ysinish tushuniladi. Bu norma ayni chog'da, mulkiy huquqlarning samarali himoya qilinishiga ham yo'l ochadi. Yuqorda bayon etilganlardan shu narsa kelib chiqadiki, bozor konstitutsiyasi normalarida ham ayrim nuqsonlar mavjud bo'lgani holda, ularning o'zaro bog'liq tarzda amal qilishi tizimning muntazam takomillashuviga xizmat qiladi.

4. Mulkchilik huquqlarini iqtisodiy asoslash

Individlar uchun mulkchilik huquqlarini o'rnatish hamda ushbu huquqlarga ularning amal qilish zarurati qonunga ixtiyoriy bo'ysunish normalari bilan o'zaro uzviy bog'langan. Mulkchilik huquqlari individlar o'rtasida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlardagi noaniqlikni kamaytiruvchi institutlardan biri hisoblanadi.

Mulkchilik huquqlarini tahlil qilish uchun ikkita fermer o'z podalarini biri past hosildor bo'lgan ikkita yaylovda o'tlatishi misolini ko'rib chiqamiz [47]. Berilgan holatga ko'ra, em-hashak zahiralari ushbu yaylovlarning har birida bir vaqtning o'zida ikkita podani o'tlatish imkonini bermaydi.

Fermerlarning yaylovlardan foydalanish imkoniyatlari

Ko'rsatkichlar		2-fermer	
		Birinchi yaylovda o'tlatish -R ₂	Ikkinchi yaylovda o'tlatish-1- R ₂
1-fermer	Birinchi yaylovda o'tlatish - R ₁	2; 2	8; 4 [N ₂ R ₂ R St ₁]
	Ikkinchi yaylovda o'tlatish -1- R ₁	4; 8 [N ₁ R ₁ St ₂]	1; 1

Ushbu holatda Pareto bo'yicha optimallik nuqtai nazaridan ikkita bir xil yakun (4; 8) yoki (8; 4) mavjud. Yakunlardan birini qayd etuvchi institutsional qarorlar bir nechta bo'lishi mumkin. Ulardan eng oddiysi yaylovdan foydalanishdagi ustuvorlikni unga birinchi bo'lib o'z podasini olib kelgan fermerga beruvchi qoidani qo'llashdan iborat. Kelish tartibi bo'yicha noyob resurs (yaylov)ni taqsimlash – navbat instituti faoliyat ko'rsatishining asosida yotuvchi tamoyillardan birini aks ettiradi. Biroq navbat institutidan foydalanish podani qaysi yaylovga olib borish to'g'risida qaror qabul qilish vaqtida fermerlarning ikkilanishini kamaytirmaydi, balki oshiradi. Bundan tashqari, ikkilanish undan keyin ham har safar yaylovni tanlashda takrorlanadi.

Yaylovda mulkchilik huquqlarining o'rnatilishigina masalani hal etishning muqobil varianti bo'ladi. Masalan, 1-fermer birinchi yaylovning, 2-fermer esa ikkinchi yaylovning mulkdori hisoblansin. Hatto fermerlarning nafiligi nuqtai nazaridan bunday qarorning nomutanosibligini hisobga olgan holda, *ikkalasining* ham manfaatlari yo'lida mulkchilik huquqlarini tan olish va hurmat qilish lozim. Kam hosilli yaylovni oluvchi ikkinchi fermerning mulkchilik huquqlari joriy etilgunga qadar va undan keyingi nafilini taqqoslaylik.

Mulkchilik huquqlari o'rnatilgunga qadar ikkinchi fermer, agar u podasini birinchi yaylovga olib borsa, $2 R_1 Q 8 (1- R_1) q 8-6R_1$ ga, agar u podasini ikkinchi yaylovga olib borsa, $4 R_1 Q 1 (1- R_1) q 3R_1 Q 1$ ga ega bo'ladi. So'ngra, ikkinchi fermer tomonidan birinchi yaylovning tanlanishi ehtimolini hisobga olgan holda, $R_1, EU q R_2 (8-6R_2) (3R_1 Q 1)$ ga, oddiy holatda $R_1 q R_2 q 1G'2$ ga ega bo'lamiz, bu $EU q 3,75$ ni beradi. Mulkchilik huquqlari o'rnatilganidan keyin esa ikkinchi fermerga 4; ya'ni, $4 > 3,75$ ga teng bo'lgan yutuq kafolatlangan.

Ikkala fermer ham bir vaqtning o'zida bitta yaylovdan foydalangan hollarda past yutuqlarga erishishiga alohida e'tiborni qaratish lozim. Mazkur holat ochiq foydalanishda bo'lgan resurslarni nooqilona iste'mol qilishda o'z aksini topadigan «jamoat mulki fojiasini» namoyon etadi. Bunday resurslardan foydalanishning xususiy va jamoat sarf-xarajatlarining nomuvofiqligi ularning tugashiga olib keladi. Boshqacha aytganda, resursga nisbatan mulkchilik huquqlari aniq o'rnatilmagan hollarda uning iste'mol qilinishi salbiy tashqi ta'sirlar yoki eksternallarning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Yana misol tariqasida ikkala fermer tomonidan bir vaqtning o'zida bir yaylovdan foydalanilishini tasvirlovchi holatni ko'rib chiqaymiz. Misolda ishlab chiqarishning faqat ikkita omili – fermerlarning eri va mehnati hisobga olinsin.

Faraz qilaylik, yaylovga qo'shimcha mehnat birligi sarflangan, ya'ni birinchi fermer egallagan yaylovga ikkinchi fermer o'z podasini olib keldi. Ushbu holatda qo'shimcha mehnat sarfining samarasi pasayadi. Ishlab chiqarish (etishtirish) umumiy hajmi oshgani holda qo'shimcha mehnat qilgan fermerning manfaatdorligi pasayadi va o'rtacha mahsulotning kamayishi yuz beradi. Agar yaylov xususiy mulkchilikda bo'lsa, u holda mulkdorning shaxsiy sarf-xarajatlari ko'proq samara keltiradi va renta eng yuqori bo'ladi. Agar yaylov umumiy foydalanishda bo'lsa, mehnat sarfi samaradorligining darajasi pasayib, renta yo'qoladi. Yuqorida bayon etilganlarga yakun yasab, ta'kidlash lozimki, mulkchilik huquqlarining o'rntilishi kamida ikkita sababga ko'ra iqtisodiy agentlar manfaatlariga mos keladi, ya'ni ularning o'zaro hamkorligidagi noaniqlik (ikkilanish) kamayadi va resurslardan foydalanish optimallasadi.

Xulosa

Normalar individlarning o'zaro muvofiq munosabatlari barqarorligining asosiy kafolati hisoblanadi. Iqtisodiyot konstitutsiyasi deb individlarning iqtisodiy faoliyat ko'rsatishini ta'minlovchi normalar tizimiga aytiladi. Buyruqbozlik va bozor tizimlarida iqtisodiyot konstitutsiyasining normalari o'zaro zid holda amal qiladi. Buyruqbozlik iqtisodiyotining normalar (oddiy utilitarizm, maksimal individuallashtirish, «sen – menga, men - senga», qonunga tilda buysunish) tizimi surunkali taqchillik, ya'ni resurslarning etishmasligini namoyon etadi. *Bozor konstitutsiyasi* – bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini beruvchi xatti-harakatlarning o'zaro shartlangan normalari (murakkab utilitarizm, ratsional maqsadli fe'l-atvor, depersonifikatsiyalangan ishonch, empatiya, legalizm) yig'indisini tashkil etadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiyot konstitutsiyasi tushunchasining mohiyatini sharhlang.
2. Agar buyruqbozlik iqtisodiyoti hatto surunkali taqchillik mavjud bo'lganda ham barqaror holatda turuvchi tizimni o'zida namoyon etgan bo'lsa, u holda o'tish iqtisodiyotining tub beqarorligining sabablari nimada?
3. Buyruqbozlik iqtisodiyotining unsuri hisoblangan utilitarizm normasi utilitarizmning bozor normasidan nima bilan farq qiladi?
4. Amerikalik mashhur siyosatshunos va iqtisodchi Frensis Fukuyama o'zining so'nggi kitoblaridan birida bozor iqtisodiyotidagi ko'tarilish va pasayishlarni uning sub'ektlari o'rtasidagi ishonch orqali ko'rib chiqadi. Bunday yondashuv qanchalik asosli?

5-mavzu. Transaksiya va transformatsiya xarajatlari hamda ularni tahlil qilishga nisbatan yondashuvlar

Reja

- 1. Transaksiya xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Kouz-Uilyamson yondashuvi**
- 2. Transformatsiya xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Nort yondashuvi**
- 3. Transaksiya xarajatlarini optimallashtirish tajribasi**

Tayanch soʻz va iboralar: transaksiya xarajatlari, Kouz – Uilyamsonning transaktsion yondashuvi, Nort yondashuvi, Transformatsiya xarajatlari, muloqot tuzish xarajatlari, oʻlchash xarajatlari.

1. Transaksiya xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Kouz-Uilyamson yondashuvi

Tadbirkorlik faoliyatini yurituvchi iqtisodiyot sub'ektlari (yuridik va jismoniy shaxslar) faoliyati jarayonida mulkchilik huquqni almashishi (shartnomalar asosida mahsulotni sotish yoki sotib olish va shu kabi boshqa holatlarda), boshqa shaxslar tomonidan mulkga nisbatan noqonuniy xatti-harakatlar sodir etilgan sharoitlarda uni himoya qilish yoki iqtisodiy islohotlar jarayonida avval faoliyat yuritib turgan institutlarni va normalarni yangilari bilan almashtirish zaruriyati yuzaga keladi. Shunday vaziyatlarda tadbirkor yoki davlat tomonidan turli xarajatlar qilishiga zarurat paydo bo'ladi. Bunday xarajatlar xorijiy manbalarda "transaksiya xarajatlari" tushunchasi bilan yuritiladi va u institutsional iqtisodiyot nazariyasining tarkibiy qismlaridan biri sifatida institutlar bilan bir qatorda uning kategoriyasi hisoblanadi.

Transaksiya xarajatlari tushunchasi bilan bir qatorda transformatsiya xarajatlari tushunchasi ham mavjud bo'lib, ushbu tushunchalarni to'g'ri anglab etish ularni tahlil qilish uchun muhim ahamiyatga ega.

Transaksiya xarajatlari tushunchasini qo'llagan holda dastlabki tadqiqotlar R.Kouz [42] tomonidan firmalar faoliyatini tahlil qilish uchun o'tkazilgan. Bunga 1960-yillarda sanoati rivojlangan etakchi mamlakatlarda ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning keskinlashuvi sabab bo'lgan. Yagona xo'jalik tizimini yaratishga bo'lgan intilish, mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, mulkning yangi turlari, masalan intellektual mulkning paydo bo'lishi, mulk huquqlarining alohida vakolatlarga bo'linib ketishi – bularning barchasi transaksiya xarajatlarining sezilarli darajada o'sishiga olib keldi.

Transaksiya xarajatlari nazariyasi doirasida o'tkaziladigan tadqiqotlarni mikro va makro darajalarga bo'lish mumkin. Mikro darajada gap jarayonlarni korxonalar (firma), alohida iqtisodiy sub'ektlar darajasida tahlil qilish haqida, makro darajada esa umuman iqtisodiy tizimni tahlil qilish haqida boradi. Ushbu tahlil qilish belgisiga muvofiq transaksiya xarajatlari nazariyasida ikkita yondashuv mavjudligini izohlash mumkin: birinchisi, Kouz – Uilyamsonning transaktsion yondashuvi (barqaror faoliyat ko'rsatuvchi institutlarni tahlil qilish uchun) va ikkinchisi Nortning transformatsion yondashuvi (institutsional o'zgarishlarni tahlil qilish uchun).

Bunday yondashuvlar o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda transformatsion jarayonlarning institutsional jihatlarni tadqiq etish imkonini beradi. Xususan birinchi yondashuvni davlat va xususiy mulkchilik tuzilmalarining samaradorligini qiyosiy tahlil qilish, norasmiy institutlarning shakllanish jarayonlarini, jamiyat va iqtisodiyotning kriminallashtirishini izohlash uchun, ikkinchi yondashuvni esa buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyoti tizimiga o'tishning institutsional sabablarini, o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda islohotlar jarayonlarining borishi va natijalarini tahlil qilish uchun qo'llash mumkin.

Transaksiya xarajatlarini iqtisodiy tahlilga kiritish, R.Kouzning fikriga ko'ra, bozorga qarama-qarshi bo'lgan firma kabi o'zini-o'zi ongli ravishda nazorat qilish imkoniga ega bo'lgan "orolchalarini"ning mavjud ekanligini tushuntirish uchun zarur bo'lgan.

O'zining "Firma tabiati", deb nomlangan maqolasida (1937) R.Kouz transaksiya xarajatlarini "narxlar mexanizmidan foydalanish xarajatlari", "ochiq bozorda almashuv transaksiyalarini amalga oshirish xarajatlari" yoki "bozor xarajatlari" sifatida belgilagan. Keyinchalik "Ijtimoiy xarajatlar muammosi" maqolasida (1960) R.Kouz "bozor transaksiya

xarajatlari” iborasidan foydalangan. Ularning mohiyatini u quyidagicha ifodalagan: “bozor transaksiyasini amalga oshirish uchun kim bilan bitim tuzish ma’qulligini aniqlab olish, kim bilan va qanday shartlarda bitim tuzishni istayotganligi haqida barchaga ma’lum qilish zarur, dastlabki muzokaralarni o’tkazish, shartnomani tayyorlash, shartnoma shartlarining bajarilishiga ishonch hosil qilish uchun ma’lumotlarni yig’ish va hokazolar”¹².

Ammo, iqtisodiyot adabiyotida “transaksiya xarajatlari” iborasi mustahkam o’rin egallagan. Bunda transaksiya xarajatlariga berilgan quyidagi ta’rif keng tarqaldi: “transaksiya xarajatlari – axborotni yig’ish va qayta ishlash xarajatlari, muzokaralar olib borish va qarorlar qabul qilish, shartnomaning bajarilishini nazorat qilish va yuridik himoyalash xarajatlari”.

Ilmiy manbalarda berilgan ta’riflarga muvofiq transaksiya xarajatlarini quyidagi tarzda tasniflash mumkin:

- 1) axborotni izlash xarajatlari (narxlar, mavjud tovarlar, etkazib beruvchilar va iste’molchilar to’g’risida axborotni yig’ish va qayta ishlash uchun sarflangan vaqt);
- 2) muzokaralar olib borish xarajatlari;
- 3) almashuvga kirgan tovarlar va xizmatlarning miqdori va sifatini o’lchash xarajatlari;
- 4) tafsirlash va mulkiy huquqlarni himoyalash xarajatlari;
- 5) opportunistik xatti-harakatdan himoyalash xarajatlari, bunda bitim shartlarini buzuvchi yoki bir tomonlama foyda olishga yo’naltirilgan noinsoflik xatti-harakat tushuniladi.

Transaksiya xarajatlarini tasniflashga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjud. Tasniflashni bitimni tuzish bosqichlariga muvofiq amalga oshirgan ma’qul. O.Uilyamson transaksiya xarajatlarini bitim tuzilguncha va bitim tuzilganidan so’ng yuzaga keladigan xarajatlarni deya ta’riflaydi. Agar sherikni qidirib topish, manfaatlarni muvofiqlashtirish, bitimning bajarilishini nazorat qilish bitim tuzishning bosqichlari sifatida ajratilsa, u holda transaksiya xarajatlarini tasniflash quyidagi 5.1-jadval ko’rinishga ega bo’ladi.

5.1.-jadval

Transaksiya xarajatlarining tasniflanishi

Bitim tuzilguncha amalga oshirilgan xarajatlarni	Bitim tuzilganidan keyingi xarajatlarni
Axborotni qidirib topish xarajatlari - imkoniyatli sherik haqidagi, bozordagi vaziyat haqidagi axborotni qidirib topish xarajatlarini, shuningdek qo’lga kiritiladigan to’liqsiz va nomukammal axborot bilan bog’liq yo’qotishlarni o’z ichiga oladi.	Monitoring va opportunistik oldini olish xarajatlari - bitim shartlariga rioya etilishini nazorat qilish va ushbu shartlarning bajarilishidan bosh tortilishini oldini olish xarajatlari
Muloqot yuritish xarajatlari -almashuv shartlari, bitim shaklini tanlash haqida muloqotlar olib borish xarajatlarini o’z ichiga oladi	Tafsirlash va mulkchilik huquqlarini himoya qilish xarajatlari - sudlar, hakamlar xarajatlari; shartnomani bajarish jarayonida buzilgan huquqlarni tiklash uchun zarur bo’lgan vaqt va resurslar sarflari, shuningdek mulkchilik huquqlarining yaxshi tafsirlanmagan va ishonchsiz himoyadan ko’rilgan yo’qotishlar
O’lchash xarajatlari - bitim predmeti bo’lgan tovarlar va xizmatlar sifatini o’lchash uchun zarur bo’lgan xarajatlarni	
Shartnoma tuzish xarajatlari - bitimni yuridik yoki xufyona (norasmiy) rasmiylashtirish xarajatlari	Uchinchi shaxslardan himoyalash xarajatlari - uchinchi shaxslar (davlat, uyushgan jinoyatchilik va h.k.)ning bitim natijasida olinadigan foydali samara qismiga

¹² Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М.: Дело ЛТД, 1993. – 8-9 б.

Transaksiya xarajatlarining bunday tasniflanishi ularni miqdoriy baholash masalasiga nisbatan mikro va makroiqtisodiy darajada yondashish imkonini beradi. Masalan, kvartiradan foydalanish huquqining mulkdor tomonidan ijarachiga topshirilishini nazarda tutuvchi kvartirani ijaraga olish bo'yicha bitim tuzishda ijarachining transaksiya xarajatlari quyidagi shakllarga ega bo'ladi (5.2.-jadval).

5.2.-jadval

Kvartira ijarasi bo'yicha transaksiya xarajatlari

Xarajat mazmuni	Xarajat shakli
Ijaraga topshiriladigan kvartiralar, uy-joy bozoridagi narxlar haqidagi axborotni qidirib topish xarajatlari: maxsus nashrlarni xarid qilish va e'lonlar bo'yicha qo'ng'iroqlar yoki rieltorlik firmasiga murojaat etish;	Pul shaklidagi xarajatlar va vaqt sarflari;
Tanlangan kvartiralar mulkdorlari bilan ijaraning alohida shartlari haqida muloqatlar olib borish xarajatlari;	Vositachi sarflari va vaqt sarflari;
Tanlangan kvartiralarni borib ko'rish jarayonida uy-joy sifatini baholash xarajatlari	Vositachi zimmasiga yuklatish mumkin bo'lgan vaqt sarflari va transport xarajatlari
Ijara shartnomasini yuridik rasmiylashtirish, uni notarial tasdiqlash xarajatlari;	Pul shaklidagi xarajatlar;
Mulkdorning ijara shartlarini o'zgartirish (ijara to'lovini oshirish) bo'yicha opportunizmni oldini olish xarajatlari;	Vaqt va asab sarflari;
Mulkdor ijarachiga kvartirani saqlab turish yuzasidan e'tiroz bildirgan va G' yoki shartnomani muddatidan oldin buzishni xohlagan taqdirda shartnoma amal qilishi muddatiga berilgan foydalanish huquqini himoya qilish xarajatlari	Vaqt sarflari va sudga murojaat etish bilan bog'liq pul shaklidagi xarajatlar

Shunday qilib, uy-joyi ijaraga olishda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini miqdoriy baholashga yo vositachilik firmalarining daromadlarini tahlil qilish, yoki o'rtacha soatlik ish haqiga ko'paytirilgan bevosita pul xarajatlari va vaqt sarflarini qo'shish yordamida erishish mumkin.

Transaksiya xarajatlarining ko'plab turlari bevosita kuzatilmaydi va shuning uchun bunday toifa xarajatlar hajmi statistik qiyin o'lanadi.

Insonlar hamma vaqt, hech qanday xarajatlarni qilmasdan, natijada ishlab chiqarish qiymati oshishi uchun huquqlarni qo'lga kiritish, bo'lish va o'rin almashtirish to'g'risida kelishib olishlari mumkin. Bu "nol darajali transaksiya xarajatlari" deb yuritiladi va bu huquqiy chegaralarga bog'liq hisoblanadi.

Nol darajali transaksiya xarajatlarida ishlab chiqaruvchi shartnomaga pirovard natijada ishlab chiqarish qiymatini oshirish uchun zarur bo'lgan barcha narsani kiritadi. Agar transaksiya xarajatlari mavjud bo'lmasa, firmaning faoliyat ko'rsatishi uchun hech qanday iqtisodiy asos bo'lmaydi.

Qandaydir baland transaksiya xarajatlariga ega bo'lgan aniq holatda shartnomalarning ko'pchiligi tuzilmaydi va amalga oshirilmaydi. Chunki ularni ijro etishdan keladigan foyda xarajatlarga qaraganda ancha kam bo'ladi. Shu tariqa, transaksiya xarajatlari amalga oshiriladigan transaksioniyalar soniga ta'sir ko'rsatadi (transaksiya – shartnoma shaklidagi bitim). Shularni inobatga olganda korxonalar nisbiy ustunligini oshirish uchun transaksiya xarajatlarini tejash imkoniyatlarini qidirish zarurdir.

Mikrodarajada turli xususiy tashkiliy tuzilmalarda xarajatlarni tahlil etishda quyidagi tamoyillar qo'llanilishi lozim:

1. Transaksiya (bitim-shartnoma) – bu tahlilning bazaviy birligi.

2. Har qanday muammoni, bevosita yoki bilvosita shartnomaviy muammo, deb qarab, uni transaksiya xarajatlarini kamaytirish nuqtai nazaridan o'rganish foydalidir.

3. Transaksiya xarajatlarini tejashga turli transaksionalarni ularni boshqarish tuzilmalariga tabaqalashtirilgan tarzda birlashtirish yo'li bilan erishiladi.

4. Tashkiliy tuzilmani tanlash muqobil variantlarni qiyosiy institutsional baholash asosida kechadi.

Mikrodarajada transaksiya xarajatlari – bu korxonada ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar hisoblanadi. Bunda quyidagi xarajatlar, ya'ni shartnoma loyihasini tuzish, muzokaralar yuritish va kelishuv kafolatlarini ta'minlashda yuzaga keladigan xarajatlar, shuningdek shartnomani samarasiz moslashtirish, unga tuzatish kiritish bilan bog'liq bo'lgan, shartnomani amalga oshirish bo'yicha tanlangan yo'lda qaytish, shartnomadagi xatolar va kutilmagan tashqi nizolar natijasida yuzaga keladigan xarajatlar farqlanish lozim.

Shuni inobatga olgan holda, iqtisodiyotda institutlarni shakllantirishda, ular faoliyatini samaradorligini oshirishda transaksiya xarajatlari asosiy rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan¹³ O.Uilyamsonning quyidagi xulosasi diqqatga sazovor: “moddiy va xomashyolarga kam xarajatlar bilan ko'p mahsulotlar ishlab chiqaradigan jamiyat emas, balki mahsulotni ishlab chiqarishda transaksiya xarajatlari ulushi past bo'lgan jamiyat yutuqga ega bo'ladi”.

2. Transformatsiya xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Nort yondashuvi

Mikrodarajada transaksiya xarajatlarini tahlil qilishga nisbatan Kouz – Uilyamson yondashuvi transaksion yondashuv, deb yuritilsa, makrodarajada Nort yondashuvi transformatsion yondashuv, deb yuritiladi [46].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, dastlab transformatsiya xarajatlarini o'rganish ishlab chiqarish nazariyasi doirasida olib borilgan va xarajatlarning ushbu turi ko'pincha ishlab chiqarish xarajatlari – materialni jismoniy o'zgartirish, buning natijasida muayyan qiymatga ega bo'lgan mahsulot olinadigan jarayonidagi xarajatlarga tenglashtirilgan. Ushbu xarajatlarga nafaqat materialga ishlov berish xarajatlari, balki ishlab chiqarish jarayonini rejalashtirish va muvofiqlashtirish bilan bog'liq xarajatlar ham kiritilgan. Shunday qilib, bunday talqin etishda transformatsiya xarajatlari tushunchasi keng ma'no kasb etadi, chunki ushbu ishlab chiqarish xarajatlariga ularni faqatgina shartli ravishda ishlab chiqarish xarajatlari, deb atash mumkin bo'lgan transformatsiya xarajatlari ham kiradi.

Mazkur holatda transformatsiya xarajatlari muayyan mahsulotni ishlab chiqarish bilan emas, balki institutsional tizimni o'zgartirish bilan bog'liq. Shunday qilib, transformatsiya xarajatlariga quyidagi umumiy ta'rifni berish mumkin: transformatsiya xarajatlari – bu eski institutlarni tugatish, iqtisodiy tizimda yangi institutlarni shakllantirish (yoki import qilish) va moslashtirish bilan bog'liq xarajatlar. Bular tarkibiga nafaqat yuqorida sanab o'tilgan xarajat turlari, balki yangi institutlar, shu jumladan yangi tadbirkorlikni tashkil etish va bu faoliyatni yuritish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni ham kiritish mumkin.

Transformatsion yondashuvga muvofiq jamiyatdagi eski rasmiy va norasmiy qoidalarning tugatilishiga va yangilarining belgilanishiga olib keluvchi o'zgarishlar transformatsiya xarajatlarining oshishiga sabab bo'ladi.

Respublikamizda amalga oshirilgan mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, sud-huquq tizimini o'zgartirish, yangi qonunchilik tizimini barpo etish, bozor tizimlarini shakllantirish va shu kabi boshqa institutlarni tashkil etish bilan bog'liq xarajatlar shular jumlasiga kiradi.

Transformatsiya va transaksiya xarajatlari o'rtasida farq mavjud bo'lishiga qaramay, ushbu xarajatlar o'zaro uzviy bog'langan. T.Eggertsson tomonidan ifodalangan quyidagi fikr uning mohiyatini ochib beradi: agar transaksiya xarajatlari katta bo'lmasa, u holda iqtisodiyot undagi mavjud siyosiy va boshqa institutlar to'plamidan qat'i nazar hamma vaqt optimal yo'nalish bo'yicha rivojlanadi. Ya'ni institutsional tizim faoliyat ko'rsatishining transaksiya

¹³ Уильямсон О.И. Экономические институты капитализма: фирмы, рынки, «отношенческая контракция». – СПб.: Лениздат, CEV Press, 1966. –с. 640-641.

xarajatlari katta bo'lmaganda har qanday o'zgarishlarga yuqori transformatsiya xarajatlarining tahdidi to'sqinlik qiladi, texnik taraqqiyot va (jismoniy va inson) kapitalni jamg'arish esa avtomatik tarzda iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Ta'kidlash lozimki, institutsional tizimni o'zgartirish nafaqat transformatsiya xarajatlarining o'sishiga, balki ilgari tizimda mavjud bo'lmagan bir qator transaksiya xarajatlarining paydo bo'lishiga ham olib keladi.

Yuqorida aytilganlarning barchasi ko'p jihatdan samarasiz institutlarning uzoq vaqt mavjud bo'lishini va iqtisodiy tashkilot turg'un shakllarining faoliyat ko'rsatishini ham izohlaydi.

O'zgarishlarga to'sqinlik qiluvchi asosiy kuchlar D.Nort tomonidan ham ko'rib chiqilgan. Ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) davlat – agar bu g'azna daromadlari bilan xarajatlari o'rasidagi farqni kamaytirishga yordam bersa;
- 2) o'zining shaxsiy manfaatlarini ko'zlovchi nufuzli guruhlar;
- 3) jamiyatning uning avvalgi rivojlanish yo'nalishiga bog'liqligini belgilab beruvchi institutsional matritsa.

O'z navbatida, yuqori transformatsiya xarajatlari, yuzaga kelgan institutsional tizimning samaradorligidan qat'i nazar, uning o'ziga xos barqarorlashtiruvchisi hisoblanadi.

Yanada samarali institutsional qoidalarning joriy etilishi va institutlarning tashkil etilishi katta miqdordagi transformatsiya xarajatlari bilan bog'liq, biroq yangi institutlardan (transaksiya xarajatlarini tejashdan) keladigan samara ancha katta bo'lishi mumkin.

Islohotlarga sarflangan mablag'lar oddiy investitsiyalarga qaraganda katta xatarlar bilan bog'liq bo'lishiga qaramay yangi institutlarning ko'proq samaradorligini kutish, shuningdek boshqa mamlakatlar tajribasi institutlarni import qiluvchi islohotchilarni harakatga keltiradi.

Bunday o'zgarishlarni transformatsiya xarajatlarining yuqori darajasiga ega bo'lgan o'tish iqtisodiyotida ham kuzatish mumkin. O'tish iqtisodiyotida transformatsiya xarajatlariga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

1. **Resurslarni investitsiyalashning an'anaviy sohalaridan yangi institutlarni barpo etishga yo'naltirish.** Eski xo'jalik mexanizmini tugatish, narxni shakllantirish va soliq solishning yangi usullariga o'tish, xususiyashtirish mexanizmlarini yaratish, moliya va bank tizimini tubdan o'zgartirish – bularning barchasi resurslarni investitsiyalashning an'anaviy sohalaridan chetlashtirish bilan bog'liq.

2. **Qayta tashkil qilish xarajatlari.** Uning ikkita jihatini farqlash lozim. Birinchidan, islohotlar jarayonida eski tizimning buzilishi yangi tizimning samaradorligi namoyon bo'lgunga qadar yuz beradi. Bozorni egallab olish bo'yicha qat'iy kurashda ishtirok etuvchi ko'p sonli iqtisodiyot sub'ektlarining faqatgina bir qismi o'z loyihalarini amalga oshiradi, natijada – jamiyat yo'qotishlarga duch keladi. Ikkinchidan, muvozanatga tomon harakatlanish jarayonida turli sub'ektlar, shu jumladan davlatning ham, harakatlarining uyg'unlashmaganligi. Ushbu jihat islohotchilar tomonidan etarlicha baholanmagan va bu hanuzgacha etarlicha o'rganilmagan.

3. **O'tish rentasini qayta taqsimlash xarajatlari.** Buyruqbozlik tizimida jamiyatdagi mavjud resurslarning qat'iy tartibga solinishi alohida guruhlar uchun imtiyozlarning paydo bo'lishiga olib keldi, bu renta daromadi bilan bir xil bo'ladi. Ulgurji va chakana narxlar, shuningdek ichki va jahon narxlari o'rtasidagi farqlar hisobidan olingan rentaning katta qismi davlatga kelib tushib, turli ijtimoiy guruhlar o'rtasida qayta taqsimlandi, ularning kichik qismi esa amaldorlar va xufyona bozor sub'ektlar tomoniga o'tdi. Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi ushbu xildagi renta daromadlari va suiiste'mol qilish imkoniyatlarining yo'qolishiga olib kelishi lozim.

Transformatsiya xarajatlarining turlarini tahlil qilish o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda ularning o'sishi mexanizmini tushuntirish imkonini beradi: institutlarning dastlabki sifati qanchalik yomon bo'lsa, ularni takomillashtirish uchun shunchalik ko'p investitsiyalar yo'naltiriladi; tizim muvozanatdan qanchalik yiroq bo'lsa, o'tish jarayoni shunchalik uzoq davom etadi va tugatish yo'qotishlari shunchalik ko'p bo'ladi; muvozanatdan

yiroqlik o'tish rentasini qayta taqsimlash ko'lamlarining kattaligini, demak u uchun kurashish oqibatida yo'qotishlar katta bo'lishini anglatadi. Ta'kidlash lozimki, islohotlar xarajatlari va foydasi aholining turli guruhlari o'rtasida noteng taqsimlanadi, bu ko'p jihatdan turli ijtimoiy guruhlarining o'zaro hamkorligiga bog'liq bo'lgan transformatsiyalar dinamikasida o'z aksini topadi [103].

Hozirgi vaqtda o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar, shu jumladan O'zbekistonda hamda rivojlanayotgan mamlakatlarda yuz berayotgan keng ko'lamli institutsional o'zgarishlar munosabati bilan katta hajmdagi transformatsiya xarajatlari muammosi g'oyat keskin turibdi. Bu o'rinda transformatsiya xarajatlarini qanday qilib qisqartirish mumkin va ularni qisqartirib bo'ladimi degan savol tug'ildi.

Institutsional muhitni sun'iy ravishda o'zgartirishda (mavjud institutlarni o'zgartirishda yoki mutlaqo yangi institutlarni import qilishda) ko'p jihatdan ularda bunday institutlar jamiyat evolyutsiyasi jarayonida shakllangan va muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatib turgan mamlakatlar tajribasini puxta o'rganish transformatsiya xarajatlarining qisqarishiga ko'maklashishi mumkin.

Afsuski, transformatsiya xarajatlari muammosiga olimlar va iqtisodchilar faqat so'nggi yillarga kelib e'tibor qarata boshladi va, transformatsiya xarajatlari o'tish iqtisodiyoti va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining iqtisodiyot fanida eng zarur va muhim unsur hisoblanishiga qaramay, ular kam o'rganilgan omil bo'lib qolmoqda.

Shu bilan bir qatorda yangi institutlarini tashkil etishning u yoki bu usullari foydasiga hal etish nafaqat ularning faoliyat ko'rsatish samaradorligi turlicha ekanligi tufayli, balki insonlar o'rtacha chamalangan bahoni chiqarishda ko'rsatkichlarni o'lchashning turli usullaridan foydalanishi sababli ham farq qilishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan transaksiya hamda transformatsiya xarajatlarini o'lchash muammosi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki transaksiya xarajatlari ko'pincha ushbu tarkibiy qismning o'lchab bo'linmasligi bilan tavsiflanadi. Ushbu sohada tadqiqot olib borgan mutaxassislar fikriga ko'ra, iqtisodiy tahlilga transaksiya xarajatlarining kiritilishi deyarli barcha hodisalarni transaksiya xarajatlarini kamaytirish yo'li bilan erishilgan samaradorlik nuqtai nazaridan izohlash imkonini bergan bo'lar edi. Transaksiya xarajatlarini o'lchash imkonini beruvchi usullarning ishlab chiqilishi ushbu sohada erishilgan samarali qadam bo'ldi.

Tahlillarga ko'ra, o'lchash muammosini shartnomalar tuzishning turli usullaridagi transaksiya xarajatlarini taqqoslash yo'li bilan hal etish mumkin. Boshqaruvning muqobil aniq (mavjud) tuzilmalarini taqqoslashni ko'pincha murakkab matematik apparatni qo'llamasdan yoki chegara qiymatlarni hisoblab chiqmasdan turib amalga oshirish mumkin. Ikkita qiymatning bir biriga mos kelmaganligini ko'rsatib berish uchun ushbu qiymatlarning chegara qiymatlari tengligiga erishiladigan sharoitlarni aniqlashdagi kabi nozik va murakkab usullar talab etilmaydi.

Ayrim iqtisodchilar har bir muayyan holatda xarajatlarni aniq tafsirlashni taklif etadi, masalan, bir holatda – bu xususiy tadbirkorlikni tashkil etish xarajatlari (tadbirkorlik shaklini ro'yxatdan o'tkazish, litsenziya olish va h.k.), ikkinchi holatda mulkiy huquqlarning harakatini ta'minlovchi xarajatlar, uchinchi holatda shartnomalarni tuzish va himoyalash bilan bog'liq xarajatlar, to'rtinchi holatda korxonada qarorlar qabul qilish bilan bog'liq xarajatlar bo'lishi mumkin va h.k.

Transaksiyon yondashuvni qo'llashdagi o'ziga xos murakkabliklar shundan iboratki, ayrim transaksiya xarajatlari ushbu turdagi xarajatlarning paydo bo'lishiga olib kelgan transaksiyalarning mavjud emasligi tufayli tafsirlanishi va hisoblab chiqilishi mumkin emas. Bunday xarajatlarning ushbu turlari "virtual xarajatlar", deb ataladi.

3. Transaksiya xarajatlarini optimallashtirish tajribasi

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab Prezident I.Karimov asoslab bergan 5 ta tamoyil asosida bosqichma-bosqich olib borilgan bozor islohotlari natijasida iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va sohalarida xususiy mulkchilik shaklidagi yirik va kichik biznes korxonalari tashkil etilib, ularning boshqaruv tizimi bozor munosabatlariga mos talablar negizida o'zgartirildi. Ular iqtisodiyotimizda salmoqli o'rin egallab, rivojlanib bormoqda. Shu

bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovning jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroziga bag'ishlangan asarida¹⁴ hamda 2010 yil 29 yanvarda bo'lib o'tgan Vazirlar Mahkamasi majlisida so'zlagan nutqida¹⁵ mamlakatimizning inqirozdan keyingi davrda taraqqiyotini va jahon bozorlarida raqobatbardoshligini ta'minlash bo'yicha ustuvor vazifalar belgilab berilgan. Korxonalarda "qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag'batlantirish hisobidan mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish" ana shunday vazifalar jumlasiga kiradi. Ushbu vazifalarning bajarilishi natijasida amalda sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxi 18 foizga, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, "O'zmetkombinat" aktsiyadorlik ishlab chiqarish birlashmasi, "O'zeltexsanoat" uyushmasi, "O'zqurilishmateriallari" kompaniyasi va boshqa korxonalar hamda tarmoqlarda 20-25 foizga kamaygan¹⁶. Bunday natijalar korxonalar va ular mahsulotlarining jahon bozorlarida raqobatbardoshligini oshirishning asosiy shartlari hisoblanadi.

Ma'lumki, iqtisodiyot sub'ektlari sarf-xarajatlarining ma'lum qismini transaksiya xarajatlari tashkil etadi. Ushbu toifaga kiruvchi xarajatlarni kamaytirish iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash jarayonlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy ekspertlarining fikriga ko'ra, firmaning umumiy chiqimlaridan transaksiya xarajatlarining ulushi ular an'anaviy bozorda faoliyat ko'rsatganda 1,5 foizdan 5 foizgachani, yangi sotish bozorlariga chiqishda esa 10-15 foizni tashkil qiladi. Rivojlangan mamlakatlarda transaksiya xarajatlarining eng katta ulushi xo'jalik aloqalari sub'ektlari sonining o'sishi, demak, ular tomonidan amalga oshiriladigan transaktsiyalar sonining oshishi bilan bog'liq. O'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda esa, transaksiya xarajatlarining yuqori darajada bo'lishiga yana bir sabab – ularda hanuzgacha davlat organlari bilan tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik mexanizmi puxta ishlab chiqilmagan. Rivojlanayotgan mamlakatlarda muammo shundan iboratki, davlatning sud va huquqni muhofaza qilish xarajatlarining asosiy qismi iqtisodiy sub'ektning zimmasiga tushadi. Bundan tashqari, transaksiya xarajatlarining tarkibiga muayyan mahsulotni sotish bozorlarining o'ziga xos xususiyatlari katta ta'sir ko'rsatadi.

Xorijiy manbalar ma'lumotlariga ko'ra, AQSh YaMMda xususiy sektor tomonidan ko'rsatiladigan transaksiya xizmatlarining ulushi 1870 yilgi 23 foizdan 1970 yilda 41 foizgacha, davlat tomonidan ko'rsatiladigan transaksiya xizmatlarining ulushi 1870 yilgi 3,6 foizdan 1970 yilda 13,9 foizgacha oshgan, bu umumiy ko'rinishda 26,1 foizdan 54,7 foizgacha o'sishni tashkil qiladi. Yuz yil mobaynida ushbu o'sish qismi transaksiya xarajatlarining nobozor sohadan bozor sohasiga tomon siljishini aks ettirdi, lekin uning boshqa qismi esa resurslarning real investitsiya qilinishini namoyon etdi.

O'zbekistonda transaksiya xizmatlari davlat va nodavlat sektorlari tashkilotlari tomonidan olib boriladi. O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, savdo va investitsiyalar vazirligi, O'zstandart, Oliy xo'jalik sudi, Adliya vazirligi, Davlat bojxona qo'mitasi va boshqa davlat organlari eksportchilar shartnomalarini ro'yxatga olish, ruxsat berish va boshqa nazorat xizmatlarini olib boradi. Transaksiya xizmatlarni ko'rsatuvchi nodavlat tashkilotlari O'zbekiston Savdo-sanoat palatasi, axborot-maslahat va konsalting markazlari, mulkni baholovchi tashkilotlar, marketing xizmatlari va boshqa idoralar tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash, maslahat va axborot xizmatlarni ko'rsatadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, tadbirkorga turli transaksiya xizmatlarini ko'rsatish, ayniqsa ularning o'z ishlarini ochish bilan bog'liq xarajatlar ushbu sohada xizmat ko'rsatuvchi davlat sektori tuzilmalari zimmasiga to'g'ri keladi.

¹⁴ I.Karimov. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

¹⁵ I.Karimov. Асосий вазиғамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлиғини янада юксалтиришди. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 80 б.

¹⁶ I.Karimov. Асосий вазиғамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлиғини янада юксалтиришди. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 38-б.

Shularni inobatga olib, mamlakatimizda Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroziga qarshi chora-tadbirlar dasturi doirasida tadbirkorlarga ruxsat berish bilan bog'liq amalda bo'lgan transaksiya xarajatlari (to'lov miqdori) qisqartirildi va ular optimallashtirildi.

Ma'lumki, tadbirkor o'z faoliyatini boshlashi uchun belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tishi lozim. Buning uchun tadbirkor davlat ro'yxatini yurituvchining xizmati uchun, ya'ni tuman xokimligi bo'linmasiga pul to'lashi talab etiladi. Avval ana shu haq 5 ta eng kam ish haqi (EKIH) miqdorida bo'lgan. Hozir esa tadbirkor hukumat qaroriga asosan 2 ta EKIH miqdorida pul to'lab, davlat ro'yxatidan o'tadi. Yoki tadbirkor ro'yxatdan o'tish uchun 140,2 ming so'm to'plangan bo'lsa, hozir bu 56,1 ming so'mgacha yoki 60 foizga kamaytirildi. Ushbu amalga oshirilgan chora tufayli 2009 yilda davlat ro'yxatidan o'tgan tadbirkorlar soni 2008 yilga nisbatan 6 ming nafardan ko'pni tashkil qildi. Shu bilan birga bankda hisob raqami ochish uchun to'lov 28 ming so'mdan 14 ming so'mgacha kamaytirildi. Shuningdek, er uchastkalarini rasmiylashtirish xizmati xarajatlari ham 56 foizga yoki 130 mingdan 58 ming so'mgacha qisqartirilgan.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, tadbirkor tomonidan qurilish loyihalarini amalga oshirish yoki qurilish ishlarini bajarish bo'yicha tanlovlarda qatnashish, loyihalarni ekologik ekspertizadan o'tkazishga ruxsat olish jarayonlari uchun to'lanadigan to'lovlar summasi ilgari birmuncha baland bo'lgan. Masalan, tadbirkor avval qurilish arxitektura-reja topshiriq to'plamini olish uchun 1 mln. 120 ming so'm mablag' to'lagan, hozir esa ushbu summa 4 barobarga qisqartirilib, 280,4 ming so'm miqdorida belgilangan. Yoki loyiha-smeta hujjatlarini ekspertiza qilish xarajati 280,4 ming so'mdan 84,1 ming so'mgacha kamaytirilgan. Shuningdek, ekologik ekspertiza xarajatlari ham 701,4 ming so'mdan 28 ming so'mgacha yoki 96 foizga qisqartirilgan. Ushbu yo'nalishda eng katta qisqarish normativ loyihalarini ekspertizadan o'tkazish bo'yicha kuzatiladi, ya'ni bunday ekspertiza uchun avval 2,1 mln. so'm to'langan bo'lsa, hozirda bu ko'rsatkich 28,1 ming so'mga teng yoki qisqarish 99,7 foizni tashkil etadi.

Ruxsat berish jarayonlari xarajatlarini qisqartirish, O'zR Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, litsenziya va ruxsatnomalar qiymatisiz 5,4 mln. so'mdan qariyb 831 ming so'mga yoki 6,1 martaga pasaytirilgan. Jami har bitta tadbirkor hisobiga iqtisod qilingan mablag' 4,2 mln. so'mni tashkil etadi.

Shu bilan bir vaqtda "O'ztelekom", "O'zstandart", "Qishloqxo'jalik kimyo", "O'zagromashservis" hamda qurilish materiallarni ishlab chiqarish tizimlarida 30 tadan ortiq monopol mahsulot va xizmatlarning qiymatini (narxini) pasaytirish choralari amalga oshirildi. Jumladan, internet provayderlar uchun texnik binolarni ijaraga olish narxi 20 foizga, ularga texnik xizmat ko'rsatish 10 foizga kamaytirilgan. Shuningdek, "O'zstandart" tizimida sinov o'tkazish, meteorologiya xizmatlari, sertifikat berish, kalibrovka qilish, sifat tizimini joriy etish, sertifikatlash xizmatlarini ko'rsatishning o'rtacha narxi 12 foizdan 20 foizgacha pasaytirilgan. "O'zagromashservis" uyushmasi tizimida 1 gektar maydondagi g'allani o'rib-yig'ib olishning o'rtacha narxi 91,3 ming so'mdan 63,2 ming so'mga yoki 30,7 foizga pasaytirilgan. "Chirchiqqishloqxo'jmas" zavodida ishlab chiqariladigan pulug narxi 6,5 foizga, "Jizzaxplastmassa" zavodining polietilen plenikasi narxi 10,7 foizga pasaytirilgan. Qurilish industriyasi korxonalarida ishlab chiqariladigan temir-beton, shifer, elektrod, g'isht va shu kabi boshqa materiallar narxi 11 foizdan 34 foizgacha kamaytirilgan.

Tadbirkorlarga ruxsat berish uchun to'lov xarajatlarini qisqartirish bilan birga ko'plab cheklovlar va ruxsatnomalarning amal qilish muddatlari ham qayta ko'rib chiqilgan. Jumladan, ilgari mahsulotlar gigienik sertifikatining amal qilish muddati 3 yil belgilangan bo'lsa, hozirda bu cheklov muddati bekor qilingan. Fitosanitariya xulosalarni berish muddati uzaytirildi, issiqlik va elektr tarmoqlariga ulanish uchun texnik shartlarni berish bir oydan 3 kunga qisqartirildi. Reklamani joylashtirish tariflari o'rtacha 20 foizdan 30 foizga pasaytirildi. Elektr energiyasidan foydalanish uchun tuzilgan shartnoma shartlariga tadbirkorlar manfaatlaridan kelib chiqib o'zgartirishlar kiritishg yuzasidan qarorlar qabul qilindi.

Transaksiya xarajatlarini pasaytirish va ular tarkibini optimallashtirish tadbirkorlarni moliyaviy-iqtisodiy salohiyatini ko'tarishning ta'sirchan yo'li bo'lib, u tadbirkorlar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarining ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardoshligini oshirishga, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga ko'proq ichki investitsiyalarni ajratishning samarali vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa

Transaksiya xarajatlari iqtisodiy nazariyasi unda transaksiyani tahlil qilishning bazaviy birligi sifatida ishtirok etadigan iqtisodiy tashkilotni o'rganishga nisbatan qiyosiy institutsional yondashuvni o'zida namoyon etadi.

Transaksiya xarajatlari nazariyasi institutsionalizmning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Transaksiya xarajatlari esa institutlar bilan bir qatorda uning asosiy kategoriyasidir.

Asosiy vosita sifatida "transaksiya xarajatlari" kategoriyasini qo'llagan holda dastlabki tadqiqotlar firma faoliyatini tahlil qilish uchun amalga oshirildi va bu R.Kouz nomi bilan bog'liq.

Transaksiya xarajatlari nazariyasi qaysidir ma'noda neoklassik iqtisodiy nazariya bosib o'tgan, firmani tadqiq etishdan to iqtisodiy tizimni tahlil qilishgacha bo'lgan yo'lni takrorladi.

Transaksiya xarajatlari – bu mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash bilan bog'liq barcha xarajatlardir. Transaksiya xarajatlari paydo bo'lishini izohlashning kamida uchta varianti mavjud: transaksiya xarajatlari nazariyasining yondashuvi, ijtimoiy tanlov nazariyasining yondashuvi va kelishuvlar nazariyasining yondashuvi. Transaksiya xarajatlarini tavsiflashga nisbatan O.Uilyamson yondashuvi, ya'ni transaksiya xarajatlarining bitim tuzilguncha va bitim tuzilganidan so'ng yuzaga keladigan xarajatlarga ajratilishi ularni tahlil qilishning asosiy usuli sifatida qabul qilinishi mumkin.

Takrorlash uchun savollar

1. "Transaksiya xarajatlari"ga ularning mohiyatini to'liq ochib beradigan ta'rifni bering.
2. Transaksiya xarajatlarining turlarini sanab bering. Opportunistik xatti-harakatdan himoyalash xarajatlari nima?
3. Transaksiya nima?
4. "Transformatsiya xarajatlari"ga ta'rif bering. Transformatsiya xarajatlari ishlab chiqarish va transaksiya xarajatlari bilan qanday bog'langan?
5. Transaksiya xarajatlarini o'lchab bo'ladimi? Virtual va real transaksiya xarajatlari nima?
6. Jamiyat rivojlanishi bilan bog'liq holda paydo bo'ladigan transaksiya xarajatlarining yangi turlariga misollar keltiring.
7. Muayyan holatda transaksiya xarajatlarining alohida turlarini hisoblash imkoniyatini baholang.
8. O'zbekistonda transaksiya xarajatlarini pasaytirish va ular tarkibini optimallashtirish uchun qanday choralar amalga oshirilgan.

6-Mavzu. Xufyona iqtisodiyot

Reja

- 1. Xufyona iqtisodiyotning kelib chiqishi sabablari**
- 2. Xufyona iqtisodiyot turlarining tasnifi va uni baholashga nisbatan yondashuvlar**
- 3. Xufyona bozor institutsional tizim sifatida**
- 4. Jahonda xufyona iqtisodiyot**

TAYaNCh SO'Z VA IBORALAR: Xufyona iqtisodiyot, soxta iqtisodiyot, nolegal iqtisodiyot, ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot, xisobshga olinmagan iqtisodiyot, mafiya, "koska",

1. Xufyona iqtisodiyotning kelib chiqishi sabablari

Norasmiy iqtisodiyot bilan bog'liq muammolarni o'rganish iqtisodiyot fanida alohida o'rin tutadi. Bu hol muzkur faoliyatning keng ko'lamliligi va ayni paytda uning to'liq hajini o'lchab bo'lmasligi bilan izohlanadi.

Xalqaro valyuta fondi (XVF)ning baholariga ko'ra, 2000-2001 yillarda jahonda xufyona faoliyatdan olingan daromad bir yilda 1 trl. dollardan 3 trl.dollargachani tashkil qildi, bu jahon yalpi mahsulotining 2 foizidan 3 foizigachasiga teng ko'rsatkichdir.

So'nggi vaqtlarda iqtisodiyotning xufyona sektori iqtisodchilar, sotsiologlar, siyosatshunoslarning diqqatini ko'proq o'ziga jalb etmoqda. Xususan, uning paydo bo'lishi va jamiyatda yanada tarqalishi sabablari batafsil tahlil qilinmoqda. Bunda, ayniqsa, chet elda va Rossiyada ko'p sonli adabiyotlarni yuzaga keltirgan yangi institutsional yondashuvning qo'llanilishi eng samarali vosita hisoblanmoqda.

Yangi institutsional yondashuv asosiy e'tiborni insonning xo'jalik faoliyatini belgilab beruvchi va cheklovchi "o'yin qoidalari" bilan iqtisodiy rivojlanish jarayoni o'rtasidagi bog'liqlikka qaratadi. An'anaviy neoklassik nazariya, rivojlanish jarayonini tahlil qilayotib, ishlab chiqarishni resurslar (er, ishchi kuchi, kapital) sarfi va ishlab chiqarish texnologiyasini tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'lovchi tizim sifatida ko'rib chiqqan holda, uni tor ma'noda ta'riflaydi. Institutsional yondashuv esa iqtisodiyot bilan iqtisodiy almashuvda "o'yin qoidalari"ni belgilab beruvchi institutlar o'rtasidagi teskari bog'liqlikka e'tibor qaratgan holda, ushbu asosiy qoidalarni yanada kengaytiradi.

Tadbirkorlarning harakatlari o'rnatilgan "o'yin qoidalari"ga mos kelib, ular bilan himoyalansa, iqtisodiyot rasmiy sektorining unsurlari hisoblanadi. Va aksincha, ushbu qoidalarga amal qilinmagan hollarda, tadbirkorlar iqtisodiyot xufyona sektorining unsurlari sifatida ko'rib chiqiladi. Boshqacha aytganda, o'rnatilgan qoidalarga itoatkorlik "qonuniy" iqtisodiyotda ishtirok etishning birinchi darajali mezoni hisoblansa, ayni paytda o'rnatilgan qoidalarga amal qilmaslik yoki ularni chetlab o'tish esa xufyona iqtisodiyotda ishtirok etish mezoni hisoblanadi.

Qonuniy ravishda qayd etilgan huquqlarga ega bo'lgan almashuvning yuqori darajadagi transaksiya xarajatlari hamma vaqt ham eng samarali mulkdorlarga mulkchilikning zarur huquqlariga egalik qilish imkonini bermaydi. Bu hol almashuv umuman sodir bo'lmayotganligini va iqtisodiy agentlar mulkchilik tarkibi nooptimaligicha qolishiga rozi bo'lganligini anglatmaydi. Aksincha, iqtisodiy agentlarning muqobil qarorni qidirishi mulkchilik huquqlarini tafsirlashga va ular bilan xufyona, ya'ni davlatning ishtirokisiz, almashishni tashkil qilishga urinishi ko'rinishida amalga oshiriladi.

Xufyonalik – shaxslarning kundalik faoliyatni tashkil qilishda mavjud huquq (qonun) normalaridan foydalanishdan bo'yin tovlash va yozilmagan huquqqa, ya'ni an'analar va urf-odatlarda qayd etilgan normalarga hamda mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash yuzasidan kelib chiqqan nizolarni hal etishning huquq doirasidan chetga chiquvchi mexanizmlariga murojaat etishidan iborat. Mulchilik huquqlarini dastlabki tafsirlash jarayonida davlat uni eng samarali mulkdorlarga bera olmaydigan, huquqlar bilan almashish esa yuqori transaksiya xarajatlari tufayli mumkin bo'lmagan, taqiqlanadigan darajadagi tang vaziyatdan chiqish yo'li huddi shu tariqa topiladi.

Mulkchilik huquqlarining oshkora va xufyona tizimlari amalga oshirilishiga ko'plab misollar mavjud. Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotida, qonunda mustahkamlangan «mulkchilikning umumxalq xususiyati»ga qaramasdan, asosiy huquqlar ham partiyaviy, ham ma'muriy (vazirliklar, yuqori tashkilotlar) buyurokratiya qo'lida edi. Tegishlixa savdolar va bitimlar shaklini hosil qilgan nizolarni hal etishning muqobil mexanizmlari ham mavjud edi, bunda almashuv predmeti sifatida nafaqat tovarlar va xizmatlar, balki «jamiyatdagi mavqe, hokimiyat va bo'ysunish, qonunlar va ularni buzish huquqi» va hatto ishlab chiqarish davlat rejalari ham ishtirok etgan.

Perulik olim Ernando de Soto tadqiqotlarida Lotin Amerikasi mamlakatlari misolida xufyona iqtisodiyot masalalari jiddiy tahlil etilgan. Ularda davlat sud-huquq tizimi va u himoya qiladigan mulkchilik huquqlari almashuvlarning faqat kichik bir qismi mexanizmini shakllantiradi. Ularda – chakana savdo, jamoat transporti, qurilish kabi iqtisodiyotning bir qator sektorlari faoliyati mulkchilik huquqlarining xufyona tizimiga asoslanadi. Masalan, Peru poytaxti Lima shahrida yangi ko'p qavatli turar joy binosini qurish meriyada ruxsat olishdan emas, balki birinchilik tamoyili bo'yicha qurilish uchun uchastkani egallab olishdan boshlanadi. Shu tariqa mulkchilik huquqlarining o'rnatilishi xufyona qayd etilgan mulkchilik huquqi darajasi bilan emas, balki ijtimoiy sanksiyalar va oddiy huquq bilan himoyalanaadi.

Iqtisodiy faoliyatni xufyona amalga oshirish, birinchi navbatda, qonun doirasidagi harakat bilan, ya'ni yuqori transaksiya xarajatlari bilan bog'liq. Transaksiya xarajatlarining tasnifiga asoslangan holda, ta'kidlash lozimki, bunda asosan shartnomani tuzishdagi yuqori xarajatlar, mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoyalash xarajatlari va uchinchi shaxslardan himoyalash xarajatlari nazarda tutiladi. De Soto ushbu xarajatlarni «qonunga bo'ysunish bahosi», deya ta'riflaydi. U quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- qonundan foydalanish xarajatlari (yuridik shaxsni ro'yxatga olish, litsenziya olish, bankda hisobvaraqlar ochish, yuridik manzilga ega bo'lish va boshqa rasmiyatchiliklarni bajarish xarajatlari);

- qonun doirasida faoliyatni davom ettirish zarurati bilan bog'liq xarajatlar (soliqlarni to'lash; mehnat munosabatlari sohasida qonun talablarini bajarish (ish kunining uzunligi, eng kam ish haqi, ijtimoiy kafolatlar); oshkora sud tizimi doirasida nizolarni hal etishda sud xarajatlarini to'lash).

Ta'kidlash joizki, qonunga bo'ysunish bahosi nafaqat to'g'ridan-to'g'ri xarajatlarni, balki u yoki bu tadbirlarni bajarish uchun vaqt sarflarini ham o'z ichiga oladi. Bunda uning aynan ushbu tarkibiy qismi qator holatlarda juda katta bo'ladi. Masalan, Lima shahrida uy-joyni qurish uchun ruxsat olish tadbiri taxminan 4 yilu 1 oy, mayda ulgurji bozorini tashkil qilish uchun ruxsat olish 17 yil, kichik do'konni ochish uchun ruxsat olish 43 kun vaqtni olgan. «Uchinchi dunyo» ayrim mamlakatlarda yuridik shaxsni ro'yxatga olish uchun talab etiladigan xarajatlar 6.1-jadvalda keltirilgan.

6.1-jadval.

Ayrim mamlakatlarda yuridik shaxsni ro'yxatga olish xarajatlari

Mamlakatlar	Vaqt sarfi (kunda)	Pul shaklidagi xarajatlar (kutilayotgan yillik foydaga nisbatan %da)
Boliviya	15-30	0,3-3
Braziliya	31-60	3-8
Chili	12-65	3-6
Ekvador	60-240	15-24
Meksika	83-240	-
Urugvay	75-90	6-160
Gvatemala	179-525	4-9
Venesuela	170-310	6-24

Rossiyada 1998 yilda korxonani ro'yxatga olish uchun vaqt sarfi unchalik katta emas, lekin shu bilan birga qonun doirasida faoliyatni davom ettirish xarajatlari taqiqlanadigan darajada yuqori bo'lgan. Birinchi navbatda, bu soliq to'lovlariga taalluqli bo'lib, qo'shilgan qiymat solig'i 20 foizni, aylanmadan to'lanadigan soliq 4 foizni, foyda solig'ining o'rtacha stavkasi 35 foizni, ish haqi fondiga to'lovlar (shu jumladan daromad solig'i va byudjetdan tashqari fondlarga to'lovlar) 60 foizni tashkil qilgan. Ushbu raqamlarni «uchinchi dunyo» mamlakatlariga xos bo'lgan qonun doirasida faoliyatni davom ettirish xarajatlari miqdori bilan solishtirish mumkin (6.2-jadval). Aynan qonunga bo'ysunishning yuqori bahosi korxonaning kundalik faoliyat ko'rsatishini ta'minlash uchun qonun me'yorlarini qo'llashning past foizini izohlaydi.

6.2-jadval.

Ayrim mamlakatlarda qonunchilik me'yorlariga amal qiluvchi korxonalarining ulushi (%da)

Mamlakatlar	Patent huquqi	Er solig'i	Foyda solig'i	QQS	Eng kam ish haqi	Mehnat xavfsizligi	Ish kuni ning uzunligi	Ijtimoiy himoya
Jazoir	m.y.	53	83	83	54	29	30	58
Ekvador	72	m.y.	63	40	87	m.y.	49	36
Yamayka	m.y.	m.y.	m.y.	m.y.	46	27	33	20
Niger	66	29	9	12	2	7	2	5
Tailand	m.y.	20	60	m.y.	34	42	33	40
Tunis	85	75	m.y.	m.y.	26	52	60	49
Svazilend	54	m.y.	16	39	16	19	41	7

2. Xufyona iqtisodiyot turlarining tasnifi va uni baholashga nisbatan yondashuvlar

Turli qonunchilik me'yorlariga amal qilinmaslik holatlarining tez-tez uchrab turishi xufyona iqtisodiyot o'lchamining indikatorini bo'lib xizmat qiladi. Biroq, uning miqdoriy o'lchovi vazifasini hal etishga kirishishdan oldin xufyona iqtisodiyotning turli unsurlarini ta'riflash lozim. Umuman olganda xufyona iqtisodiyot – unda iqtisodiy faoliyat qonun doirasidan tashqarida amalga oshiriladigan, ya'ni bitimlar qonundan, xo'jalik turmushining huquqiy me'yorlari va rasmiy qoidalaridan foydalanilmagan holda amalga oshiriladigan soha. Xufyona iqtisodiyot bir nechta unsurdan tarkib topadi.

Xufyona iqtisodiyotning mashhur iqtisodchi E.Fayg¹⁷ tomonidan taklif etilgan tasnifi diqqatga sazavordir.

Faygning fikriga ko'ra, har bir alohida xufyona iqtisodiyot turining tafsifi uning vakillari buzadigan institutsional qoidalar to'plami bilan belgilanadi, ya'ni ularning faoliyati qoidalar va normalarning o'rnatilgan tizimi doirasidan tashqariga chiqadi yoki uni chetlab o'tadi va, o'z navbatida, o'lchanmaydi va ijtimoiy jihatdan hisobga olinmaydi.

U yoki bu holatda qanaqa qoidalarining buzilishi xufyona iqtisodiyot turlarini farqlash mezonini hisoblanadi. Ushbu mezondan tasniflash tizimi uchun asos sifatida foydalangan holda, E.Fayg xufyona iqtisodiy harakatlarning to'rtta xilini ajratadi: nolegal (maxfiy, yashirincha), hisobga olinmagan, ro'yxatga olinmagan va norasmiy iqtisodiy faoliyat.

1. Nolegal iqtisodiyot. Nolegal iqtisodiyot tijoratning qonuniy shakllari sohasini belgilab beruvchi, yuridik normativlarni buzuvchi iqtisodiy faoliyat tomonidan ishlab topilgan daromadning sinonimi sifatida ishtirok etadi. Nolegal tadbirkorlar taqiqlangan tovarlar va

¹⁷ Файг Э. Определение и оценка подпольной и неформальной экономики: нео-институциональный подход. –М.: РТТУ, 2000. -147 с.

xizmatlarni ishlab chiqarishda va ularni taqsimlashda ishtirok etadi (giyohvondlik moddalarini noqonuniy ishlab chiqarish, chayqovchilar tomonidan valyuta ayirboshlanishi va h.k.). Bunday taqiqlangan iqtisodiy harakatlar, qonunni chetlab o'tgan holda, foydali daromad manbai hisoblanadi. Shuningdek, siyosiy, iqtisodiy va yuridik muassasalar barqarorligiga putur etkazishga xizmat qiladi.

2. Hisobga olinmagan iqtisodiyot. Hisobga olinmagan iqtisodiyot institutsional jihatdan o'rnatilgan, soliq kodeksida qayd etilgan fiskal qoidalarni chetlab o'tuvchi yoki ulardan bo'yin tovlovchi iqtisodiy faoliyatni o'z ichiga oladi. Hisobga olinmagan iqtisodiyotdan olingan daromadlar soliq organlariga xabar qilinmaydi. Bunda "soliq bo'shlig'i" – soliq tushumlarini nazarda tutuvchi summa bilan amalda olingan daromad o'rtasidagi farq yuzaga keladi.

Hisobga olinmagan daromadlarni tadqiq etish rivojlangan mamlakatlarda soliq solish sohasidagi turli o'zgarishlarga turtki bo'ldi. Soliq to'g'risidagi qonunlarning soddalashtirilishi va soliq stavkalarining pasaytirilishi soliq solish bazasining kengayishiga va soliq tizimi xarajatlarining qisqarishiga olib keldi. Shu bilan bir vaqtda rivojlanayotgan mamlakatlarda hisobga olinmagan iqtisodiyot, perulik iqtisodchi E. de Sato "merkantilist tizim" sifatida ta'riflagan samarasiz fiskal institutlari mustahkamlangan holda, faoliyat ko'rsatishda davom etmoqda.

3. Ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot. Ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot hukumat statistika organlarining talablariga ko'ra belgilangan institutsional qoidalarni chetlab o'tuvchi iqtisodiy faoliyat turidan tarkib topgan. Bu erda davlat milliy statistika tizimida ro'yxatga olinmagan daromad summasi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. E.Faygning fikriga ko'ra, ro'yxatga olinmagan daromad – bu amaldagi umumiy daromad bilan statistika tizimi tomonidan qayd etiladigan daromad o'rtasidagi farqdir.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda uyda ishlab chiqarish ro'yxatga olinmagan iqtisodiy faoliyatning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Milliy daromadni hisoblash metodikasi uyda ishlab chiqarishning milliy hisobga kiritilishini nazarda tutsa-da, mazkur sektor, odatda, uni o'lchashning qiyinligi tufayli, e'tibordan chetda qoladi. E.Faygning ta'kidlashicha, uyda ishlab chiqarishning mavjud baholari shuni ko'rsatmoqdaki, u rivojlangan mamlakatlarda ro'yxatga olingan YaIMning 25-50 foizini tashkil qiladi.

Ta'kidlash lozimki, hisobga olinmagan va ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot o'rtasidagi farq, yuqorida keltirilgan ta'riflardan kelib chiqib, g'oyat shartli. Agar faoliyat statistika organlari tomonidan ro'yxatga olinmasa, u hisobga ham olinmaydi.

4. Norasmiy iqtisodiyot. Norasmiy iqtisodiyot jamiyat foydasini hamda mulkchilik munosabatlarini, litsenziyalashni, mehnat shartnomalarini, moliyaviy kreditlash va ijtimoiy sug'urtalash munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlar va ma'muriy qoidalar bilan belgilangan huquqlarni buzgan holda alohida xarajatlarni tejovchi iqtisodiy faoliyatni o'z ichiga oladi. U norasmiy faoliyat yurituvchi iqtisodiy agentlar tomonidan olinadigan daromadlar bilan o'lchanadi.

Iqtisodiyotning ushbu xiliga uyda ishlab chiqarishni kiritish mumkin, chunki iqtisodiy nuqtai nazardan u hisoblashning qiyinligi tufayli hisobga olinmaydi.

Norasmiy sektorning hozirgi ta'riflari, E.Faygning fikricha, odatda, norasmiylikning huquqiy kontsepsiyasini nazarda tutuvchi E. de Satoning g'oyalarini o'zida aks ettiradi. Norasmiy sektor to'g'risidagi adabiyotlarning katta qismi shahar iqtisodiyotiga bag'ishlangan bo'lsa-da, albatta, qishloq norasmiy iqtisodiyoti yanada katta.

Xufyona xo'jalik aylanmasi, tabiiyki, rasmiy statistikaga kiritilmasligi bois, xufyona iqtisodiyot o'lchamlarini baholash muammosi o'ta dolzarb hisoblanadi. Ushbu maqsad uchun quyidagi yondashuvlardan foydalaniladi:

- monetar usul, u xufyona hisob-kitoblarda faqat naqd mablag'lardan foydalanilishi to'g'risidagi gipotezaga asosida quriladi (naqd pul massasi harakatining dinamikasi xufyona iqtisodiyotning o'lchamlari haqida fikr yuritish imkonini beradi);

- xarajatlar va daromadlar balanslari usuli, unda deklaratsiya qilinadigan daromadlar xarajatlar summasi, tovarlar va xizmatlar iste'molining real hajmlari bilan taqqoslanadi;

- bandlikni tahlil qilish, u shuni nazarda tutadiki, uzoq vaqt mobaynida saqlanib kelayotgan ro'yxatga olinmagan ishsizlikning yuqori darajasi xufyona sektorda bandlik uchun keng imkoniyatlar mavjudligidan dalolat beradi (ro'yxatga olinmagan ishsizlar soni xufyona iqtisodiyotning o'lchamlaridan bilvosita dalolat beradi);

- texnologik koeffitsientlar usuli, u xarajatlarning ma'lum texnologik koeffitsientlari asosida mahsulot ishlab chiqarishning real hajmi haqidagi ma'lumotlarni olish imkonini beradi (masalan, iste'mol qilinadigan elektr energiyasining dinamikasi va deklaratsiya qilinadigan mahsulot ishlab chiqarish dinamikasi to'g'risidagi ma'lumotlar taqqoslanadi);

- uy xo'jaliklari va korxonalar rahbarlari o'rtasida so'rov o'tkazish usuli, u xufyona iqtisodiyotning o'lchamiga ekspert baholarini beradi;

- sotsiologik usul, u xufyona bitimlar amalga oshiriladigan alohida me'yorlarni, ularning jamiyatda tarqalganligini, bitimlarni tuzishda qanchalik qo'llanishini tahlil qilishdan iborat.

Yoritilgan yondashuvlarning turli xilligi sababli olinadigan natijalarni ko'pincha taqqoslash qiyin bo'lsa-da, xufyona iqtisodiyot miqdorining ayrim baholarini keltirish mumkin: (YaIMga nisbatan foiz hisobida): Italiya - 15-30, Belgiya - 4-13, Shvetsiya - 0,5-17, Buyuk Britaniya - 2-16, Frantsiya - 15, SShA - 3-28, Peru -27-28. Rossiyada 80-yillarning oxirida YaIMning 20 foizga yaqini, 1996 yilda 23 foiz.

Yuqorida aytib o'tilganidek, qonunga bo'ysunishning yuqori bahosi va xufyona iqtisodiyotning katta o'lchamlari o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud. Biroq xufyona rejimda almashuvlarni amalga oshirish ham xarajatlar bilan bog'liq. Xarajatlarning bir turida tejalishga erishgan xufyona iqtisodiyotda faoliyat yurituvchi sub'ektlar boshqa xarajatlarni ko'proq amalga oshirishadi – ular «xufyonalik bahosi»ni to'lashga majburdirlar. Xufyonalik bahosi bir necha unsurlardan tarkib topadi.

Huquqiy qoidalardan bo'yin tovlash bilan bog'liq xarajatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: soliq va boshqa moliyaviy maslahatchilar xizmatlariga haq to'lash; ishlab chiqarish hajmining cheklanishi va reklama natijasida yo'qotilgan foyda (korxonaga qanchalik katta bo'lsa va u reklama kampaniyasini qanchalik faol yuritrsa, nazorat qiluvchi organlarning e'tibori doirasiga tushish imkoniyati unda shunchalik katta); «ikkiyoqlama» buxgalteriyani yuritish xarajatlari va shu munosabat bilan yuzaga keladigan korxonadagi hisob yuritish va nazorat qilishdagi qiyinchiliklardan ko'riladigan yo'qotishlar.

Daromadlar transferti bilan bog'liq xarajatlar. Hatto soliqlar to'lashdan bosh tortuvchi iqtisodiy sub'ektlar ham o'z faoliyatidan foydali samarani davlat bilan baham ko'radi, biroq bunda ular buning evaziga davlatdan hech narsa olishmaydi. Gap shundaki, barcha iqtisodiy sub'ektlar bilvosita soliqlar va inflyatsiya solig'ini to'lashadi (birinchi navbatda bu xufyona almashuvlar chog'idagi mutlaq naqd pullarga taalluqli). Lekin transfertlar bir tomonlama xususiyatga ega – oshkora iqtisodiy sub'ektlardan farqli o'laroq, xufyona iqtisodiy sub'ektlar buzilgan mulkchilik huquqlarini himoyalash yuzasidan davlatga murojaat eta olishmaydi. Bunga, shuningdek, kredit olish bilan bog'liq qiyinchiliklarni ham qo'shimcha qilish lozim – chunki o'z faoliyatini yashiruvchi sub'ektlar o'zining kreditga layoqatligini buxgalteriya balansida asoslay olishmaydi.

Soliqlar va ish haqiga hisoblab yozishlardan bosh tortish bilan bog'liq xarajatlar. Daromad solig'i, ijtimoiy sug'urta fondiga va pensiya jamg'armasiga majburiy to'lovlardan bosh tortish korxonaga ish haqini to'lashga tejash imkonini beradi, lekin bunda mehnatning o'rnini sarmoya bilan bosish va texika bilan qayta jihozlashdan manfaatdorlikni pasaytiradi. Arzon mehnat korxonani «yo'ldan ozdiradi». Bundan tashqari, qo'shilgan qiymat solig'ini undirish tadbiri xufyona faoliyat sohasini faqat ishlab chiqarish zanjirining chetki bo'g'inlari – chakana savdo va xomashyoga ishlov berishning boshlang'ich bosqichlari bilan cheklaydi. Chunki ishlab chiqarish jarayonining aynan boshlang'ich bosqichlarida QQSni to'lamaslikdan ko'riladigan foyda eng ko'p miqdorga etadi, ayni paytda oraliq bosqichlarda oraliq mahsulotning xufyona yotkazib beruvchilari oshkora etkazib beruvchilarga qaraganda yutqazish holatiga tushib qolishadi.

Qonuniy qayd etilgan mulkchilik huquqlarining mavjud emasligi bilan bog'liq xarajatlar. Mulchilik huquqlarini xufyona tafsirlash faqat ijtimoiy sanktsiyalar va munosabatlarni individuallashtirish yo'li bilan ijtimoiy tuzilmalar doirasida amalga oshirilishi mumkin. Mulchilik huquqlari oshkora (fuqarolik kelishuvi asosida) emas, balki ijtimoiy (an'anaviy kelishuvlar asosida) belgilanadi va himoyalanaadi. Shuning uchun faqat barcha transaksiyalar ijtimoiy tuzulma - qabila, oila-qarindoshchilik yoki qo'shni jamoa, milliy doiralar ichida amalga oshirilganda, huquqlarni almashish va himoyalash xarajatlari juda past bo'ladi. «Chetdan» inson ishtirokidagi har qanday bitimda mulchilik huquqlarini himoya qilishning iqtisodiy mexanizmlari amal qilmay qoladi. Demak, huquqlar faqat ular ichida eng yuqori narxni to'lashga tayyor bo'lgan (ya'ni eng samarali huquq egasi) xaridor topilishi shart bo'lmagan insonlarning qat'iy chegaralangan doirasiga mumkin. Kouz teoremasining bajarilmasligidan tashqari, mulchilik huquqlarini kapitalashtirish, huquqlarni erkin o'tkazishning ilojisizligi ham ma'lum shaxslar doirasi tomonidan huquqlar bilan almashuvni cheklashning natijasi hisoblanadi (o'zboshimchalik bilan egallab olingan er uchastkasini sotishning iloji yo'q). De Soto xufyona qayd etilgan mulchilik huquqlarini ta'riflash uchun «jonsizlantirilgan kapital» atamasidan foydalanadi: ushbu kapitaldan garov sifatida foydalanish, uni garovga investitsiya qilish, erkin sotish, ba'zan esa shunchaki meros qilib qoldirish mumkin emas.

Shartnoma tizimidan foydalanishning imkonsizligi bilan bog'liq xarajatlar. Shartnomalarni tuzishning xufyona tadbiri unda ko'plab iqtisodiy sub'ektlar ishtirok etadigan uzoq muddatli loyihalarning amalga oshirilishini qiyinlashtiradi. Chunki uzoq muddatli loyihaga mablag'lar qo'yishga undovchi omil bo'lib unda ishtirok etuvchi insonlarning shaxsiy nufuzi emas, balki nima bo'lishidan qat'i nazar sarmoyadorlarning huquqlari himoyalanihiga ishonch hisoblanadi. Haqiqatdan ham, shartnomani qayta ko'rib chiqish zarurati tug'ilgan hollarda ishtirokchilar bitimning tomonlarning hech biri undan manfaatdor bo'lmagan barcha ikirchikirlariga e'tibor qaratishi lozim bo'lgan sud yoki arbitrajga murojaat eta olishmaydi.

Xufyona bitimning mutlaq ikki tomonlama xususiyati bilan bog'liq xarajatlar. Faoliyatni va uning natijalarini qonundan yashirishga urinish xufyona bitim ishtirokchilari doirasini mumkin qadar cheklashga undaydi. Xufyona bitim ko'proq ikki tomonlama xususiyatga ega. Bitimdan manfaatdor bo'lgan uchinchi shaxslar (masalan, stixiyali yuzaga keladigan bozorlar yaqinidagi mavzalar aholisi) uning ishtirokchilari doirasidan chiqarilgan va, demak, ularning manfaatlari bitimda hisobga olinmaydi. Boshqacha aytganda, zararli foydalanish huquqi, odatda, xufyona huquqni tartibga solish sohasidan tashqarida qoladi.

Nizolarni hal etishning xufyona tartibotlaridan foydalanish xarajatlari. Oshkora sud-huquq tizimi nizolarni hal etishning qator subinstitutariga – oilaviy-qarindoshchilik va mafiya mexanizmlariga ega. Yuzaga kelgan nizolarni hal etish uchun ikkala muqobil variantdan ham foydalanish xarajatlar bilan bog'liq. Birinchidan, ko'p sonli qarindoshlar, yurtdoshlar va boshqa «o'zinikilar» bilan yaxshi munosabatlarni ushlab turish e'tibor belgilarini qaratish uchun vaqt va xizmatlar almashish uchun mablag'lar talab qiladi. Ikkinchidan, sud va kuchlilik tuzilmalari funksiyasini bajaruvchi mafiya xizmatlariga murojaat etish o'ziga xos soliqni to'lash zarurati bilan shartlangan. Hatto Italiyada ushbu soliq alohida – pizzo nomiga ega bo'lgan. Ushbu soliqning miqdori yo korxonaga aylanasiga nisbatan foizlarda, yoki mafiya tomonidan biznesni himoyalash va nizolarni hal etish bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlarga teng (ekvivalent) hisobida hisoblab chiqiladi. Bunda davlatdan farqli ravishda mafiya o'z xizmatlarining har bir foydalanuvchisiga «soliqning» alohida miqdorini belgilagan holda monopolchini kamsituvchi siyosatni olib borishga qodir bo'ladi. Oshkora tuzilmaga qaraganda mafiya faoliyatining lokal xususiyati axborot manbalarining ancha keng doirasidan foydalanishda o'z ifodasini topadi.

3. Xufyona bozor institutsional tizim sifatida

Xufyona sektor bilan bog'liq eng katta xavf-xatar – bu bozor konstitutsiyasidan keskin farq qiluvchi xatti-harakatlar va bitimlar tuzishning alohida me'yorlari shakllanishidir. Xufyona me'yorlarning asosida ularning amal qilishi hududiy jihatdan va G' yoki shaxslarning ma'lum doirasi tomonidan chegaralangan ijtimoiy mexanizmlar yotadi - qonunga bo'ysunish

me'yorlarning mavjud emasligi, me'yorlarning ijtimoiy mansubligidan qat'i nazar barcha iqtisodiy sub'ektlarga amal qilishga imkon bermaydi.

Xufyona me'yorlarning yozilmagan va yakka hol xususiyati tufayli xufyona bitimlar tuzish uchun barchaga mos keladigan o'yin qoidalarini ifodalab bo'lmasa-da, xufyona iqtisodiyot «konstitutsiyasi»ning asosiy unsurlarini aniqlash mumkin. Ilmiy manbalarda bunga misol tariqasida iqtisodchilar va sotsiologlar tomonidan yaxshi o'rganib chiqilgan Italiya, Sitsiliya, Kalabriya va boshqa rivojlangan xufyona sektorga ega bo'lgan mamlakatlar keltirilgan.

Davlatning (dastlab Ispaniya, so'ngra Italiya davlatining) kam ishtiroki va uning mahalliy aholining turmushini va mulkchilik huquqlarini himoyalashni ta'minlashga layoqatsizligi Italiya janubi tarixiy rivojlanishining muhim omillari bo'lgan. Davlat ushbu mintaqalarning uzoqda joylashganligi va o'zi olib boradigan «bo'lib ol va hokimiyat o'rnat» siyosat tufayli ularning mavjudligi haqida shunchaki unutib qo'ydi. Shuning uchun, ayniqsa feodal huquqning bekor qilinishi va mayda mulkdorlar sinfining shakllanishi munosabati bilan mulkchilik huquqlarini tafsirlash va shartnomalar bajarilishini ta'minlashning davlatning aralashuviga muqobil mexanizmlari talab etildi. Mulchilik huquqlarini tafsirlash va himoyalash bo'yicha davlatga muqobil institut sifatida mafiya haqida dastlabki tilga olinishi feodalizmdan mayda va o'rta er mulkchiligiga o'tishning aynan shu pallasiga taalluqli. «Mafiya» atamasi odatda turli ma'nolarda va turli xildagi hodisalarni yoritish uchun qo'llaniladi. Iqtisodiy tahlilda ushbu atamadan asosan bitimlarni tuzishda amalga oshiriladigan xatti-harakatning alohida me'yorlari va namunalari belgilash uchun foydalaniladi. Ya'ni, mafiya rasmiy tashkilot bo'lmasada, xatti-harakat va hukmdorlik munosabatlarining alohida xili hisoblanadi. Boshqacha aytganda, mafiya institut sifatida shaxslarga o'zining iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy sohalardagi faoliyatini muvofiqlashtirish imkonini beruvchi o'yin qoidalarining yig'indisidir.

Birinchi me'yor «o'yin konstitutsiyasi» o'zaro hamkorlik maqsadlarini aniqlashga taalluqli, uni sha'n me'yori sifatida ifodalash mumkin. Mafiyaning avjiga chiqqan klassik davri (1890-1970 yillar)da Italiya janubi aholisining asosiy maqsadi o'zining foydaliligini oshirishdan emas, balki o'z sha'nini va o'z oilasining sha'nini saqlab qolishdan iborat bo'lgan. Hatto o'zini mafiya deb hisoblagan insonning o'zini nomlashi – «sha'n odami» - uning faoliyati maqsadining an'anaviy xususiyatini tasdiqlagan. Kelishuvlar nazariyasi atamasidan foydalangan holda, sha'n me'yorini an'anaviy kelishuv jumlasiga kiritish mumkin, chunki gap oilaning sha'ni va obro'si haqida, birinchi galda, er-xotinning sha'ni haqida ketayapti. Sha'ning yo'qotilishi ijtimoiy o'zaro munosabatlar sohasidan chiqarilishga olib keladi – uni yo'qotgan insonlar hatto alohida, qishloqlarning chekkalarida yashashadi va faqat o'z muhiti doirasida muloqatda bo'lishadi. Haqiqiy mafioz uchun hatto tijorat sohasidagi muvaffaqiyat ham mustaqil qadr-qimmat emas, balki sha'n belgisi sifatida ko'rib chiqiladi.

Agar utilitarizm me'yorini oqilona harakat me'yori to'ldirsa, sha'ni himoya qilish va tasdiqlashning asosiy vositasi – «hasad raqobatchiligi», erkaklar ega bo'lgan zulm o'tkazish salohiyatini doimiy ravishda taqqoslash (ta'kidlash lozimki, mafiyaning madaniy sohasi – «machizm», ya'ni erkakka sig'inish)dir. Shaxs tomonidan hamkorlar ehtiyojlarini qondirish orqali foydalilikni oshirishning bozor tamoyili (unga ko'ra almashuvning barcha ishtirokchilari yutadi)dan farqli o'laroq, hasad raqobatchiligida ikkita g'olib bo'lishi mumkin emas: faqat bitta g'olib mavjud – qolganlar hammasi – mag'lublar. Kundalik turmushni tartibga soluvchi vosita sifatida zulm o'tkazishdan foydalanish uchun taqiqlarning mavjud emasligi, zulm o'tkazishni monopollashtirishga urinish iqtisodiy sohadagi mafiya vakillarining xatti-harakatlariga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Mafiya bilan bog'liq tadbirkorda foyda olishga cheklashlar oshkora tadbirkornikiga qaraganda kam. Xufyona tadbirkor zarur hollarda zulm qo'llanilishi bilan to'xtab qolmaydi, oshkora tadbirkor esa zulm o'tkazish uchun davlat monopoliyasi oqibatida erkinlikning ushbu darajasidan mahrum etilgan. Shuning uchun mafiya bilan bog'liq korxonalarining raqobat jihatdan ustunliklari raqobat natijasida emas, balki yakka (alohida) monopoliyani hosil qilish va raqobatni cheklash natijasida yuzaga keladi. Mafiya qoidalari bo'yicha faoliyat ko'rsatuvchi bozor mukammal raqobat shartlaridan yiroqlashadi, bunday qoidalarning mavjud bo'lishi iqtisodiy mexanizmlarning amal qilishi tartibini o'zgartiradi.

Navbatdagi me'yor – ishonch – an'anaviy xususiyatga ega, chunki u oila doirasida lokalizatsiyalashgan. Oila ichida ishonch bo'lmasa, uning boshlig'ining sha'ni tushunchasi o'z kuchini yo'qotadi. Shu nuqtai nazardan ishonch an'anaviy tarzda oila turmushining bazaviy tamoyillaridan birini aks ettiradi va uning tashqarisiga amal qilmaydi, demak, u bozor konstitutsiyasida ko'zda tutilganidek, oqilona harakatning sharti bo'lishi mumkin emas. Mafiyaning bazaviy tashkiliy birligi – sossa – 15-20 (ko'pi bilan 70-80, kamida 7) kishidan iborat va oila-qarindoshchilik aloqalari asosida shakllanadigan guruhni o'zida namoyon etadi. Sossa faoliyati doirasiga tushgan barcha shaxslar uning a'zolari bilan do'stona munosabatlar orqali bir-biriga bog'liq.

Oilada ichidagi munosabatlarni qurish uchun foydalaniladigan ishonch mafiyaning iqtisodiy faoliyatini ham belgilab beradi. Mafiya bilan bog'liq tadbirkorlarning raqobat jihatdan yana bir ustunligi bo'lib ishonch asosida shartnoma munosabatlarini qurish hisoblanadi – mafiya shartnoma majburiyatlari bajarilishining eng yaxshi kafolati hisoblanadi. D.Gambetta yozganidek, mafiyani bozorning ishonchning «tabiiy» darajasi haddan ziyod past bo'lgan va bitim tuzish imkonini bermaydigan sektorlarida va ana shunday mintaqalarda (Italiya Janubida bunday holat o'rin tutadi) ishonchni tug'dirish, reklama qilish va sotish bilan shug'ullanuvchi alohida korxonalar sifatida namoyon etish mumkin. Shuningdek, ishonch yuqori bo'lmagan sharoitda amalga oshiriladigan oshkora tovarlar bilan istalgan xufyona bitimlarga va taqiqlangan tovarlar (qurol, giyohvandlik moddalari) bilan istalgan bitimlarga ham e'tibor qaratiladi. Tovar sifatida ishonchning o'ziga xos jihatini hisobga olgan holda, mafiya uni sotishni g'ayrioddiy usul bilan – oila-qarindoshchilik, do'stona yoki mijozlik aloqalari sohasiga manfaatdor tadbirkorni aralashtirish orqali amalga oshiradi. Xususan, mafiyaning iqtisodiy faoliyatini yoritish uchun ko'pincha mafiyaning oilaviy aloqalari asosida tashkil etiladigan «tarmoq» tushunchasidan foydalaniladi. Aynan o'zgaruvchan sharoitlarga tez moslashuvchi tarmoqlar doirasida «o'zlariniki» o'rtasida yuqori ishonch salohiyatidan foydalanuvchi mafiyaning asosiy iqtisodiy faoliyati amalga oshiriladi.

Bitimlar bo'yicha hamkorlarni «o'ziniki» va «begona» toifasiga bo'lish printsiplial jihatdan muhim, bu erda gap ikkita standart, ikki xil xatti-harakat haqida boradi. «O'ziniki» doirasida sha'n va obro'ga birgalikdagi sa'y-harakatlar orqali erishiladi va himoya qilinadi, munosabatlar ishonch asosida quriladi. «O'ziniki» va «begona» o'rtasida «hasadguylik raqobatchiligi» bo'lishi muqarrar, ishonch esa dushmanlik va zulmga o'z o'rnini bo'shatib beradi. Xatti-harakatning ikki yoqlama standarti mantig'iga yana bir muhim me'yor – mahfiylik kiritiladi. Ushbu me'yor tashqi olam bilan, ayniqsa, davlat vakillari bilan munosabatlarda to'liq yopiqlikni belgilab beradi, uning teskari tomoni sifatida to'liq ochiqlik va oila a'zolaridan faqat haqiqatni gapirishni talab qilish ishtirok etadi. Haqiqiy mafiozlar hamma vaqt jim turishadi.

4. Jahonda xufyona iqtisodiyot

Xufyona iqtisodiyot iqtisodiy tizimlarning barcha xillariga xos bo'lib, uning ko'lamlari rivojlangan mamlakatlarda ham, rivojlanayotgan mamlakatlarda ham g'oyat keng.

2015-yillarning ikkinchi yarmida rivojlangan mamlakatlarda xufyona iqtisodiyot YaIMning o'rtacha 12 foiziga, o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda 23 foiziga, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa 39 foiziga teng bo'lgan.

2015 yilda ushbu ko'rsatkich bo'yicha **Gretsiya (YaIMning 29,0 foizi), Italiya (27,8%), Ispaniya (23,4%), Belgiya (23,4%) “etakchilik qildi”.** Irlandiya, Kanada, Frantsiyada ham xufyona iqtisodiyotning ko'lamlari keng – 14,9 foizdan 16,3 foizgacha. Bu borada **Avstriya (9,1%), AQSh (8,9) va Shveysariya (8,0) eng qulay hisoblanadi**¹⁸.

Xufyona iqtisodiyot ko'lamlarining eng tez sur'atlar bilan o'sishi **Gretsiya, Italiya, Shveysariya, Norvegiya va Germaniyada kuzatilmoqda.** Masalan, Germaniyada 2016 yilda xufyona sektorning o'sishi 3,5 foizni, ayni paytda YaIMning o'sishi esa 1 foizni tashkil qilgan. Jami xufyona sektor YaIMning 16,5 foizini tashkil qiladi.

¹⁸ Эксперт. 2015. №12 (223) от 27 марта.

Xufyona sektor rivojlanayotgan mamlakatlarda eng keng ko'lamlarga ega. Masalan, xufyona sektor **Nigeriyada** YaIMning 76 foizini, **Taylandda 71** foizini, Misrda 68 foizini, **Boliviyada 66** foizini, Panamada 62 foizini tashkil qiladi.

XX asrning so'nggi o'n yilligi sobiq sotsialistik mamlakatlarda amalga oshirilgan chuqur islohotlar bilan bog'liq. Ham siyosiy, ham huquqiy tizimning beqarorligi iqtisodiy sohaga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi¹⁹. Ushbu mamlakatlarda xufyona iqtisodiyotning o'sish sur'atlari 7.2-jadvalda keltirilgan.

Quyidagi jadval ma'lumotlari o'z mualliflari tomonidan elektr-muvazanat usuli yordamida hisoblab chiqilgan. Mazkur usul g'oyasi shundan iboratki, elektr energiyasini g'amlab bo'lmaydi va shuning uchun iste'mol qilinayotgan energiya hajmining o'sish sur'atlari YaIM o'sish sur'atlariga qaraganda yuqori bo'lishi energiyaning **xufyona** iste'mol qilinayotganligidan dalolat beradi.

6.3-jadval

O'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar uchun xufyona iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi dinamikasi (YaIMga nisbatan foiz hisobida)*

Mamlakatlar	1989	1990	1991	2012	2013	2014	2015
Ozorbayjon	12,0	21,9	22,7	39,2	51,2	58,0	60,6
Belarus	12,0	15,4	16,6	13,2	11,0	18,9	19,3
Bolgariya	22,8	25,1	23,9	25,0	29,9	29,1	36,2
Vengriya	27,0	28,0	32,9	30,6	28,5	27,7	29,0
Gruziya	12,0	24,9	36,0	52,3	61,0	63,5	62,6
Qozog'iston	12,0	17,0	19,7	24,9	27,2	34,1	34,3
Latviya	12,0	12,8	19,0	34,3	31,0	34,2	35,3
Litva	12,0	11,3	21,8	39,2	31,7	28,7	^{21,6}
Moldova	12,0	18,1	27,1	37,3	34,0	39,7	35,7
Polsha	15,7	19,6	23,5	19,7	18,5	15,2	12,6
Rossiya	12,0	14,7	23,5	32,8	36,7	40,3	41,6
Ruminiya	22,3	13,7	15,7	18,0	16,4	17,4	19,1
Slovakiya	6,0	7,7	15,1	18,0	16,4	17,4	19,1
O'zbekiston	12,0	11,4	7,8	11,7	10,1	9,5	6,5
Ukraina	12,0	16,3	25,6	33,6	38,0	45,7	48,9
Chexiya	6,0	6,7	12,9	16,9	16,9	17,9	11,3
Estoniya	12,0	19,9	26,2	25,4	24,1	25,1	11,8

- *Manba: Jensen M. Politics and Entrepreneurships in Transition Economies G' M.Jensen, P.Kaufmann, A.Sheifer G'G' Working Paper, - 1997G' WDI. - № 57.*

Xufyona sektor dastlabki besh yilda **Ozorbayjon va Gruziyada eng keng ko'lamlarga ega bo'lgan – tegishli** YaIMning 60,6 va 62,6 foizini tashkil qildi. Keyingi o'rinlarda **Rossiya (41,6%), Bolgariya (36,2%), Moldova (35,7%), Latviya (35,7%) va Qozog'iston (34,3%) turadi. O'zbekistonda esa ushbu ko'rsatkich boshqa davlatlarga nisbatan eng past darajada bo'lgan.**

Xulosa

Iqtisodiy sub'ekt tomonidan o'z biznesi uchun institutsional muhitni – oshkora yoki xufyona – tanlash to'g'risidagi qaror birinchi va ikkinchi holatlarda bitimlarni amalga oshirishda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini qiyoslash orqali belgilanadi. Boshqacha aytganda, qonunga bo'ysunish normasi yana bir bor oqilona asoslanadi: shaxs uning talabini mutlaq imperativning ta'siri ostida emas (qonuniy narsalarning hammasi yaxshi), balki qonunga amal qilishdan kutilayotgan foydalar tufayli bajaradi. Qonunga ixtiyoriy bo'ysunishga undovchi omillar shaxsda faqat, davlat iqtisodiyotining oshkora sektorida transaksiya xarajatlarini

¹⁹ Jensen M. Politics and Entrepreneurships in Transition Economies / M.Jensen, P.Kaufmann, A.Sheifer // Working Paper, - 2016/ WDI. - № 57

pasaytirish yo'li bilan uning manfaatlarini amalga oshirishga qodir bo'lgan taqdirda, paydo bo'ladi.

Iqtisodiy sohada xufyona bitimlar amalga oshiriladigan o'yin qoidalarida, birinchi galda bozor konstitutsiyasidan bitimlarning barcha ishtirokchilarini «o'ziniki» va «begonalarga» ajratish bilan katta farq qiladi. O'zinkilarga nisbatan opportunizmni oldini olishning ijtimoiy mexanizmlari amal qiladi, ishonch va o'zaro yordam me'yorlari hukmronlik qiladi. Aksincha, «begonalarga» nisbatan opportunizm me'yor bo'lib qoladi. Xufyona iqtisodiyot «hasadguylik raqobatchiligiga» asoslangan «yovvoyi» bozor modeliga juda yaqin. Va nihoyat, xufyona iqtisodiyot eng yuqori darajada turli ko'rinishga ega va u to'liq tizim shaklini qabul qilmaydi hamda bozorning barcha ishtirokchilari uchun yagona va majburiy bo'lgan konstitutsiyani qabul qilmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, qonunga bo'ysunishning yuqori bahosiga muqobil variant ham g'oyat qimmat turadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Faqat iqtisodiyotning xufyona sektori sub'ektlariga nisbatan kuch ishlatish choralarini qat'iyashtirish yordamida ushbu sektorning o'lchamlarini qisqartirishga erishish mumkinmi?
2. Xufyona sektor yalpi ichki mahsulotida yuqori ulushga bilan tavsiflanadigan mamlakatda bozor islohotlarining dastlabki bosqichlari qanday bo'lishi kerak?
3. Bozor islohotlari siyosatining standart dasturiga qanday tuzatishlar kiritilishi lozim?
4. Xufyona iqtisodiyotning qanday unsurlari mavjud?
5. Xufyona iqtisodiyot o'lchamlarini baholash yondashuvlarini izohlang.
6. Xufyonalik bahosining unsurlari nimalardan iborat?
7. «Mafiya» atamasining kelib chiqishini sharhlang.

7-Mavzu. Mulk huquqlari nazariyasi va mulkchilik shakllari rivojlanishining evolyutsiyasi

Reja

1. Mulk huquqlari nazariyasining asosiy qoidalari
2. Mulkchilik ta'riflarining tahlili
3. Mulkchilik munosabatlarini amalga oshirishning tarixiy shakllari
4. Mulkiy xuquqlar
5. Mulkiy xuquqlar taqsimotining tahlili

Tayanch so'z va iboralar: mulq huquqi, mulk huquqi nazariyasi, R.Kouz va A.Alchiyan mulk huquqlari nazariyasi, "Onore ro'yxati, egalik qilish foydalanish boshqarish daromad olish ashyodan o'zgalar foydasiga voz kechish xavfsizlik huquqi zararli foydalanishni taqiqlash undirish ko'rinishidagi javobgarlik qoldiq xususiyat

1. Mulk huquqlari nazariyasining asosiy qoidalari

Mulk huquqlari nazariyasi o'tgan asrning 60-70 yilarida shakllandi. Hozirgi vaqtda uning rivojlanishi alohida mustaqil kontsepsiya sifatida emas, balki iqtisodiy tahlilning uchta yo'nalishi – huquq iqtisodiyoti, yangi iqtisodiy tarix va iqtisodiy tashkilot nazariyasining metodologik va umumnazariy asosi sifatida davom etmoqda.

Amerikalik mashhur iqtisodchilar – R.Kouz va A.Alchiyan mulk huquqlari nazariyasiing asoschilari hisoblanadi. Mazkur nazariyaning keyingi rivojiga uzoq xorij mamlakatlarining Y.Bartsel, D.Nort, R.Pozner, S.Peyovich, O.Uilyamson, Yu.Fama, E.Furubotn, S.Chung kabi olimlari o'z hissasini qo'shishdi. Rossiya iqtisodiy adabiyotlarida mulk huquqlari nazariyasi R.Kapelyushnikov, V.Radaev, A.Radigin va boshqalarning ishlarida rivojlantirildi.

O'zbekistonda mulkiy munosabatlarni isloh qilish, mulkning huquqiy asoslari va mulk nazariyasining boshqa jihatlarini X.Abilqosimov, N.Yusupova, N.Nedelkina, Sh.Shodmonov, T.Shodiev, S.G'ulomov va boshqarlarning ishlarida ko'rib chiqilgan.

Mulk huquqlari nazariyasi huquqiy mexanizmning jamiyatning kundalik xo'jalik hayotidagi rolini o'rganadi. Bunda mulk huquqlarini optimal taqsimlash masalasi markaziy muammo sifatida e'tirof etiladi. Institutsional iqtisodiyot nazariyasiga ko'ra, kim mulkdor hisoblanishi to'g'risidagi masala emas, balki mulk huquqlarini tafsirlash to'g'risidagi masala ancha muhim hisoblanadi.

Mulk huquqlari deganda, ne'matlarning mavjud bo'lishi munosabati bilan insonlar o'rtasida yuzaga keladigan va ulardan foydalanishga taalluqli bo'lgan ruxsat etilgan kundalik munosabatlar tushuniladi. Ushbu munosabatlar ne'matlar borasidagi xatti-harakatning istalgan shaxs boshqa insonlar bilan o'zaro hamkorlik qilishda ularga amal qilishi yoki ularga amal qilmaganlik uchun xarajatlar qilishi lozim bo'lgan normalarini belgilaydi. Quyida mulk huquqlari nazariyasining R.Kapelyushnikov²⁰ tomonidan sanab o'tilgan asosiy qoidalarini ko'rib chiqamiz:

- mulkchilik munosabatlari "insonG'ashyo" munosabatlari sifatida emas, balki insonlar o'rtasidagi munosabatlar sifatida talqin etiladi: mulk huquqlari atamasi insonlar bilan ashyolar o'rtasidagi munosabatlarni emas, balki insonlar o'rtasidagi noyob ashyolardan foydalanish borasidagi munosabatlarni yoritadi;

- mulkchilik munosabatlari noyoblik muammosidan kelib chiqadi: noyoblikni qandaydir omilisiz mulkchilik va adolatlilik haqida gapirishdan ma'no yo'q;

- mulk huquqlarining talqini o'ziga ham moddiy, ham jismsiz ob'ektlarni (shaxsiy erkinlikkacha) o'zlashtirgan holda, barcha narsalarni qamrab oluvchi xususiyatga ega. Mulk huquqlari insonning istalgan turdagi noyob resurslardan foydalanishga nisbatan nuqtai nazarini qayd etadi;

- mulkchilik munosabatlariga jamiyat tomonidan ruxsat etilgan munosabatlar sifatida qaraladi (davlat tomonidan ruxsat etilgan munosabatlar bo'lishi shart emas). O'z navbatida, ular nafaqat qonunlar va sud qarorlari ko'rinishida, balki yozilmagan qoidalar, an'analar, urf-odatlar, ahloqiy normalar ko'rinishida mustahkamlanishi va himoya qilinishi mumkin;

- mulk huquqlariga xatti-harakat ma'nosi beriladi – bir xatti-harakat usullarini ular qo'llab-quvvatlaydi, boshqalarini esa yo'q qiladi.

Ruxsat etilmagan xatti-harakatlar ham mulk huquqlari nazariyasining diqqat markazida turadi. U iqtisodiy jihatdan tushuniladi: taqiqlar va cheklovlar uni bartaraf etmaydi, balki u bilan bog'liq xarajatlarni (ehtimoliy jazo ko'rinishida) oshirgan holda salbiy omil sifatida ta'sir ko'rsatadi. Ruxsat etilgan xatti-harakat normalariga amal qilish ham, ularni buzish ham oqilona iqtisodiy tanlov harakatlariga aylanadi.

Mulk huquqlari nazariyasi doirasida "mulk" tushunchasi odatda turli shaxslar o'rtasida har xil ulushlarda taqsimlangan huquqlar to'plami sifatida talqin etiladi. Mulk huquqlarining ingliz huquqshunosi A.Onore tomonidan taklif etilgan (Onore ro'yxati) va quyidagi 11 ta unisurni o'z ichiga olgan ta'rifi "to'liq" hisoblanadi:

- 1) egalik qilish, ya'ni ashyo ustidan mutlaq nazorat qilish huquqi;
- 2) foydalanish, ya'ni ashyodan shaxsiy foydalanish huquqi;
- 3) boshqarish, ya'ni ashyo kim tomonidan va qanday foydalanilishi mumkinligini hal etish huquqi;

- 4) daromad olish, ashyodan avvalgi shaxsiy foydalanishdan yoki boshqa shaxslarga undan foydalanishga ruxsat etishdan kelib chiqadigan ne'matlarni olish huquqi (boshqacha aytganda – o'zlashtirish huquqi);

- 5) ashyodan o'zgaralar foydasiga voz kechish, uni iste'mol qilish, o'zgartirish yoki yo'q qilish huquqini nazarda tutuvchi "kapital qiymat" huquqi;

²⁰ Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности. – М.: ИМЭМО, 1990.

- 6) xavfsizlik huquqi, ya'ni ekspropriatsiyaga qarshi immunitet;
- 7) ashyoning meros bo'yicha yoki vasiyatnoma bo'yicha o'tishi huquqi;
- 8) muddatsizlik;
- 9) zararli foydalanishni taqiqlash, ya'ni ashyodan o'zgaralar uchun zararli usul bilan foydalanishdan o'zini tiyish;

10) undirish ko'rinishidagi javobgarlik, ya'ni ashyoni qarzni to'lash uchun olib qo'yish imkoniyati;

11) qoldiq xususiyat, ya'ni kimgadir o'tkazilgan vakolatlarining ularning o'tkazish muddati tugagach yoki istalgan boshqa sababga ko'ra ushbu o'tkazish o'z kuchini yo'qotgan hollarda, "tabiiy" ravishda qaytarilishini kutish.

Ushbu ta'riflar aniqdek tuyulganiga qaramay, bu 11 ta unsur L.Bekkerning fikriga ko'ra, "ko'p sonli – taxminan 1,5 mingga kombinatsiyani amalga oshirish imkonini beradi, agar ularning huquq sub'ektlari va ob'ektlari bo'yicha variatsiyalanishini hisobga olsak, u holda mulk shakllarining xilma-xilligi, haqiqiy vahimali omilga aylanadi"²¹.

Mulk huquqlari nazariyachilarining nuqtai nazaridan, mulk huquqi mavjud bo'lgan va u mavjud bo'lmagan vaziyatlar o'rtasida qat'iy chegara o'tkaziladigan yondashuv unchalik ham to'g'ri emas. Mulk huquqi – bu qat'iy belgilangan nuqta emas, balki uzluksiz qator. A.Alchiyan va G.Demsetsning ta'kidlashicha²², ashyoga bo'lgan u yoki bu vakolat mulkdorga qay darajada tegishli ekanligi haqida uning qarori ashyodan haqiqiy foydalanishni qanchalik belgilab berishiga qarab fikr yuritish mumkin. Mulk huquqlari nazariyasi har qanday almashuv harakati aslida vakolatlar to'plami bilan almashish ekanligi to'g'risidagi bazaviy tasavvurdan kelib chiqadi.

Huquqshunosalar va iqtisodchilarning fikriga ko'ra, "Onore ro'yxati"dagi unsurlardan eng zaifi – bu to'qqizinchi unsur – *zararli foydalanishni taqiqlash* unsuridir. Zararli foydalanishni taqiqlash bilan bog'liq muammo shundan iboratki, boshqa shaxslarga ziyon etkazishning ko'plab usullari nafaqat taqaqlanmagan, balki qonun bilan himoyalanaadi. Xususiy mulkchilik huquqiy holati sharoitida, odatda, begona mol-mulkning iste'mol qiymatiga bevosita ta'sir etish yo'li bilan jismoniy ziyon etkazish mamkin emas, lekin uning almashish qiymatini pasaytirgan holda bilvosita yo'l bilan ziyon etkazish mumkin. Tadbirkor raqobatchining firmasiga o't qo'yib, uni honavayron qilishga haqli emas, lekin u o'zining ishlab chiqarish samaradorligini keskin oshirgan holda, raqibni honavayron qilishga haqli. O'ra asrlar tseklarida xatti-harakatning ushbu usuli ham noqonuniy hisoblanar edi. Zararli foydalanishni taqiqlash bilan bog'liq huquq hajmini aniq belgilashning murakkabligi mulk huquqlarini cheklashning yo'l qo'yildadigan chegaralari to'g'risidagi asosiy muammoni yuzaga chiqaradi. Ushbu huquqning ma'nosi shundan iboratki, hatto to'plamga "to'liq ta'rif"dagi barcha unsurlarni kiritish ham mulk huquqini cheksiz qilmaydi.

2. Mulkchilik ta'riflarining tahlili

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidagi jamiyatning iqtisodiy negizlariga oid XII bobda quyidagilar bayon etilgan: "Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini turli shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste'molchilar huquqlarining ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqligini va huquqiy jihatdan teng muhofaza etilishini kafolatlaydi. Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir. Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin (53- modda). Mulkdor mulkiga o'z hoxishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar etkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart" (54-modda). O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksiga mulkchilikning egalik

²¹ Becker LS. Property rights: philosophical foundations. — Cambridge, 1977. P. 21.

²² Alchian A., Demsetz H. The property rights paradigm // Journal of Economic Histo 1973. M. 33. № 1. P. 17.

qilish, foydalanish va tasarruf etish triadasi (164-modda) asos qilib olingan. Ushbu Kodeksda mulkchilikning xususiy va ommaviy shakllari mavjudligi (167-modda) ta'kidlanadi.

Demak, iqtisodiyot va uni tashkil etishning bozor modeli uchun muayyan-tarixiy shakldagi mulkchilik instituti talab etiladi. Mulchilik institutining negizini mulk tushunchasi tashkil etadi. Mulch – resurslar cheklanganligi sharoitining oqibatidagi noyoblik muammosini hal qilinishining yagona vositasi hisoblanadi. Bu vosita mulkdorga huquqlar tutamini taqdim etadi. Albatta, mulkiy huquqlar tutami egalik qilish va boshqa huquqlar (foydalanish, tasarruf etish va boshqalar) bilan birgalikda tashkil etadi. Huquqlar tizimi xo'jaliklar va shaxslar o'zaro munosabatlarga kirishishlari uchun ham mulkdorni, ham mulkni himoyalaydi. Shaxsning jamiyatdagi erkinligi huquq bilan kafolatlanadi va chegaralanadi. Undagi barcha mavjud huquqlardan eng to'lig'i mulchilik huquqidir. Ushbu huquq shaxs va jamiyat uchun o'zaro qarama-qarshi bo'lgan begonalashuv xususiyatini ham namoyon etadi. Ilmiy manbalarda mulchilik munosabatlari umumiy tan olingan yagona ta'rifga ega emasligi sababli qator talqinlar mavjud (7.1-jadval).

7.1-jadval.

Mulkchilik institutiga oid talqinlarning turkumlanishi

Yondashuv nomi	Mulkchilikning asosiy belgilari
1. Klassik yo'nalish	Daromad keltirish qobiliyati mujassamlangan kapital
2. Faylasuflar va neoklassiklar	Tashqi dunyo ob'ektlar ustidan nazoratni ularni o'zlashtirib (egallab) olish asosida amalga oshirish
3. Dialektik usul tarafdorlari	Shaxsning tabiatdan ham, ijtimoiy hayot jamoatchiligidan ham begonalashishida hamda ishlab chiqaruvchini ishlab chiqarish vositasidan ajratishda namoyon bo'luvchi ijtimoiy aloqalarni tarkiblash, murakkablashtirish shakli
4. Nemis tarixiy maktabi	Ijtimoiy o'zaro hamkorlikning asosiy tamoyili hisoblangan ahloq normasida jamiyat tomonidan oliy va muqaddas qadriyat hamda individ mustaqiligidaning kafolati sifatida tan olish
5. Neoinstitutsional yo'nalish	Turli shaxslar o'rtasida bir buyumda turli huquqlarning namoyon bo'lish imkoniyati. buyumga qarashli vakolatlar tutami
6. Xuquqshunoslar	Shaxsning buyum ustidan hukumronligi va boshqa shaxslar imkoniyatlarini cheklash.
7. Sotsiologlar	Iqtisodiy buysundirish asosida ijtimoiy ierarxiyani o'rnatish usuli
8. Ernando de Soto (Peru)	Qiymatga aylanishda ishtirok etish va daromad keltirish qobiliyati

Jadvaldan ko'rib turganimizdek, mulchilikni o'zlashtirib olish bilan tenglashtirish neoklassik iqtisodiy tafakkur vakillariga xos bo'lsa, huquqshunoslar uchun shaxsning *buyum ustidan hukumronligi* imkoniyatlarini chegaralash mulkdan boshqa shaxslarning ziyoniga foydalanishga ruxsat bermaslik sifatida ta'riflanadi. Mulchilik – bu shaxs va buyum o'rtasidagi emas, balki insonlar o'rtasidagi munosabat sifatida gavgdalanishi kerak.

Mulkchilik huquqlari nazariyasi nafaqat boshqaruv, xavfsizlik, merosga topshirish huquqlarini qo'shgan holda huquqlar to'plamini kengaytiradi, balki huquqlarning o'zlarining aylanuvchanligiga, oldi-sotdi ob'ektlari bo'lib buyumlarning o'zi emas, balki ularga nisbatan

huquq hisoblanishiga e'tiborni qaratadi. Masalan, er uchastkasidan foydalanish huquqi; mol-mulkdan foydalanishdan keladigan daromadni olish huquqi va b.

Xuquqshunoslarning fikricha, mulk – bu mutlaq huquq. Mulkdorga qonun bilan taqiqlanmagan hamma narsa ruxsat etilgan. Mutlaq huquq ijobiy cheklov emas, balki salbiy cheklov (nima mumkin emas) bilan yoritiladi.

Agar huquqlarning muayyan to'plami, masalan, A.Onore tomonidan sanab o'tilgan 11 ta huquqning aksariyati ikkilamchi hisoblanadi. Misol uchun, xavfsizlik huquqini olaylik. Uning o'zi etarli emas, chunki huquq faqat davlat tomonidan muhofaza qilingan taqdirda, klassik nuqtai nazardan huquq hisoblanadi. Voz kechish huquqi – bu tasarruf etish huquqining bir qismi. Javobgarlik huquqi mulkchilik huquqini emas, umuman fuqarolik huquqini o'zida namoyon etadi.

Iqtisodiy nuqtai nazardan turli huquqlarni hisoblab chiqish texnikasi o'ta samarali. Mulkdor, mulkdorligicha qolib, foydalanish huquqidan ham, boshqarish huquqidan ham, daromad olish huquqidan ham vaqtinchalik voz kechishi mumkin. Tovar esa nafaqat o'zining jismoniy xususiyatlarining yig'indisi sifatida, balki imkoniyatlar va cheklovlarning ma'lum to'plami sifatida namoyon bo'ladi. Biroq, boshqa muhim iqtisodiy mavhumlik singari – qiymat, mulk tarkibiy qismlarga bo'linadi, lekin ulardan tarkib topmaydi. Shuning uchun mulkchilikni huquqlarning murakkab tutami sifatida ta'riflash mazmunga emas, balki texnologik xususiyatga ega.

3. Mulchilik munosabatlarini amalga oshirishning tarixiy shakllari

Iqtisodiyotda, xususan mulkiy munosabatlar shakllarini o'rganishda mulkni tasniflash muhim o'rin tutadi. Ko'pchilik iqtisodchilar va faylasuflar uchun tasniflash mezoni sifatida mulk subekti olinadi. Agar mulk bir shaxsga tegishli bo'lsa, u – xususiy. Agar u bir necha shaxsga tegishli bo'lsa – jamoaviy. Agar u butun jamiyatga tegishli bo'lsa – umumxalq yoki davlat mulki hisoblanadi. Bunday yondashuv G'arbdagi tadqiqotchilar uchun mulkning uchta shaklini ifodalashga asos bo'lgan.: xususiy, jamoaviy va ijtimoiy. Ba'zan ularga aktsiyadorlik (korporativ) va davlat shakllari ham qo'shimcha qilinadi. Ba'zida aktsiyadorlik mulkini jamoaviy shakl deb, davlat mulkini esa ijtimoiy shakl deb hisoblashadi. Lekin bundan mohiyat o'zgarmaydi.

- ixtiyoriy shakldagi mulkning namoyon bo'lishi qator omillarga bog'liq.

Jumladan:

- mehnat sharoitlari va natijalarini o'zlashtirib olish usullari;
- mehnat sharoitlari va natijalarini tasarruf etish xususiyatlari;
- mehnat sharoitlarini takror yaratish;
- faoliyat turlari bo'yicha almashishning asosiy usuli;
- natijalari qayta taqsimlash usullari;

1. Mulchilikning eng dastlabki shakli **jamoaviy mulk** G'arb huquqiy tizimining asos (antik taraqqiyot)ini tashkil etadi. U uchta asosiy xususiyat bilan tavsiflanadi:

- jamoaviy mulk jamiyatga – uni to'laqonli a'zolar deb tan oluvchi individlar yig'indisiga tegishli;

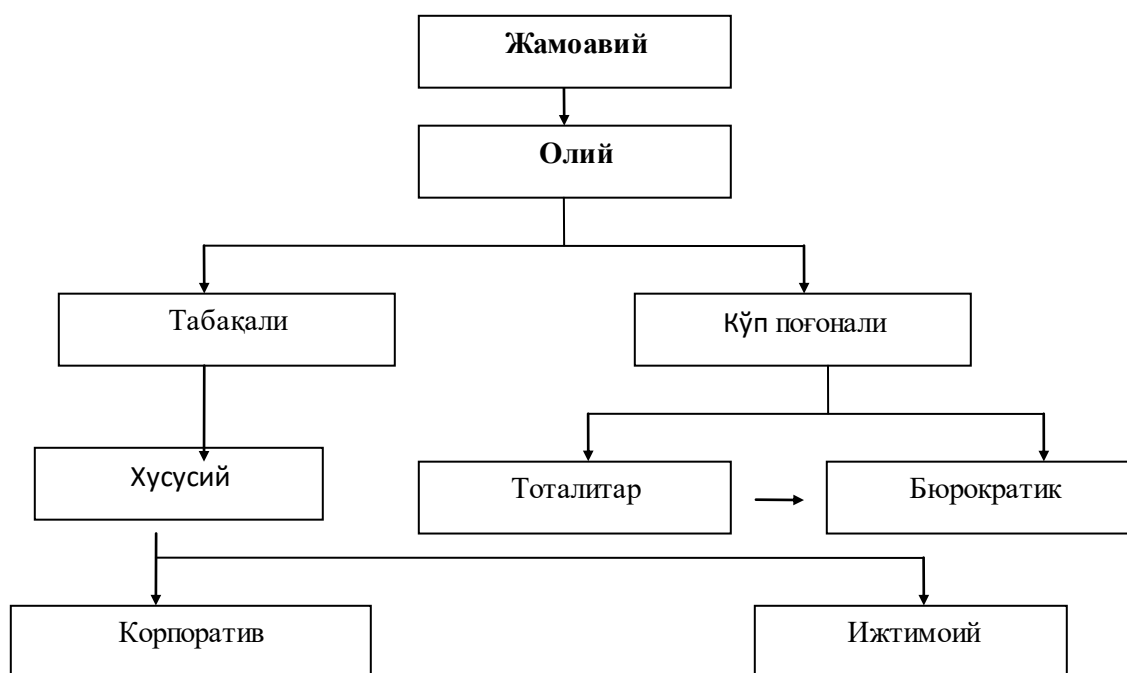
- jamoaviy mulkni qayta taqsimlash huquqi mutlaq jamiyatga tegishli;
- jamoaviy mulk jamoaviy huquq normalari bilan tartibga solinadi.

Jamoaviy mulkning asosiy tavsiflari quyidagilardan iborat:

- a) boshqarish (taqsimlash) ijtimoiy;
- b) egalik qilish xususiy;
- v) jamoaviy mulk ob'ektidan voz kechish taqiqlangan;
- g) ijtimoiy majburiyatlar tizimi;
- d) ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulchiligi.

Jamoaviy mulkning rivojlanishi davlatchilikni yuzaga keltirgan. Ushbu bosqichida davlat majbur etish apparati sifatida hali jamiyatga qarshi turmaydi.

Mulkchilik munosabati tarixan qanday shakllarda rivojlanganligi katta qiziqish uyg'otadi

7.1-расм. Мулк шакллариининг ривожланиши

2. *Oliy mulk* davlat mulkining dastlabki shaklidir. Davlatni tashkil etish ko'p hollarda mulkni, masalan, erni zo'rlik bilan tortib va bosib olishlar oqibati bo'lgan. Oliy mulkning asosiy tavsiflari quyidagilardan iborat:

- mulk va hokimiyatning bo'linmasligi;
- xizmat uchun mukofot sifatida resursni hadya qilish shaklida faoliyat bilan almashish;
- mehnat sharoitlarini ishlab chiqaruvchilarga birlashtirish (xususiy egalik);
- birlashtirilgan resurslarni tasarruf etish uchun davlat monopoliyasi;
- ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi.

Davlat boshlig'i bunday mulkning «oliy mulkdoriga» aylangan va ularni o'z fuqarolariga tarqatgan (hadya qilgan). Erni egalikka olish va undan foydalanish sharti davlatga xizmat qilishdan iborat bo'lgan. Oliy hokimiyat ixtiyorida eng muhim ta'sir etish vositasi – tortib olish (tasarruf etish) huquqi qoldirilgan. Bu bir vaqtning o'zida ikkita o'zaro bog'liq vazifani hal etish imkonini bergan: ishlab chiqaruvchining ehtiyojlarini qondirish va ishlab chiqaruvchini o'zi foydalanadigan resursni takror etishtirishga majbur qilish.

Asta-sekin vaqt o'tishi bilan oliy mulkchilik instituti sharoitida, davlat monopoliyasi xo'jalik faoliyati mahsulotlari bilan almashuv rivojlanishiga to'sqinlik qila boshlagan. Iqtisodiy ehtiyojlarning ta'siri ostida mulkchilik instituti o'zgarib boshladi. Natijada turli ishlab chiqarish usullariga xos bo'lgan ikki xil institut shakllandi: tabaqali va ko'p pog'onali mulk.

3. **Tabaqali mulk** – oldingi davrda asosiy mehnat sharti bo'lgan tabiiy resurslarga tabaqali monopoliyalarning shakllanishi bilan tavsiflanadi, dvoryanlarning o'zlariga «birlashtirilgan» mol-mulkni tasarruf etish huquqining kengayib borishi bilan izohlanadi.

Tabaqali mulkchilikning asosiy xususiyatlari:

- mulkdorlar sinfining paydo bo'lishi;
- ishlab chiqarish vositalari cheklangan aylanmasining paydo bo'lishi;
- hokimiyat huquqlariga nisbatan mulkiy huquqlarning cheklangan xususiyati;
- ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi;

d) mulkdan olinadigan daromadni qayta taqsimlash yangi shaklining paydo bo'lishi. Rivojlanishning Evropa modeliga xos bo'lgan tabaqali mulkchilik instituti davlat mulkchiligidan xususiy mulkchilikka o'tish bosqichi sifatida ta'riflanadi.

4. **Xususiy mulkchilik** individning jamoaviy xo'jalik faoliyatidan ajralib chiqishini o'zida namoyon etadi va quyidagi asosiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- iqtisodiy agentlarning mustaqilligi;
- mehnat sharoitlari va natijalarining erkin aylanishi;
- hokimiyat huquqlariga qaraganda mulkiy huquqlarning etarlligi;
- mulkdorning mulkiy javobgarligi.

Xususiy mulk institutining shakllanishi tobelikning yangi shakli – iqtisodiy tobelikning paydo bo'lishiga olib keldi. Xodimning ishlab chiqarish vositalaridan ajralishi bilan bir qatorda ishlab chiqaruvchining o'z mehnatining mahsuliga bo'lgan huquqidan mahrum etilishi yuz berdi.

5. **Korporativ mulk**. Ko'plab tadqiqotchilar korporativ mulkni xususiy mulk bilan tenglashtirib, korxonani tashkil etishning korporativ shaklini mulkiy majmuani ishonchli boshqarish shakli sifatida taqin etishni taklif qilishadi. Korporativ mulkchilikning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: mulkning ayrim shaxslarga taqsimlanganligi; iqtisodiy agentlarning tobelik munosabatlari; iqtisodiy agentlar javobgarligining cheklanganligi; qayta taqsimlash munosabatlari sohasida mulkdan keladigan daromadlar rolining keskin ortishi; mulkdor – korporatsiya huquqlarini bilvosita himoyalash orqali mehnat sharoitlarini takroriy yaratish.

6. **Ijtimoiy mulk**. Ijtimoiy mulk yuridik va jismoniy shaxslar mulki bilan birga mavjud bo'ladi. Jamiyat mulki, ko'p holatlarda davlat tomonidan boshqarilishiga qaramay, unga tegishli emas. Jamiyatning muammosi resurslarni takroriy ishlab chiqarish va mulkdan daromad – monopol rentani olish ustidan nazorat o'rnatishdan iborat.

Ijtimoiy mulkchilikning asosiy xususiyatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- a) jamiyatning hokimiyat apparati sifatida davlatdan ajratilishi;
- b) jamiyatning tabiiy resurslarga monopoliyasi;
- v) ijtimoiy mulk ob'ektlaridan foydalanishning kontsersion mexanizmi;
- g) ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi;
- d) ijtimoiy mulkdan keladigan daromadlardan jamiyat a'zolarining ijtimoiy ahamiyatli ehtiyojlarini qondirish uchun foydalanish.

7. **Ko'p pag'onali mulkchilik**ning vujudga kelishi mulkdor vakolatlarining turli xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida taqsimlanishi jarayonini o'zida namoyon etadi. **Ko'p pag'onali mulkchilik**ning asosiy xususiyatlari:

- a) mol-mulk va hokimiyatning ajratilmaganligi;
- b) mol-mulk uchun to'liq huquqlariga ega bo'lgan shaxslarning mavjud emasligi;
- v) mulkdor vakolatlarini amalga oshirishda ishtirok etishning xizmat xususiyati;
- g) ular o'rtasida mulkchilik vakolatlari taqsimlanadigan sub'ektlar o'rtasidagi tobelik munosabatlari;
- d) mehnat sharoitlarining ishlab chiqaruvchilarga birlashtirilishi.

Ta'kidlash lozimki, *ko'p pag'onali mulkchilik* instituti barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mehnat sharoitlarini tasarruf etishdagi huquqlarini sezilarli darajada cheklagan holda, mehnat natijalarining erkin aylanishini istisno etmadi. Demak, tabiiy resurslar emas, balki xo'jalik faoliyatining mahsulotlari ishlab chiqarishning asosiy vositalariga aylanishiga qarab mazkur institutning iqtisodiy asosi nuray boshladi. Lekin bu noiqtisodiy majburlashga asoslangan hokimiyat o'z mavqei osongina bo'shatib berganligini anglatmaydi. *Ko'p pag'onali mulkchilik* instituti o'z shaklini o'zgartirdi. Tarixga ushbu o'zgarishning ikkita yo'nalishi ma'lum: totalitar va byurokratiya mulkchiligi.

8. **Totalitar mulkchilikka** sobiq SSSRda mavjud bo'lgan «davlat mulkchiligi» instituti yaqqol misol bo'ladi.

Totalitar mulkchilikka mos keluvchi rejali-taqsimlash iqtisodiyotida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'zlariga birlashtirilgan mol-mulkka faqat amalda egalik qilishadi va o'zlari ishlab chiqargan mahsulotning ham, uni sotishdan olingan mablag'larning ham egasi hisoblanmaydi. Totalitar mulkchilikning asosiy xususiyatlari:

- hokimiyat va mulkning ajratilmasligi;
- ishlab chiqarish vositalariga davlat monopoliyasi;
- mehnat sharoitlarining xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida markazlashgan tarzda qayta taqsimlanishi;
- ishlab chiqaruvchining o'zi etishtirgan mahsulot va uni sotishdan olinadigan daromadni tasarruf etish huquqidan mahrum etilishi;

- mehnat sharoitlarini markazlashgan rejalashtirish mexanizmi yordamida takroriy yaratish.

9. Byurokратиya mulkchiligi ko'p pag'onali mulkchilik rivojlanishining tabiiy mahsuli hisoblanadi. Ishlab chiqarish emas, balki qayta taqsimlash katta miqdordagi pullarni paydo qiladi. Uning asosiy xususiyatari:

- a) mulkchilik huquqlarini himoya qilishning samarali tizimi mavjud emasligi;
- b) resurslar va mahsulotlarni qayta taqsimlash jarayonida amaldorlar ishtirokining qonunchilikda belgilangan imkoniyati;
- v) narxlar va tariflarning byurokratik tartibga solinishi;
- g) xufyona iqtisodiyotning katta ulushi;
- d) mehnat sharoitlarini takror yaratish samarali mexanizmining mavjud emasligi.

Hokimiyat va mulkning ajralmasligining rasman tan olinishi bilan xususiy mulkchilik huquqini buzmasdan qolmaydi. Noiqtisodiy majburlashga asoslangan hokimiyat mulkdorning erkin irodasiga qaraganda iqtisodiy hayotning muhim omili hisoblanadi. Hokimiyat tuzilmalarida ishtirok etish orqali beriladigan imkoniyatlar xo'jalik faoliyatidan kelib chiqadigan imkoniyatlarga qaraganda ancha yuqori. Hokimiyaga ega bo'lgan amaldorlar shaxsiy boylikni ko'paytirish uchun hokimiyat imkoniyatidan foydalanishadi. Lekin hokimiyat o'z egasiga mulkdan ko'ra ko'proq narsani beradi, ularning sa'y-harakatlari birinchi navbatda hokimiyatni saqlab qolishga yo'naltirilgan. Hokimiyatni yo'qotib, ular, odatda, mulkni ham yo'qotishadi.

4. Mulkiy xuquqlar

1. *Mulk-egalik qilish.* *Mulkdor.* Egalik qilish ijtimoiy institut sifatida noyob resurslarni takroriy etishtirish vazifasi paydo bo'lgan vaqtda yuzaga keladi. Dastlab mehnat sharoitlari egalik qilish ob'ekti hisoblanadi.

2. *Mulk-imtiyoz.* *Monopolist.* Vaqti kelib ijtimoiy-iqtisodiy rol ikkita yangi rolga bo'linadi: tabiiy resurslar mulkdorning roli va ishlab chiqaruvchining roli. Egalik qilish huquqi foydalanish huquqidan, egalik qilish ob'ekti esa xo'jalik yurituvchi sub'ektdan ajralib chiqadi. «Mulk-imtiyoz» tushunchasi paydo bo'ladi. Bu erda mulkdor-monopolistning renta – o'ziga tegishli resurslardan daromad olish huquqiga duch kelamiz. Mulk-imtiyoz aholining ma'lum qismi peshona terisi bilan o'zining tirikchiligi uchun non topish majburiyatidan ozod bo'lishi uchun imkoniyat, ya'ni fan, san'at va harbiy ishni rivojlantirish imkoniyati yaratadi.

Ishlab chiqaruvchi. Xo'jalik faoliyatini amalga oshiruvchi-ishlab chiqaruvchining shaxsiy maqsadi o'z ehtiyojlarini qondirish uchun mahsulot ishlab chiqarishdan iborat. Ko'plab xo'jalik yurituvchi sub'ektlar shaxsiy maqsadlariga erishishga intilish natijasida ijtimoiy ahamiyatga molik missiyaning amalga oshishi – jamiyatni takroriy ishlab chiqarish sodir bo'ladi.

3. *Mulk-korxon.* Tovar almashuvining rivojlanishi rollarning yangidan bo'linishiga dastlabki tarixiy sabab hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchining tabiiy huquqi hisoblangan mahsulotga bo'lgan huquq ishlab chiqarish vositalarining mulkdori – xo'jayinga o'tadi.

Xususiy mulk majburlashga asoslangan hokimiyatni hamda obro'ga asoslangan hokimiyatni tarixning chetiga siqib chiqaradi. Mulk-korxonaning paydo bo'lishi bilan birga yollanma xodim va xo'jayin, ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilikdan mahrum etilgan va o'zining mehnat qobiliyatini sotishga majbur bo'lgan iqtisodiy agent hamda xo'jalikning yangi xili – korxonani tashkil etuvchi iqtisodiy agentning roli paydo bo'ladi.

Xo'jayin. Xo'jayinning shaxsiy maqsadi – qo'shimcha qiymatni olishdan iborat. Bu uni iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkonini beruvchi barcha yangi narsalarni joriy etishga undaydi. Xo'jayin o'ta muhim ijtimoiy-iqtisodiy missiya – iqtisodiy faoliyatni ratsionalashtirish egasiga aylanadi.

Yollanma xodim. Xodim – bu faqat o'zining mehnat qilish qobiliyati uning huquqining ob'ekti hisoblangan individ (ishchi kuchi). Lekin bu qobiliyat, so'zsiz, uning o'ziga tegishli,

ya'ni xodimning o'zi kimningdir huquqlarining ob'ekti hisoblanmaydi. U: a) erkin tanlash huquqini qo'lga kiritadi va b) o'z faoliyatining mahsulotlariga bo'lgan huquqni yo'qotadi. Xodimning ijtimoiy-iqtisodiy missiyasi mehnatni taqsimlash samaradorligini oshirishdan iborat.

4. *Mulk-kapital*. Mulk-imtiyoz holatida bo'lgani kabi mulk-korxonaga o'z egasiga qo'shimcha mahsulotni o'zlashtirib olish huquqini beradi. Albatta, endi ushbu mahsulot ortiqcha mahsulotda emas, balki qo'shimcha qiymat – korxonaga xo'jalik faoliyatining xarajatlari va natijalari o'rtasidagi farq shaklida namoyon bo'ladi. Mulk-kapital paydo bo'lishi bilan xo'jayinning roli kapitalist va menejer, taqsimlash jarayonini nazorat qiluvchi iqtisodiy agent hamda ishlab chiqarish jarayonining o'zining tashkilotchisi rollariga bo'linadi.

Kapitalist. Kapital egasi xo'jayin singari qo'shimcha qiymat olishdan manfaatdor. Lekin ishchi kuchini ishlab chiqarish vositalari bilan birlashtirish emas, balki kapitalni to'g'ri sarflash kapitalist uchun ushbu qiymatni olish usuli hisoblanadi.

Menejer. Kapitalistga menejer – ishlab chiqarish jarayonining rahbari, xo'jayin funksiyasini bajaruvchi, lekin mulkni yo'qotish xatariga ega bo'lmagan iqtisodiy agent qarama-qarshi turadi.

Menejerning ijtimoiy-iqtisodiy roli va yollanma xodimning roli o'rtasida o'ta muhim farq mavjud. Xodim o'z ishchi kuchini – mehnat qobiliyatini, menejer esa ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilish bo'yicha xizmatni sotadi. Bitim tuzilgach, xodim ijrochiga, menejer esa korxonaga rahbariga aylanadi. Menejer daromadining asosini u rahbarlik qiladigan korxonaga faoliyatining natijalari uchun mukofot tashkil qiladi.

5. *Mulk-biznes. Tadbirkor*. Mulk miqdori «qiymat» degan mavhum tushunchaga aylangan sharoitda sahnaga yangi shaxs – tadbirkor va yangi mulk ob'ekti – biznes chiqadi. Chunki nafaqat mehnat, er va kapital, balki faoliyatning alohida turi – tadbirkorlik ham «qiymatni yaratish» xususiyatiga ega. Shaxsiy boyish masalasini hal etayotib tadbirkor munosib ijtimoiy missiya iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshirishni amalga oshiradi. U topgan yangi qarorlar asta-sekin ijtimoiy normaga aylanadi. Lekin yangi qarorlar – bu nafaqat yangi imkoniyatlar, balki yangi xatarlardir. Bir vaqtning o'zida mulkdor va tadbirkor sifatida ishtirok etuvchi mulkdor-sarmoyador qismlarga ajrala boshlaydi. Shu tariqa tadbirkor asta-sekin mulkdordan ajralib chiqadi. Unda hatto o'zining, mulkdordan alohida mulk ob'ekti – biznes paydo bo'ladi.

Sarmoyador. Tadbirkorning o'ziga mulkka bo'lgan talabi kapitalni qiymatga ega bo'lgan cheklangan resursga aylantiradi. Bir vaqtning o'zida tadbirkorlik faoliyatidan voz kechgan va o'ziga tegishli cheklangan resurs – kapitaldan foydalanish huquqini to'lov evaziga sotuvchi sarmoyador-mulkdorning ijtimoiy-iqtisodiy roli paydo bo'ladi. Sarmoyadorning shaxsiy maqsadi mulkdan (kapitaldan) olinadigan daromadni ko'paytirishdan iborat.

6. *Mulk-talab*. Sarmoyador rolining ichki qarama-qarshiligi shu narsa bilan bog'liqki, tadbirkorlik faoliyati yukini ko'tarishni istamagan holda, u istar-istamas ushbu faoliyat bilan bog'liq mulkni yo'qotish xatarini o'z zimmasiga oladi. O'z navbatida, bu mulkdan oladigan daromadning ikkita tarkibiy qismni o'z ichiga oladi: cheklangan resurs uchun to'lov va xatar uchun to'lov.

Sarmoyador rolining ushbu ikki taraflamaligi oqibati – yana bir bo'linish: ishtirokchi roli va kreditor roli, tadbirkorlik faoliyatida ishtirok etish maqsadini ko'zlovchi sarmoyador va mulkni yo'qotish xatarini kamaytiruvchi sarmoyador rolining paydo bo'lishi.

Ishtirokchi – bu mol-mulkka nisbatan mulkchilik huquqidan jamiyatga nisbatan talab huquqi evaziga voz kechuvchi iqtisodiy agent. O'z navbatida jamiyatning o'zi va uning mol-mulki emas, balki xo'jalik jamiyatiga nisbatan majburiyat huquqlari ishtirokchining mulki hisoblanadi.

Ishtirokchining shaxsiy maqsadi – jamiyatning foydasida ishtirok etishdan iborat. Tegishli u bu bilan bog'liq xatarlarning bir qismini o'z zimmasiga oladi. Natijada mazkur loyihalar xatarlarini ko'plab ishtirokchilar o'rtasida taqsimlash asosida o'ta qimmat va uzoq muddatli loyihalarni amalga oshirish mumkin bo'ladi. Ishtirokchining ijtimoiy-iqtisodiy missiyasi, shu tariqa, xatarlar va javobgarlik dispersiyasidan iborat.

Kreditor. Agar sarmoyador – bu tadbirkorlik roldan voz kechgan kapitalist bo'lsa, u holda kreditor – bu tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq xatarlardan voz kechgan sarmoyadordir. Professional moliyaviy vositachilardan foydalanish esa xatarlarni pasaytirish usuli hisoblanadi.

7. *Mulk-aktsiya.* Jamiyatning ko'p sonli ishtirokchilari nafaqat uning xo'jalik faoliyati natijalari uchun javobgarlikning, balki boshqaruvchilar tomonidan ishtirokchilar ishonchining suiiste'mol qilinishi imkoniyatining ham taqsimlanishini yuzaga keltiradi. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy rol paydo bo'ladi: nazoratchi – xo'jalik jamiyatiga nisbatan alohida funktsiyalarni: jamiyat mol-mulki va daromadlarining tasarruf etilishi ustidan nazoratni amalga oshiruvchi uning ishtirokchisi.

Nazoratchining shaxsiy maqsadi xo'jalik jamiyatini kapitallashtirishning o'sishiga erishishdan iborat.

Aktsiyador. Jozibadorligini yo'qotayotgan biznesdan chiqish ham xo'jalik jamiyatlarining faoliyati bilan bog'liq xatarlarni soddalashtirish usuli hisoblanadi. Ushbu imkoniyat jamiyatda ishtirok etishning alohida vositasi – aktsiyalarning paydo bo'lishi bilan ta'minlanadi.

Rasmiy jihatdan aktsiyalar o'z egalriga jamiyatga nisbatan majburiyat huquqlarini, xususan: boshqaruv organlarida ishtirok etish huquqi, jamiyat foydasining bir qismini olish huquqi va jamiyat tugatilgan taqdirda uning mol-mulkining bir qismiga ega bo'lish huquqini beruvchi qimmatli qog'ozlarni o'zida namoyon etadi.

Biroq ushbu huquqlar ko'p jihatdan deklarativ hisoblanadi. Boshqarishda ishtirok etish huquqini faqat aktsiyalarning katta miqdordagi paketlariga egalik qiluvchi aktsiyadorlar – majoritariylar amalga oshirishlari mumkin. Jamiyat tugatilgan taqdirda uning mol-mulkining bir qismini olish huquqini esa amalga oshirishning iloji yo'q: jamiyatga nisbatan aktsiyadorlar ularning talablari ijro etish uchun qolgan barcha shaxslar qondirilganidan keyin qabul qilinadigan so'nggi navbatdagi kreditorlarni o'zida namoyon etishadi.

Aktsiyadorlarining kompaniyadan chiqishi tufayli yuzaga kelgan uning aktsiyalari kursining tushib ketishi yangi investitsiyaarni jab etish imkoniyatini keskin pasaytiradi.

Aktsiyadorning shaxsiy maqsadi muayyan kompaniyani kapitallashtirishning o'sishi emas, balki o'ziga tegishli aktsiyalar paketlarining kurs qiymatidan yutishdan iborat. Ushbu maqsadga aktsiyalar bozor kotirovkalarining o'zgarishi tendentsiyalarini doimiy ravishda kuzatish orqali erishiladi. Bu esa, o'z navbatida, aktsiyador ijtimoiy-iqtisodiy missiyasining amalga oshirilishiga olib keladi. Uning sa'y-harakatlar tufayli kapital harakatining tezligi keskin oshadi.

5. Mulkiy xuquqlar taqsimotining tahlili²³

Barqaror bozor iqtisodiyotiga ega huquqiy-demokratik jamiyat qurishning asosiy yo'nalishlaridan biri – chuqur institutsional o'zgarishlarni amalga oshirishdan iborat. Bunda nafaqat eski markazlashgan iqtisodiyot institutlarini isloh qilish, balki iqtisodiy munosabatlarning o'zagini tashkil etuvchi mulkchilik va shartnomaviy munosabatlarni ham bozor iqtisodiyotiga mos ravishda takomillashtirish talab etiladi. Bu boradagi amaliy ishlar mamlakat mustaqilligining dastlabki yillaridanoq boshlangan edi va hozirgi pallada o'zining yuqori bosqichiga ko'tarilib bormoqda. Mamlakatimiz Prezidenti I.Karimov Oliy Majlis Qonunchilik Palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasida respublikamizda ushbu yo'nalishda qilingan ishlarga to'xtalib, “xususiy mulkni huquqiy jihatdan himoya qilishni kuchaytirish, mamlakatimizda har tomonlama baquvvat mulk egalari sinfini shakllantirish, fermerlik harakatini mustahkamlash, iqtisodiyotni yanada liberallashtirishni ta'minlash, tadbirkorlik, avvalo kichik biznes faoliyatini rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratish, keng tarmoqli bozor infratuzilmasini barpo etish bo'yicha butun bir majmua ishlari amalga oshirilgan”,²⁴ deya ta'kidlab o'tdi.

Ma'lumki, mulkchilik munosabatlari ishlab chiqarish munosabatlarning negizini tashkil etadi. Mulchilik munosabatlarning tarkibi mulkchilik instituti bilan bog'liq. Mulchilik instituti

²³ Ushbu qism R.Tashmatov bilan hamkorlikda e'zgilgan.

²⁴ Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqi'eti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. - T.: “Ўзбекистон”, 2010. – 9 б.

mohiyatiga ko'ra ijtimoiy institut bo'lib, insonlarga o'z orzu-umidlarini shakllantirish imkonini beradi. Mulchilik instituti mulkiy huquqlardan iborat bo'lib, ushbu huquqlarni bilish insonlarga istiqboldagi o'zlari munosabatga kirishadigan boshqa insonlarning xatti-harakatlari hamda foyda va xarajatlarni hisoblashga imkon beradi. Bunday huquqlar mavjud bo'lmaganda edi, insonlar o'z hamkorlarini xatti-harakatlarini oldindan hisobga olishlari mumkin bo'lmas edi.

Ana shularni inobatga olib, O'zbekistonda mulkiy huquqlarni amalga oshirishni tartibga soluvchi bir qator qonun hujjatlari qabul qilindi. Ularda mulkiy huquq sub'ektlari (fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat), mulkiy huquq ob'ektlari (er, er osti boyliklari, suvlar, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi, boshqa tabiiy resurslar, korxonalar, ashyolar, shu jumladan binolar, kvartiralar, inshootlar, asbob-uskunalar, homashyo va mahsulot, pul, qimmatli qog'ozlar va boshqa mol-mulk, shuningdek intellektual mulk), mulkiy huquq turlari (egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish) hamda uni amalga oshirish qoidalari va himoyalash kafolatlari majmui qabul qilindi. Ular 7.2-rasmda keltirilgan.

Iqtisodiy nuqtai nazardan mulk ob'ektiga nisbatan mavjud mulkiy huquqlardan foydalangan holda ushbu ob'ektni samarali ishlatilishiga erishadigan mulk egasini topish mulkiy munosabatlarni o'zgartirishning asosiy mohiyatini ifodalaydi. Mulkiy munosabatlarni o'zgartirish institutsional islohotlar vositasida amalga oshiriladi. Uning mexanizmi mulkiy huquqlar taqsimotini amalga oshirishdan iborat. Chunki mulkiy huquqlar iqtisodiy nazariyasiga ko'ra jamiyatda sodir etiladigan har qanday almashuv akti bu – mulkiy huquqlar bilan almashuvdir.

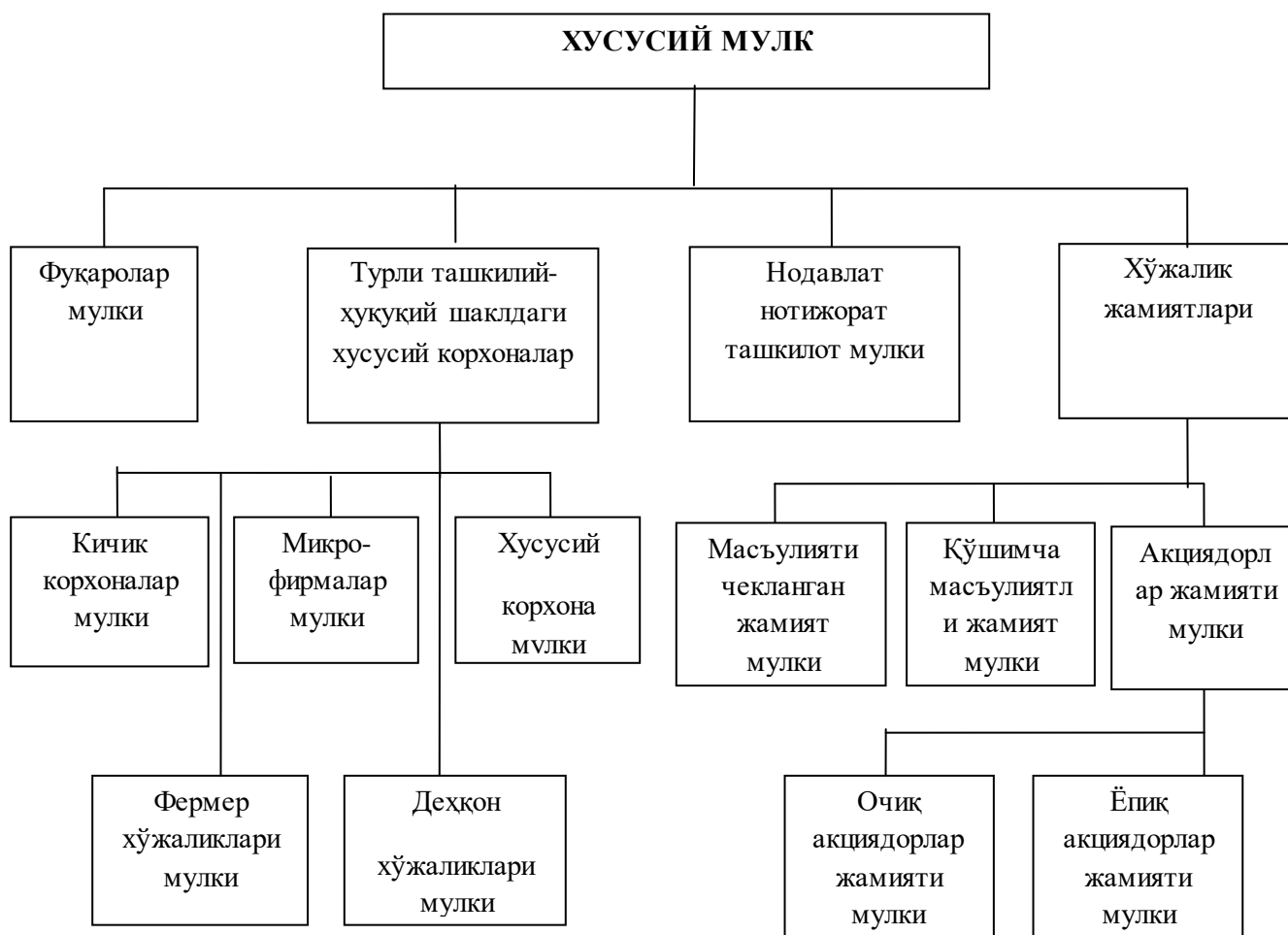
O'zbekistonda mulk xususiy va ommaviy shaklda bo'ladi. Xususiy mulk huquqi shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir. Ya'ni xususiy mulk shaklida yuqoridagi mulk huquqlar bir shaxs (jismoniy vaG'yoki yuridik shaxs)da jamlanadi (7.3-rasm), shuning uchun ham ushbu mulk shakli samaraliroq hisoblanadi. Chunki, bozor iqtisodiyotida o'zaro munosabatlar turli mulk shakllariga asoslangan sub'ektlar o'rtasida olib boriladi. Ularning har biri o'z mulkiy huquqlari va o'z manfaatlariga ega. Ularning mulkiy huquqlari juda aniq belgilangan, uning himoyasi qonun bilan kafolatlangan taqdirda o'zaro bitimga kelishish oson kechadi. Bu mulkiy huquqlar o'zining haqiqiy egalari, mulkdan eng unumli tarzda foydalana oladiganlar qo'liga o'tishi uchun ham muhimdir.

O'zbekiston qonunchiligida, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, mulkiy huquqlarning uch turi keltirilgan. Lekin rivojlangan bozor iqtisodiyoti amal qilayotgan mamlakatlarda amalda bo'lgan umumiy huquqda yanada ko'proq mulkiy huquqlar ajratiladi. Chunki, iqtisodiy agentlarning bozor tamoyillari nuqtai nazaridan o'zaro aloqalari murakkab hodisa bo'lib, u mulkiy huquqlarni chuqurroq aniqlashtirishni talab qiladi. Yuqorida bayon etilganidek, mulkiy huquqlar A.Onore ro'yxati bo'yicha quyidagicha taqsimlanadi: egalik qilish huquqi, foydalanish huquqi, tasarruf qilish yoki boshqarish huquqi, o'zlashtirish huquqi, kapital qiymat huquqi, xavfsizlik huquqi, ashyoning meros yoki vasiyat bo'yicha o'tishiga bo'lgan huquq, muddatsizlik huquqi, zararli foydalanishni taqiqlashga bo'lgan huquq, o'ndirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi, qoldiq xususiyat huquqi.

Mulkiy huquqlarni aniqlashga bunday yondashish bozor iqtisodiyoti sharoitida individlar o'rtasida resurslardan foydalanish bo'yicha har qanday murakkab muzokaralarni olib borish va bitishuvga kelishda samarali hisoblanadi. Chunki, bugungi kunda tadbirkorlik faoliyatida keng quloch yoyayotgan ijara, lizing, franchayzing kabi shakllari mulkiy huquqlarni yanada ko'proq sub'ektlar o'rtasida taqsimlanishini taqozo etadi. Demak, yuqoridagi huquqlarni ulardan eng unumli foydalanuvchi sub'ektlarga aniq mustahkamlanishi transaksion xarajatlarni qisqartiradi va samarali xo'jalik yuritishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlat korxonalarini xususiylashtirish Davlat dasturlariga muvofiq ochiq aktsiyadorlik jamiyati doirasida mulkiy huquqlarning taqsimoti turli variantlari nazarda tutildi. Masalan, mehnat jamoasining a'zolari aktsiyalar umumiy ulushida 10 foizdan oshmaydi, lekin har bir

xodim aksiyalarni olish huquqiga ega hisoblanadi. Natijada, mulk subektlari va huquqlarining taqsimlanishi quyidagi 7.2-jadvaldagi ko'rinishiga ega.

7.3-rasm. O'zbekistonda xususiy mulk egalari sub'ektlari²⁵

7.2-jadval

Ochiq aksiyadorlik jamiyati aksiyalariga bo'lgan mulkiy huquqlarning taqsimlanishi*

Mulkiy huquq turlari	Mulkiy huquq sub'ektlari			
	Aksiyador, korxonaxodimi	Aksiyadorlar yig'ilishi	Ijro etuvchi organ, korxonadirektsiyasi	Davlat mulki qo'mitasi
Egalik qilish huquqi	Q		Q	Q
Foydalanish huquqi	Q		Q	Q
Tasarruf etish huquqi	Q		Q	Q
Daromad olish huquqi	Q		Q	Q
Kapital qiymat huquqi		Q		
Xavfsizlik huquqi			Q	Q
Meros va vasiyatnoma bo'yicha o'tish huquqi	Q			
Muddatsizlik huquqi	Q			

²⁵ Расм Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида”ги Қонуни ва Фуқаролик Кодексига асосан тузилган

Zararli foydalanishni taqiqlash huquqi				Q
O'ndirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi	Q	Q		
Qoldiq xususiyat huquqi		Q		

*Jadval O'zbekiston Respublikasi "Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni asosida tuzilgan

Mulkiy huquqlarning 1-jadvaldagi taqsimlanishi birlamchi taqsimot bosqichi hisoblanadi. Ushbu bosqichda, ya'ni huquqlarning har biri undan samarali foydalanishdan manfaatdor bo'lgan mulkdorning qo'lida bo'lgan vaziyatda mulkning optimal tarkibiga erishish muhim o'rin tutadi. U yoki bu imkoniyatli mulkdorning mulkiy huquqlaridan samarali foydalanishdan manfaatdorlik darajasi haqida mulohaza yuritishda Kouz teoremasi²⁶ asos bo'lib xizmat qiladi.

Boshqacha aytganda, mulkiy huquqlarning dastlabki taqsimlanishi ishlab chiqarishning tarkibiga ta'sir o'tkazmaydi, chunki pirovardida huquqlarning har biri ushbu huquqdan eng samarali foydalanish asosida u uchun eng yuqori narxni taklif etishga qodir bo'lgan mulkdorning qo'lida bo'ladi.

Endi bu holatni xususiy korxonalar misolida ko'rib chiqamiz. Amaldagi qonunchilikka²⁷ asosan xususiy korxonalar mulkdori bilan uning ishchilari o'rtasida mulkiy huquqlar taqsimoti 7.3-jadvalda keltirilgan shaklda namoyon etilishi mumkin.

7.3-jadval

Xususiy korxonalarda ustav fondiga bo'lgan mulkiy huquqlar taqsimoti*

Mulkiy huquq turlari	Mulkiy huquq sub'ektlari		
	Korxonalar boshlig'i (direktori)	Korxonalar ishchilari (xodimlari)	Davlat
Egalik qilish huquqi	+		
Foydalanish huquqi	+	+	
Tasarruf etish huquqi	+		
Daromad olish huquqi	+	+	
Kapital qiymat huquqi	+		
Xavfsizlik huquqi	+		+
Meros va vasiyatnoma bo'yicha o'tish huquqi	+		
Muddatsizlik huquqi	+		
Zararli foydalanishni taqiqlash huquqi	+		
O'ndirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi	+	+	
Qoldiq xususiyat huquqi	+	+	

²⁶ Agar mulkiy huquqlar aniq taqsimlanib, transaktsiya xarajatlari nolga teng bo'lsa, u holda, agar daromad samarasidan fikrni boshqa tomonga bursak, mulkiy huquqlarning taqsimlanishi haqida qat'iy nazar, ishlab chiqarishning tarkibi o'zgarmasdan qoladi.

²⁷ O'zbekiston Respublikasining "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi qonuni. 11 dekabr 2003 yil.

* Jadval O'zbekiston Respublikasining "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi hamda "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonunlari hamda Fuqarolik Kodeksi asosida tuzilgan.

Xulosa qilib aytganda, mulkiy huquqlarning bo'linish va ma'lum bir uyg'unlikda birlashish xususiyatlari bois ular tarkibidagi har qanday o'zgarish iqtisodiy rag'batlar tizimida ham shunga mutanosib siljishlarga olib keladi. Bu esa xo'jalik jarayoni ishtirokchilarining xatti-harakatlarida ham ma'lum o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Demak, mulkiy munosabatlar xo'jalik yuritishning harakatlantiruvchi omili bo'lib, turli xo'jalik yuritish tizimlari uchun o'ziga xos mulkiy munosabatlar shakllanadi.

O'zbekistonda fermer xo'jaliklariga qarashli mol-mulk va ularga bo'lgan mulkiy huquqlar davlat himoyasida. Ular mol-mulkiga quyidagilar kiradi: binolar, inshootlar, qishloq ho'jalik ekinzorlari va ko'chatzorlari, dov-daraxtlar, chorva mollar, parrandalar, etishtirgan mahsulot, qishloq xo'jalik texnikalari, inventar, asbob-uskunalar, transport vositalari, pul mablag'lari, intellektual mulk ob'ektlari va boshqalar (7.4-rasm).

7.4-rasm. Fermer xo'jaliklarida mulkiy huquqlar ob'ektlari tarkibi*

*Manba: 2004 yil 26 avgustda qabul qilingan "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi

Ma'lum muddatga ijara olingan er uchastkasi uchun fermer tomonidan davlatga ijara haqi to'lanadi. Davlat, o'z navbatida, fermerning er uchastkasiga bo'lgan huquqini shu muddat ichida mustahkam himoyasini ta'minlaydi. Ya'ni bu holatda fermer uchun ushbu huquqlarni o'z ichki imkoniyatlari bilan himoyalashdan ko'ra, bu vazifani davlatga yuklab, o'zi ijara haqi to'lagani foydaliroqdir.

Ma'lumki, fermer xo'jaliklari mavsum paytida turli qishloq xo'jaligi texnikasi (mashina, traktor va boshqa transport vositalar)ga muhtojlik sezadi. Tegishli texnikani lizing orqali olish ushbu muammoning samarali echimi hisoblanadi. Lizing orqali olingan texnikaga bo'lgan mulkiy huquqlarning taqsimoti 7.5-jadvalda ko'rsatilgan.

7.5 -Jadvaldan ko'rinib turibdiki, ushbu huquqlar bir sub'ekt uchun belgilanmagan, balki uchta (fermer xo'jaligi, lizing kompaniyalari va banklar) o'rtasida taqsimlangan. Fermer tomonidan lizing shartnomasi asosida olingan qishloq xo'jaligi texnikasidan foydalanish huquqi fermerning o'ziga tegishli, ayni paytda ushbu texnikaga egalik qilish huquqi, fermer lizing to'lovini to'liq amalga oshirguniga qadar, uni mablag' bilan ta'minlagan bankka tegishlidir.

Fermer xo'jaliklarining asosiy faoliyati qishloq xo'jaligi mahsulotini etishtirishdan iborat. Ushbu mulkka bo'lgan huquqlar "tutami" vaziyati oldingilarga o'xshash, ya'ni fermer xo'jaligi, ushbu mahsulotni qabul qiluvchi (qayta ishlovchi) korxonalariga hamda davlatga tegishli (7.6-jadval). Chunki fermer xo'jaliklari nafaqat o'z ehtiyojlari uchun, balki davlat buyurtmasi yoki kontraktatsiya shartnomasiga asosan mahsulot etishtiradi. Birinchi holatda ushbu mulkka bo'lgan deyarli barcha huquqlar "tutami" er uchastkasiga bo'lgan ijara muddati tugagunga qadar fermer xo'jaliklarida mujassam, u mutlaq egasi hisoblanadi. Ikkinchi va uchinchi holatda esa huquqlar fermer xo'jaligi mahsulotni mulk qilib topshirgandan keyin qayta ishlovchi tashkilot yoki davlat korxonalariga o'tadi. Aynan shunday o'xshash murakkab mulkiy huquqlar taqsimoti boshqa aylanma vositalarga, masalan pul mablag'lari, mineral o'g'itlar, yoqilg'i-moylash materiallarida ham kuzatiladi.

Xulosa qilib aytganda, qishloq xo'jaligida mulk shakllaridagi tarkibiy o'zgarishlar asosan mulkiy huquqlar taqsimlanishining davlat tomonidan tartibga solinishi oqibati bo'lib, aynan mulkiy huquqlar taqsimoti haqiqiy mulkdorlar va xo'jalik yuritishning samarali shakllarini vujudga keltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga 7.2-7.5-jadvallarda keltirilgan mulkiy huquqlar taqsimoti amaldagi qonun hujjatlarini takomillashtirish hamda mulkdorlar huquqini himoya qilishga doir huquqiy normalarni yaratishga asos bo'lib xizmat qiladi. Chunki O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlari normalarigina qonun hujjatlariga kiritilgan, qolgan 8 ta mulk huquqi turi hali qonun hujjatlarida to'liq o'z ifodasini topmagan.

Xulosa

Mulk huquqlari nazariyasi mulkiy huquqlarning iqtisodiyot sub'ektlari (yuridik va jismoniy shaxslar) o'rtasida taqsimlanishi hamda mulkiy munosabatlar muammolarini o'rganadi. Mulk huquqi – bu, bir tomondan, sub'ektiv ashyoviy huquq. O'z mazmuniga ko'ra mulk huquqi barcha ashyoviy huquqlar ichida eng keng huquqdir: mulkdor o'z mulkiga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqiga ega bo'lishi lozim.

Xorijiy manbalarda mulk huquqi 11 ta turga ajratilgan holda o'rganiladi. Bu esa mulk huquqini kengroq talqin etish imkonini beradi

Mulkiy munosabatlar tarixan turli shakllarga ega bo'lgan va ular mulkiy huquqlarning tabaqalanishida namoyon bo'ladi.

O'zbekistonda mulk shakli xususiy va ommaviy turlarga bo'linadi. Ommaviy mulk shakli davlat mulkini ham o'z ichiga oladi.

Fermer xo'jaligining mulki fermer va xo'jalik a'zolarining mulki hisoblanadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Mulk huquqi deganda nima tushuniladi?
2. Mulk o'zi nima? Uning qanaqa shakllari mavjud?
3. Onore ro'yxatiga kiruvchi mulk huquqlari turlarini ayting va ularning mohiyatini tushuntiring.
4. Mulk huquqining tasnifi nima va uni O'zbekiston iqtisodiyotining amaliyotida qo'llash imkoniyatlarini izohlab bering.

8-Mavzu. Shartnomalar nazariyasi Reja

1. Shartnoma tushunchasi
2. Sotish to'g'risidagi shartnoma va yollash to'g'risidagi shartnoma
3. Shartnomalarning xillari
4. Tashkilot tushunchasi va institut bilan tashkilot o'rtasidagi chegara
5. Qishloq xo'jaligida shartnoma munosabatlari

Tayanch so'z va iboralar: shartnoma, sotish to'g'risida shartnoma, yollash to'g'risida shartnoma, tashkilot, kontraktatsiya, munosabatli odam, printsipal, agent, printsipal-agent muammosi

1. Shartnoma tushunchasi

Shaxslar o'zaro hamkorligining umumiy doiralari institutlar tomonidan belgilanadi. Bitimlarni tuzish shartlarining muayyan doiralari esa o'zaro hamkorlikning turli ishtirokchilari o'rtasida qayd etiladi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 9-bobi (101-112-moddalar) bitimlarga bag'ishlangan. Agar mulkchilik huquqlari nazariyasining atamalaridan foydalansak, mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to'g'risidagi har qanday kelishuvni shartnoma, deb atash mumkin. Shartnomani tuzishda shaxslar rasmiy va norasmiy me'yorlarni muayyan bitim ehtiyojlari uchun qo'llagan holda, ulardan foydalanishadi. Boshqacha aytganda, shartnoma belgalangan institutsional doiralarda amalga oshiriladigan almashuv maqsadlari va shartlarining shaxslar tomonidan ongli ravishda va erkin tanlanishini aks ettiradi.

Shartnoma – belgalangan institutsional doiralarda shaxslarning ongli ravishda va erkin tanlashi natijasi hisoblangan mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to'g'risidagi kelishuv.

Shunday qilib, institutsional tahlil oqilona tanlov modelining umumiy emas, balki xususiy holatini ko'rib chiqish uchun zamin yaratadi. Ushbu model universal emas, u alohida institutsional doiralarda shaxslarning xatti-harakatni yoritish bilan chegaralanadi, bunda shaxslar ushbu doiralarga cheklangan darajada ta'sir ko'rsatadi. Oqilona tanlov modelini institutsional doiralarga joylashtirish «doira samarasi» deb nom oldi. Biroq oqilona tanlov institutsional doiralarni faqat chegaralash (giyohvondlik moddalari, qurol-aslaha, boshqa ijtimoiy xavfli tovarlar va xizmatlar oldi-sotdisi to'g'risida shartnomalar tuzish uchun qonuniy taqiq) sifatida talqin etish noto'g'ri bo'ladi. Institutsional doiralar nafaqat cheklaydi, balki oqilona tanlovni amalga oshirish uchun zamin yaratishi mumkin. Shu tariqa, ishonchning norasmiy me'yori ham, tomonlarning shartnomadan kelib chiquvchi *majburiyatlarining* paydo bo'lishi to'g'risidagi rasmiy qoida ham, hatto shartnoma tuzish va uni bajarish lahzasi o'rtasida ancha vaqt o'tgan taqdirda ham huquqlar bilan almashish imkonini beradi. Bunday institutsional doiralarda amal qiluvchi «munosabatli» odam, o'z xususiyatlariga ko'ra homo oeconomicusdan farq qiladi – birinchi tushuncha ikkinchisiga qaraganda ancha keng.

«Munosabatli» odam oqilona maqsadli harakat me'yoriga amal qiladi, lekin shu bilan birga u o'z xatti-harakatini ishonch, empatiya va bozor konstitutsiyasini tashkil qiluvchi boshqa me'yorlar asosida ham quradi.

Uni tuzish va bajarish lahzalarining vaqt bo'yicha mos kelmasligini nazarda tutuvchi shartnoma odatiy holatni o'zida namoyon etadi.

Bozor konstitutsiyasiga ko'ra, shaxs xatti-harakatiga «tabiiy» omillarning ta'sirini aniq oldindan aytishning iloji yo'q. Chunki bozor konstitutsiyasi *shaxs* va «*tabiat*» o'rtasidagi emas, balki *shaxslar o'rtasidagi* o'zaro hamkorlikni tartibga soluvchi me'yorlar yig'indisini o'zida namoyon etadi. Shaxslar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik natijalariga «*Tabiat*» ta'sirining uchta varianti mavjud.

1. «*Tabiat*» o'zaro hamkorlik natijalariga ta'sir ko'rsatmaydi, shaxslar ushbu holatda *aniqlik* sharoitida bo'ladi

2. «Tabiat» o'zaro hamkorlik natijalariga ta'sir ko'rsatadi, lekin uning ta'sirini oldindan aytish mumkin. Shaxs tomonidan qabul qilinadigan qarorni muqobil natijalarning paydo bo'lishi ehtimoli ma'lum bo'lganida «hisoblab chiqish» mumkin.

3. «Tabiat» o'zaro hamkorlik natijalariga ta'sir ko'rsatadi, lekin uning ta'sirini oldindan aytib bo'lmaydi. Qaror qabul qilish natijalarini «hisoblab chiqish» mumkin emas, chunki qarorni qabul qilish vaqtida ularning paydo bo'lishi ehtimoli emas, balki faqat uning muqobil yakunlari ma'lum.

Xatar va noaniqlik sharoitida hamma shaxslar ham bir xil harakat qilmaydi. Insonlarning xatarga nisbatan munosabatlari nuqtai nazaridan ularning uchta xili mavjud: xatarga *qarshi* insonlar; xatarga *betaraf* munosabatda bo'ladigan insonlar va xatarga *moyil* insonlar.

2. Sotish to'g'risidagi shartnoma va yollash to'g'risidagi shartnoma

Qaysi institutsional doiralar insonlarning «tabiiy» («tabiat» bilan shartlangan) xatar va noaniqliklarga bo'lgan munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda shartnomalar tuzish imkonini beradi? Ushbu institutsional doiralar bitim tomonlaridan biriga o'zaro hamkorlik natijalariga «tabiiy omillar» ta'siridan qat'i nazar kafolatlangan daromad olish huquqini qo'lga kiritib, xatardan voz kechish imkoniyatini beruvchi yollash to'g'risidagi shartnomada belgilanadi. Biroq bunda shartnomaning xatarga qarshi bo'lgan tomoni vaziyat qulay tus olgan hollarda katta daromad olish uchun e'tirozlardan voz kechadi.

«Yollash to'g'risidagi shartnoma» atamasi yollanma xodim va ish beruvchining o'zaro hamkorligi modelidan kelib chiqib, unda shu narsa nazarda tutiladiki, yollanma xodim – xatarga qarshi, ish beruvchi esa xatarga nisbatan betaraf. Bozor kon'yunkturasi va yollanma xodim ishlab chiqaradigan mahsulotga bo'lgan talab qanday bo'lishidan qat'i nazar, u mehnati uchun qat'iy belgilangan mukofotni oladi. Bunda shartnomaning o'zida qaysi harakatlarni amalga oshirganlik uchun yollanma xodim mukofot olishi aniq ko'rsatilmaydi, harakatlar xususiyati «tabiiy» omillar bilan shartlangan u yoki bu vaziyat sodir bo'lishidan kelib chiqadi. Amalda yollash to'g'risidagi shartnoma faqat yollanma xodimning ish beruvchining qarorlariga bo'ysunishi zarurligini qayd etadi.

Endi yuqorida aytilganlarni qat'iyroq shaklda namoyon etamiz. Shartnoma tuzish pallasida uning amalga oshirilishiga shartnoma ishtirokchilarining nazorati ostida bo'lmagan e_i voqealar ta'sir ko'rsatishi ma'lum, deylik. Shu bilan birga ushbu r_i voqealarning sodir bo'lishi ehtimoli ham ma'lum. U holda yollash to'g'risidagi shartnomani tuzishda ish beruvchi tomonidan yollanma xodim shartnomaning amalga oshirilishi pallasida qanday e_i voqea sodir bo'lishiga qarab bajarishi uchun x_i vazifani tanlash tartibi tafsirlanadi. Yollash to'g'risidagi shartnomada butun X vazifalar yig'indisi haqida kelishib olinadi, shulardan ish beruvchi, bunda o'zining foydalilik funksiyasini maksimallashtirgan holda x_i ni tanlashi mumkin. Ya'ni yollash to'g'risidagi shartnoma deb X vazifalar yig'indisining unda funktsiyaning maksimal qiymati

3. Shartnomalarning xillari²⁸

Endi yollash to'g'risidagi shartnoma bilan sotish to'g'risidagi shartnomani o'zaro taqqoslagan holda, bevosita shartnoma tarkibini muhokama qilishga kirishamiz. Shartnomaning uchta bazaviy xili ma'lum – *klassik*, *implitsit* va *neoklassik*.

Klassik shartnoma, unda o'zaro hamkorlikning barcha shartlari aniq va to'la-to'kis belgilangan, sotish to'g'risidagi shartnomadan hosil bo'lgan shartnoma.

²⁸ Ushbu qism N.Неделькина билан ҳамкорликда ёзилган.

Implitsit (bundan «implitsit», ya'ni oxirigacha kelishilmagan shartnoma atamasi kelib chiqqan) shartnoma esa, aksincha, o'zaro hamkorlikning aniq belgilanishini istisno etadi, shartnoma tomonlari shartnomaning amalga oshirilishi jarayonida ularning tafsirlanishini nazarda tutadi. Bunday shartnoma yollash to'g'risidagi shartnomadan hosil qilingan. Neoklassik yoki *gibrid*, «munosabatli» shartnoma o'zida ham yollash to'g'risidagi shartnomaning, ham sotish to'g'risidagi shartnomaning unsurlarini birlashtiradi va tomonlarga kutilmagan holatlar sodir bo'lganida uning harflariga amal qilmaslik imkonini beradi.

Quyidagi jadval yordamida uchta xildagi shartnomaning tarkibi va parametrlarini solishtiramiz.

8.1-jadval

Shartnoma tarkibi va xususiyatlari

Klassik	Neoklassik	Implitsit
1. Shartnoma tomonlarining tavsifi		
Ishtirokchilarning har birining o'rnini bosadigan shaxsni topishning osonligi. Natija ishtirokchilarning tarkibiga bog'liq emas. Tomonlar xatarga nisbatan bir xilda betaraf.	Teng o'rinbosar topishning qiyinligi tufayli shartnoma tomonlari bir-biriga bog'liqligining yuqori darajasi. Tomonlar xatarga nisbatan betaraf.	Bitim ishtirokchilarining ikki tomonlama bog'liqligi: natija ularning birgalikda faoliyat yuritishga qodirligiga bog'liq. Bir tomon xatarga nisbatan betaraf, ikkinchi tomon xatarga qarshi.
2. Shartnoma shakli		
Shartnoma standart shaklda, unda shartnomani bajarishning barcha detallari haqida to'liq kelishib olingan.	Shartnoma shakli «bitimga moslab» maxsus ishlab chiqiladi. Shartnoma to'liq tafsir-lanmagan, balki tuzatishlar kiritish uchun imkoniyat qoldiradi.	Shartnomaning asosiy qoidalari eksplitsit tarzda umuman tafsirlanmasligi mumkin. Shartnoma tomonlarning biri tomonidan o'z harakatini nazorat qilish huquqining boshqa tomonga topshirilishiga olib keladi.
3. Tomonlar o'rtasidagi munosabatlar		
Tomonlar to'liq muxtoriyatni saqlab qolishadi.	Tomonlar muxoriatni saqlab qolishadi.	Hukmronlik munosabatlari: faoliyatni nazorat qilish huquqini topshirish.
4. Shartnoma tuziladigan davr		
Qisqa muddatli.	O'rta va uzoq muddatli.	Uzoq muddatli. Shartnomaning amal qilish davri haqida umuman kelishmaslik mumkin: u tomonlardan biri uchun nazorat qilish huquqidan mustaqil foydalanganga qaraganda uni topshirish foydaliroq ekan, amal qilaveradi.
5. Kutilmagan holatlarga moslashish usuli		
Shartnomani yangi shartlarda qayta tuzish	Muzokaralar, pozitsiyalarning kelishish, «tomonlarning o'zaro munosabatlari mobaynida to'plangan barcha o'zaro hamkorlik tajribasi» asosida	Shartnoma tomonlaridan birining boshqa tomon qarorlariga bo'ysunishi (X vazifalar yig'indisidan x vazifaning bajarilishiga taalluqli).

	o'zaro voz kechishlar.	
6. Shartnoma shartlarini bajarishga undovchi omillar		
Kuchli: tomonlarning mukofotlanishi shartnomada qayd etilgan muayyan vazifalarning bajarilishi bilan bog'langan.	O'rtacha: «oqlash» doktorinasidan foydalanish tomonlarga majburiyatlarining bajarilishiga to'siq sifatida kutilmagan holatlarni bahona qilish imkonini beradi.	Kuchsiz: shartnoma tomonlaridan biri nazorat huquqini topshirganlik fakti uchun qat'iy belgilangan mukofotni oladi.
7. Shartnoma shartlarini bajarmaganlik uchun sanksiya		
Shartnomaning o'zida qayd etilgan huquqiy sanksiyalar.	Tomonlarning uzoq vaqtli o'zaro hamkorlik qilishi davri mobaynida orttirilgan obro'ning yo'qotilishi.	Ma'muriy jazo, nazorat huquqini topshirganlik uchun kompensatsiyaning kam foydali shartlari
8. Nizolar hal etiladigan instantsiya		
Sud	Uchinchi tomon: arbitraj sud, hakamlar sudi.	Nizolarni hal etish qandaydir uchinchi tomon jalb qilinmagan holda, hokimiyatdan foydalanish asosida amalga oshiriladi.
9. Nizolarni hal etish tartiboti samaradorligini cheklovchi omillar		
Sud tasarrufida bo'lgan axborotning cheklanganligi. qonundan foydalanish narxi nolga teng emas.	Hakamlar sudi yoki arbitraj sudining obro'si. Uchinchi tomonga topshiriladigan vakolatlarning cheklanganligi (arbitraj bundan mustasno). Xufyonalik narxi noldan farq qiladi.	Ma'muriy nazoratni amalga oshirish xarajatlari. Har qanday nizo o'zida tomonlarning nafaqat «ovoz berish», balki «chiqish», ya'ni topshirilgan nazorat huquqini qaytarib olish huquqidan ham foydalanish imkoniyatini o'zida mujassamlantiradi.
10. Misollar		
Oldi-sotdi shartnomasi	Franchayzing. Tabiiy monopoliyalarning tartibga solinishi. Transport, energetika va xomashyo kompaniyalari o'rtasidagi uzoq muddatli shartnomalar.	Ish beruvchi va yollanma xodim o'rtasidagi shartnoma. Firma ichidagi munosabatlarning butun majmui.

4. Tashkilot tushunchasi va institut bilan tashkilot o'rtasidagi chegara

Institut	Tashkilot
<i>Makro</i> institutsional toifa	<i>Mikro</i> institutsional toifa
O'zaro hamkorlikning <i>umumiy</i> doiralarini belgilaydi	O'zaro hamkorlik(lar)ning <i>muayyan</i> doiralarini belgilaydi
<i>Sof ijtimoiy ne'mat</i> tavsifiga ega	<i>Klub ne'mati</i> tavsifiga ega
<i>Individuallashmagan</i> va <i>nolokal</i> transaksiyalarni tartibga soladi	Aniq chegaralangan, demak, <i>individuallashgan</i> va <i>lokal</i> transaksiyalarni tartibga soladi

Shaxslar institutlarning o'zgarish jarayoniga ta'sir ko'rsata olishmaydi	Tashkilot shaxslarning ongli ravishdagi tanlovi natijasi sanaladi
Hukmronlik munosabatlarining elementi mavjud emas	Hukmronlik munosabatlari tashkilot faoliyat ko'rsatishining asosida yotadi
Transaksiya xarajatlarining tarkibini va miqdorini belgilaydi	Institutsional doiralar tomonidan belgilangan transaksiya xarajatlarining tejalishiga ko'maklashadi

Transaksiya xarajatlarini tejashga taalluqli bo'lgan so'nggi farq xususida alohida to'xtalib o'tish lozim. Yollash to'g'risidagi shartnomani amalga oshirish o'sha maqsadlar uchun sotish to'g'risidagi shartnomaning institutsional doiralardan foydalanishdagiga qaraganda ancha kam transaksiya xarajatlari bilan bog'liq. Tejash, **Tashkilot** - hukmronlik munosabatlari, ya'ni ishtirokchilarining ayrimlari - «agentlar» tomonidan o'z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqining uning boshqa ishtirokchisi – «printsipal»ga topshirilishi asosida qurilgan muvofiqlashtirish birligi.

Tashkilotni muvofiqlashtirish birligi sifatida ta'riflash ushbu tushuncha va insonlarning o'zaro hamkorligini belgilab beruvchi «institut» tushunchasini aniq chegaralashni talab qiladi. Ularni quyidagi jadval yordamida taqqoslaymiz:

birinchidan, shartnomani muntazam qayta tuzish zarurati yo'qolishi munosabati bilan, ikkinchidan esa, shartnomaning implitsit shakli – o'zaro hamkorlikning barcha detallarini aniq tafsirlashdan voz kechish hisobidan paydo bo'ladi.

Transaksiya xarajatlarini tejashning qolgan bizga ma'lum vositalari ichida *tashkilot* bir qator o'ziga xos xususiyatlari bilan tavsiflanadi. Bitimlar tuzishda muzokaralar yuritish xarajatlarini tejash imkonini beruvchi standart (namunaviy) shartnomalardan foydalanish; o'lchash xarajatlarini pasaytiruvchi sifat, o'lchash va tortish standartlarini ishlab chiqish va rivojlantirish; jamiyatda mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish xarajatlarining kamayishiga olib keluvchi konsensus mafkurasini shakllantirish kabi vositalar shular jumlasidandir. Ularni qo'llash intensivligini oshirish bilan yuqorida ko'rsatilgan barcha uchta vositaning samaradorligi pasaymaydi. Aksincha, ushbu vositalardan qanchalik keng foydalanilsa, bir bitim hisobida transaksiya xarajatlarining miqdori shunchalik kam bo'ladi.

Tashkilot doirasida transaksiya xarajatlarini tejash borasidagi ishlar esa boshqacha ko'rinishga ega. Transaksiya xarajatlari miqdorlarining o'sishi, ya'ni tashkiliy doiralarda bitimlar ko'proq amalga oshirilishi bilan ushbu sohada uning samaradorligi kamayadi. Tashkilot ichida bitimlarni amalga oshirish hamon axborotni qidirish xarajatlarini, shuningdek muzokaralar yuritish xarajatlari va shartnoma tuzish xarajatlarini pasaytirish imkonini bersa-da, bunda boshqa xildagi xarajatlarning o'sishi yuz beradi. Tashkilot o'lchamlarining ortishi bilan, birinchi galda, monitoring va oppotunizmni oldini olish xarajatlari oshadi. Birinchidan, tashkilot ishtirokchilari sonining o'sishi bilan ular manfaatlarining birligiga, aniqrog'i ular manfaatlarining «printsipal» manfaatlariga mos kelishiga erishish qiyinlashadi. Shuning uchun «printsipal» monitoringni va «agentlar» harakatini nazorat qilish uchun katta sa'y-harakatlarni amalga oshirishga to'g'ri keladi. Bundan tashqari, tashkilotning o'sishi «printsipal»ni, «agentlar»ni nazorat qilish bo'yicha vakolatlarining bir qismini o'z vakillariga topshirgan holda, murakkab hukmronlik munosabatlari sxemasiga o'tishga majbur etadi. Ushbu tarkibiy o'zgarishlar nafaqat «agentlar»ni nazorat qilish xarajatlarining ortishi bilan, balki «printsipal» manfaatlarini vakillarining harakatlarini nazorat qilish zarurati bilan ham bog'liq

R.Kouz [42] tashkilotning o'sishi bilan kamayuvchi samaradorlikni «menejmentning kamayuvchi marjinal samaradorligi» deb nomladi va *hamma vaqt institutga (bozorga) nisbatan tashkilot (firma) o'sishining chegarasi mavjud* degan fikrga keldi. «Firma firma ichidagi bitta qo'shimcha transaksioni tashkil etish xarajatlari o'sha transaksioni ochiq bozorda almashish

orqali amalga oshirish xarajatlari bilan tenglashgunga qadar kengayib boradi...». Ya'ni, yolg'iz firmadan tashkil topgan iqtisodiyot (buyruqbozlik iqtisodiyotini ana shunday deyish mumkin) bo'lishi *mumkin*, lekin menejmentning marjinal samaradorligi kamayishi tufayli u *samarasiz* bo'ladi.

Masalan, A firma bozorda B, V va G firmalardan (sotish to'g'risidagi shartnoma doirasida) sotib olinadigan butlovchi qismlardan kompyuter yig'ish bilan shug'ullanadi, deylik. O'zining transaksiya xarajatlarini optimallashtirgan holda, A firma B firma bilan yagona korxonaga tuzishga qaror qiladi. U V firma bilan ham masalani huddi shu tariqa hal etadi. G firmani yagona tashkiliy tuzilmaga kiritish firma ichidagi boshqaruv va nazorat xarajatlarining o'sishi tufayli foydasiz bo'lib chiqishi mumkin. Shunday qilib, A firma tomonidan V firmaning qo'shib olinishi *chegara* bitim hisoblanib, shundan so'ng keyingi kengaytirish samarasiz bo'lib qoladi.

Lekin, institut bilan tashkilot o'rtasidagi chegaraning aniq demarkatsiyasi sotish to'g'risidagi shartnoma (bozor bitimlari)ning ham, yollash to'g'risidagi shartnoma (firma ichidagi bitimlar)ning ham elementlarini o'zida birlashtiruvchi neoklassik shartnomalarning mavjud bo'lishi fakti bilan qiyinlashadi. Masalan, A firma o'z tarkibiga G firmani birlashtirishdan bosh tortishi, lekin ayni paytda u bilan butlovchi qismlarni etkazib berish uchun shartnoma tuzishi mumkin, bu hukmronlik munosabatlari asosida emas, balki ikki tomonlama kelishuv asosida bozorning «tabiiy» oldindan aytib bo'lmashligidan ko'riladigan zararlarni pasaytirish imkonini beradi.

Xulosa

Shartnoma muayyan bitimlarni amalga oshirishning institutsional doiralarini o'zida namoyon etadi. Har qanday institut singari, shartnoma nafaqat o'zaro hamkorlikni chegaralaydi, balki uning uchun zamin yaratadi, bu hol ayniqsa bitimlarni tuzish va amalga oshirish lahzalarining vaqt bo'yicha mos kelmasligida yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday turdagi bitimlar ular ishtirokchilarining maqsadlariga bog'liq bo'lmagan holatlarning paydo bo'lishi xatari bilan bog'liq. Insonlar xatarni qabul qilish darajasi bo'yicha farq qiladi, bu esa ikki turdagi shartnomalarning – xatarga betaraf bo'lgan sheriklar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi sotish to'g'risidagi shartnoma hamda xatarga betaraf bo'lgan va xatarga qarshi insonlarga o'zaro hamkorlik qilish imkonini beruvchi yollash to'g'risidagi shartnomaning mavjud bo'lishini izohlaydi.

Tashkilot kichiklashgan buyruqbozlik iqtisodiyotini o'zida namoyon etadi. Tashkilot ichki o'sishining cheklanishlari aynan shu bilan bog'liq: tashkilot ko'lamlarining kengayishi monitoring va oppotunizmni oldini olish xarajatlarining oshishiga olib keladi. Institut (bozor) bilan tashkilot (firma) o'rtasidagi eng aniq chegara quyidagi ko'rsatkichlar darajasini baholash yordamida aniqlanadi: aktivlarning o'ziga xosligi, noaniqlik, bitim tomonlarining xatarga moyilligi, bitimning murakkabligi, shuningdek qonundan foydalanish bahosi bilan xufyonalik bahosining o'zaro nisbati.

Takrorlash uchun savollar

1. Siz bugun qanday xildagi shartnomalarni tuzishingizga to'g'ri keldi? Amalga oshirilgan bitimlardan birini shu nuqtai nazardan tavsiflang.
2. «Lavz puldan ham qimmat» degan mashhur maqolni institutsional nuqtai nazardan talqin eting. Unda qanaqa shartnoma ideali o'z aksini topgan?
3. Bugungi kunda Siz qanday eng o'ziga xos aktivga egasiz? Javobingizni asoslang.
4. Institut va tashkilot kategoriyalaridan foydalangan holda institutsional yondashuv asosida siyosiy partiya bilan ijtimoiy-siyosiy harakat o'rtasidagi farqni izohlang.
5. Yollash to'g'risidagi shartnomaning institutsional va marksistik talqinini taqqoslang.
6. Nima uchun implitsit shartnomani amalga oshirish jarayonida yuzaga keladigan nizolarni hal etish uchun uchinchi tomonni jalb etishga zarurat yo'q?

7. Firmaning tabiatini tushuntirishga nisbatan institutsional yondashuv va Frenk Nayt bilan namoyon etilgan Avstriya maktabining yondashuvini qanchalik taqqoslash mumkin?

8. Qishloq xo'jaligida qanday maqsadlar uchun shartnomalar tuziladi va shartnoma shartlarining bajarilishini nazorat qilish monitoringining o'ziga xos xususiyatlariga nimalar kiradi?

9-Mavzu. Firma nazariyasi

Reja

1. «Printsipal» bilan «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlar muammosi
2. «Printsipal-agent» muammolarini hal etish variantlari
3. Firmaning ichki tuzilmasi
4. Firmalar tipologiyasi va ularning rivojlanish traektoriyasi
5. Firmalarning asosiy xillari

Tayanch so'z va iboralar: printsipal, agent, firma, firmaning ichki tuzilmasi, firma tipologiyasi, firma traektoriyasi, unitar (U-tuzilma), xolding (X-tuzilma), multidivizional (M-tuzilma) aralash (A-tuzilma).

1. «Printsipal» bilan «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlar muammosi

Tashkilot tarkibiga kiruvchi «agentlar» sonining o'sishi, agentlar harakati ustidan nazorat qilish uchun talab etiladigan «printsipal» xarajatlarining oshishini belgilab beradi. «Agent»ni nazorat qilish zarurati va nazoratni amalga oshirishni istamaslik o'rtasidagi tanlovdan iborat bo'lgan «printsipal» muammaviy holatini o'yinlar nazariyasidan quyidagi model yordamida ko'rish mumkin. «Printsipal»ning nazorat qilish uchun xarajatlari birga teng deylik, «agent» tomonidan o'z majburiyatlarining vijdonan bajarilishidan olinadigan foyda 2 ga va vijdotsizlik bilan bajarganlik holatlardagi yo'qotishlar esa 2 ga teng, deylik. «Agent» tomonidan o'z vazifasini bajarishga nisbatan vijdotsizlik bilan munosabatda bo'lingan yoki «*ishdan bo'yin tovlash*» holatlari aniqlangan taqdirda, u mukofot olish huquqidan mahrum bo'lishini hisobga olgan holda, «printsipal» bilan «agent»ning o'zaro munosabatlari quyidagi matritsa bilan izohlanadi.

9.1 -jadval

«Printsipal» bilan «agent»ning o'zaro munosabatlari matritsasi

		«Printsipal»	
		Nazorat qilish	Nazorat qilmaslik
«Agen	Vijdonan ishlash	1; 1 [St ₂]	1; 2 [St ₁ , P]
	Ishdan bo'yin tovlash	0; -1	2; -2

Ushbu o'yinda «printsipal» va «agent» strategiyasining mos kelmasligi muammosi yaqqol ko'rinib turibdi. Bunda Nesh bo'yicha muvozanat mavjud emas: «printsipal» va «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda optimal natijaga erishish tashkilotning rivojlanishi jarayonida yuzaga keladigan tahdid ostida bo'ladi.

Lekin, nazorat xarajatlarining ortishi «agentlar» sonining o'sishiga to'g'ri proporsional emas. Bu erda «printsipal» va «agent» o'rtasida axborot asimmetriyasining paydo bo'lishi omilini hisobga olish lozim. Uchinchi o'yinchi – «tabiat» bilan o'yinni tahlil qilgan holda, biz ikkita asosiy o'yinchi o'rtasidagi axborot asimmetriyasidan fikrni boshqa tomonga burdik. Tashkilot *ichida* axborot asimmetriyasining paydo bo'lishi sabablarini aniqlash uchun, institutsional tizim sifatida buyruqbozlik tizimini tadqiq qilgan Fridrix fon Xayekning isbotlarini eslaymiz. Ya'ni hech qanday o'ylangan markaz (ya'ni «printsipal») hamma vaqt barcha hodisalardan xabardor bo'lib turishga va ushbu axborotni manfaatdor tomonlarning hukmiga tezkor havola etishga qodir emas

Xayek nazarida, bitimning barcha ishtirokchilarini teng va to'liq hajmdagi axborot bilan ta'minlovchi mexanizm bo'lib mutlaqo raqobatchi bozorlardagi narxning shakllanishi

hisoblanadi. Firma doirasida hech qanaqa raqobatli narx shakllanishi to'g'risida gap bo'lishi mumkin emas, «agent»ning o'z mehnatining yakuniy mahsuli qiymatidan muntazam ravishda bosh tortishi ana shundan dalolat berib turibdi. Chunki faqat ish haqi mehnatning yakuniy mahsuliga teng bo'lgan taqdirdagina mehnat bozorida muvozanatga erishish mumkin va narx to'liq axborotni o'zida mujassamlantiradi.

Demak, tashkilotning rivojlanishiga qarab aylanadigan axborotning murakkablashuvi va ixtisoslashuvi yuz beradi. Lekin ular samaradorlik bo'yicha narx-navo mexanizmi bilan taqqoslanadigan axborot aylanishi tizimining barpo etilishi bilan kuzatilmaydi. Tashkilot ichida qaror qabul qilish jarayoni ularning har birida sifat jihatdan yangi axborot paydo bo'ladigan ko'plab bosqichlarni o'z ichiga oladi. Buning ustiga, ushbu sifat jihatdan yangi axborotga faqat uni olish va unga ishlov berishda bevosita ishtirok etuvchi tashkilot a'zolari ega bo'ladi.

Noyob axborotga ega bo'lgan tashkilot ishtirokchilari - «agentlar» uni tarqatishdan va uni buzilmagan tarzda «printsipal»ga uzatilishidan manfaatdor emaslar. Haqiqatdan ham axborot asimmetriyasi «agentlar»ning opportunistik xatti-harakatlari uchun zamin yaratadi – ularning o'z foydaliligini *ko'paytirishga* urinishlari, ular tomonidan yollash to'g'risidagi shartnoma tuzilishida qabul qilingan majburiyatlarga qaramasdan, foydalilikning qandaydir *qat'iy belgilangan* darajasi bilan qondiriladi. «Tabiiy» ko'zda tutilmagan holatlar sodir bo'lgan taqdirda, yollash to'g'risidagi shartnoma yordamida belgilangan mukofot kafolatini olib, «agent»ning o'zi unga «printsipal» bilan nayrang qilish yordamida faoliyat natijasini o'z foydasiga qayta taqsimlash imkonini beruvchi «sun'iy» kutilmagan holatlarni tashkil etishga urinadi. Sotsializm davrida sodir etilgan «agentlar»ning o'z faoliyati natijalarini o'zlashtirishda ishtirok etishga opportunistik urinishi kabi iqtisodiy jinoyatlarning aksariyatini aynan shu nuqtai nazardan talqin etish lozim.

«Printsipal-agent» muammosi – «agent»ning «printsipal» topshirig'i va ko'rsatmasini bajarishda uning nayrang qilish xavfi hisoblanadi. Nayrang qilish axborot asimmetriyasi va «agent» faoliyati ustidan nazorat qilish xarajatlarining yuqori darajasi tufayli mumkin bo'ladi.

Shunday qilib, tashkilotlarning faoliyat ko'rsatishi ajoyib axborotga ega bo'lish oqibati sifatida «agent»ning opportunistik xatti-harakat qilishi imkoniyatini tug'dirishi muqarrar. Shuning uchun «printsipal-agent» muammosi ma'naviy xatar vaziyatida tez-tez uchraydigan holat hisoblanadi: «printsipal» «tabiiy» xatarlardan sug'urtalovchi rovida, «agent» esa (sog'liq ahvoli, kutilayotgan daromadlar va h.k. haqidagi) muhim axborotni yashiruvchi sug'urtalanuvchi rovida ishtirok etadi. Eng muhim masala bu erda «agent» tomonidan ishonchli axborotning tarqatilishiga ko'maklashuvchi yoki, aksincha, unga to'sqinlik qiluvchi *rag'batlar* tizimini barpo etishdan iborat. Bozorda ishonchli axborotning tarqatilishi raqobat bilan rag'batlantiriladi. Aksincha, «printsipal» va «agent» munosabatlarining odatiy variantida axborot asimmetriyasi va opprtunizm imkoniyatlari «agent»ni «printsipal» bilan nayrang qilishga undaydi.

2. «Printsipal-agent» muammolarini hal etish variantlari

«Agent»ning opportunistik xatti-harakatini cheklashga yo'naltirilgan rag'batlar tizimini qidirish bilan optimal shartnoma nazariyasi, yoki, «printsipal-agent» nazariyasi shug'ullanadi. Ko'pincha ushbu muammoni hal etishning quyidagi variantlari ko'rsatiladi.

1. «Agentlar» raqobati. «Printsipal-agent» muammosini hal etishning birinchi varianti agentlar o'rtasidagi raqobatni kuchaytirishni talab qiladi. Bunda odatiy shartnomadan farqli o'laroq «agent» tomonidan nafaqat «printsipal» belgilagan (masalan, ishlab chiqarish) darajasiga erishilishi, balki qolgan «agentlar»ga *nisbatan* eng yuqori darajaga erishilishi (qo'shimcha ravishda) rag'batlantiriladi. «Agentlar» raqobati g'oyasi bir-birining harakatlari ustidan o'zaro nazorat qilish uchun «agentlar»ning o'zlaridan foydalanish imkonini beradi. Chunki, agar eng katta mukofot «printsipal» tomonidan qo'yilgan vazifalarni hal etishda eng yaxshi nisbiy ko'rsatkichlarga erishgan «agent»ga tegsa, «agentlar» boshqalarning muvaffaqiyatlariga hasad bilan qaray boshlaydilar – atrofda g'oliblarining muvaffaqiyati o'z muvaffaqiyatiga erishish imkoniyatlarining pasayishini anglatadi. Ikkinchi tomondan, boshqa qaloq «agentlar»ga nisbatan oshirib berilgan «g'oliblar» mukofoti unumdorlikni oshirishga

nisbatan kuchli rag'bat hisoblanadi. Chunki past ehtimolli yirik yutuq istiqboli yuqori ehtimolli yirik yutuqqa qaraganda kam jozibali (yutuqdan matematik kutish taxminan bir xil). Quyi daraja menejerlarining shunday foydali o'rinni egallashga intilishini rag'batlantirishni hisobga olgan holda, yuqori daraja menejerlariga ular mehnatining yuqori mahsulotidan ortiq bo'lgan mukofotni to'lash samarali bo'lishi mumkin. Biroq raqobatlashish elementidan foydalanish o'z chegarasiga ega:

- faqat «g'olibning» mukofoti eng xatarli strategiyani tanlashni rag'batlantiradi: «agentlarni» «teskari tanlash» yuz beradi, uning natijasida eng xatarli strategiyalarni qo'llovchi «agentlar» qoladi;

- «agent»ning «tabiiy» kutilmagan holatlar bilan bog'liq xatarga moyilligi darajasi chegaralangan;

- «agentlar» o'rtasidagi raqobat ular o'rtasidagi munosabatlardagi ishonch elementlarini butunlay yo'qqa chiqaradi: «agentlar»ning birgalikdagi sa'y-harakatlarini talab qiluvchi vazifalar deyarli amalga oshirilmaydigan bo'lib qoladi.

2. «Agent»ning *qo'shma faoliyat natijalarida ishtirok etishi*. Muammoni hal etishning ikkinchi varianti «agent» tomonidan qat'iy belgilanmagan, balki firma faoliyatining natijalariga bog'liq bo'lgan mukofotni to'lashni nazarda tutuvchi yollash haqidagi shartnomaning tuzilishidan iborat. Bunga, masalan, yollanma xodimlarning firmaning foydasida ishtirok etishining turli shakllari, shu jumladan aksiyadorlik korxonasi kapitalida ishtirok etish kiradi. AQShda ko'p yillardan buyon ESOP dasturi amal qilmoqda, unga ko'ra 10 foizdan ortiq sanoat korxonalarining xodimlari o'z korxonasi aksiyalarini xarid qilishda imtiyozlarga ega bo'lishadi. «Agentlar»ning firma faoliyatining natijalarida ishtirok etishining barcha xildagi sxemalari ichida mukofotning natijalarga *chiziqli* bog'liqligini nazarda tutuvchi oddiy yo'llar eng samarali hisoblanadi. Bu ularda chiziqli bo'lmagan yo'llardan foydalaniladigan shartnomalarni tuzishning yuqori xarajatlari bilan ham, «agentlar» tomonidan mukofotning natijalarga murakkab bog'liqligini qiyin qabul qilinishi bilan ham bog'liq. Eng qulay variantlarda qat'iy belgilangan mukofot «agent»ga emas, balki «printsipal»ga taklif etiladi, ya'ni «agent» «printsipal»ga renta va foydaning ulushini to'lagan holda undan mol-mulkni ijaraga oladi. «Agent» tomonidan «printsipal» topshiriqlarining vijdonan bajarilishini rag'batlantirishning bunday yo'llarni amaliyotda qo'llashga quyidagi omillar to'sqinlik qiladi:

- «agent»ning xatarga moyilligi darajasi;

- «agent» tomonidan mol-mulkning ijaraga olinishi yoki uning mulkda ishtirok etishi uchun resurslarning chegaralanganligi; bunda «agent» tomonidan ushbu maqsadlar uchun bankdan ssudalar olishi o'sha axborot asimmetriyasi muammosi hamda u bilan kreditor sifatida bank o'rtasidagi munosabatlardagi ma'naviy xatar tufayli murakkablashdi.

3. *Firma «agentlar» ittifoqi sifatida*. Ushbu qaror avvalgisidan shunisi bilan tubdan farq qiladiki, bunda nafaqat «agentlar»ning faoliyatdan olinadigan daromadlarda ishtirok etishiga yo'l qo'yiladi, balki «printsipal» funktsiyalarining o'zi «agentlar» tomonidan *navbati bilan bajarila boshlaydi*. «Printsipal» vaqtincha «tenglar ichida birinchi» bo'ladi. Ta'kidlash lozimki, hukumronlik munosabatlari «agentlar» tomonidan o'z harakatlari ustidan nazoratning boshqalarga topshirilishi bilan tugatilmaydi, shunchaki nazorat qilish va vazifalarni taqsimlash funktsiyalari tashkilotning barcha ishtirokchilari tomonidan navbatma-navbat bajariladi. Vaqtinchalik axborot oqimlarining kesishuvidagi mavqeni egallagan va buning oqibatida aylanadigan axborotni to'plash imkoniyatiga ega bo'lgan «agent» «printsipal»ga aylanadi.

«Agentlar»ning «printsipal» mavqeiga o'tishi faqat ishonchli axborotni uzatishni rag'batlantirish muammosini hal etadi. Lekin eng asosiysi, u «agentlar» o'rtasida ishonchli munosabatlarni mustahkamlash va kooperatsiyani rivojlantirish uchun zamin yaratadi. O.Uilyamson «agentlar» o'rtasida ishonchli munosabatlarning paydo bo'lishida firma ichida foydalilikni oshirish strategiyasi sifatida opportunizmdan bosh tortishga olib keluvchi «assotsiativ muhit» paydo bo'lishining muhim omilini ko'radi: «Unumdorlik umumiy ishga adolatli ulush qo'shganlik uchun javobgarlik hissi tufayli ortadi». O'zini o'zi boshqaruvchi firma bunday ittifoqni amaliyotga joriy etish shakli sifatida ishtirok etadi.

Assotsiativ muhitning paydo bo'lishi bilan bog'liq foyda nafaqat nazorat xarajatlarida tejashtan, balki yangi manba – kooperatsiyadan yutishdan iborat. Klassik iqtisodiyot fani Adam Smitdan keyingi mehnat taqsimotini tashkilot a'zolarining u yoki bu vazifalarni hal etishdagi qiyosiy ustunliklarining asosiy manbai, deya e'tirof etadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, kooperatsiya foydali, chunki alohida vazifalarni bajarishga ixtisoslashgan xodimlar birgalikdagi sa'y-harakatlar bilan ular tomonidan barcha vazifalar mustaqil hal etilgandagiga qaraganda ko'p mahsulot ishlab chiqaradi. Ishchining chaqqonligini rivojlantirish u bajarishga qodir bo'lgan ishlar miqdorini oshiradi. Mehnat taqsimoti esa, har bir ishchining ishini qandaydir oddiy operatsiyaga yo'yib va ushbu operatsiyani uning butun hayotidagi yagona mashg'ulotga aylantirgan holda, ishchining abjirligini kerakli darajada oshiradi. Assotsiativ muhit nafaqat mehnat taqsimoti, balki «jamoaviy ish» asosida kooperatsiyadan foyda olish imkonini beradi. Kooperatsiyadan olinadigan ijobiy samara birgalikda ishlash va tashkilot a'zolari – «jamo»ning o'zaro qo'llab-quvvatlashi bilan shartlangan.

Xulosa qilib, shuni ta'kidlash joizki, «agentlar» ittifoqi sifatida firmada «printsipal»dan «agentlar»ni ularning umumiy natijaga qo'shgan ulushiga muvofiq mukofotlashini, «agent»dan esa «printsipal» tomonidan qo'yilgan vazifalarning vijdonan bajarilishini talab qiluvchi «oltin qoida» asosida «printsipal» va «agent» muammosini hal etish imkoniyati paydo bo'ladi. Misol tariqasida quyidagi modelni keltiramiz, unda o'yinchilar uchta strategiyadan bittasini tanlashadi: «oltin qoida», teng sa'y-harakatlar standarti va opportunistik xatti-harakat. «Printsipal» tomonidan teng sa'y-harakatlar standarti «agentlar» mehnatiga qat'iy belgilangan teng haq to'lanilishini qo'llashdan iborat, agentlar tomonidan esa yaxshi ham, yomon ham emas, «hamma qatori» ishlashdan iborat. «Printsipal» opportunizmi, bunda «agent» bozordagi barcha vaziyat haqida to'liq axborotga ega bo'lmaydigan noqulay «tabiiy» shart-sharoitlar (masalan, bozor kon'yunkturasi) belgisi ostida «agent»ni pasaytirilgan tarzda mukofotlash shakliga ega bo'lishi mumkin. Ta'kidlash lozimki, Nesh bo'yicha muvozanat hisoblanmaydigan «oltin qoida» strategiyalarini faqat, bir tomondan, «agentlar» o'rtasida, ikkinchi tomondan, «agentlar» bilan «printsipal» o'rtasidagi o'zaro ishonch me'yorlari asosida qabul qilish mumkin. Ko'rib chiqilayotgan model unda o'zaro ishonchsiz o'yinchilar ham o'z aybini inkor etishi mumkin bo'lgan «hukm qilinganlar muammoviy holati»ning varianti hisoblanadi (9.2-jadval).

9.2-jadval

Ko'rsatkichlar		«Printsipal»		
		«Oltin qoida»	Teng sharoitlar andazasi	Opportunizm
«Agent»	«Oltin qoida»	7; 7 [P]	4; 8	1; 9
	Teng sharoitlar andazasi	8; 4	5; 5	2; 6
	Opportunizm	9; 1	6; 2	3;3 [N, St ₁ , St ₂]

Shunga qaramay «agentlar» ittifoqi sifatida firma modelinig tarqalishini quyidagi omillar chegaralaydi:

- «agentlar»ning xatarga moyilligi;
- tashkilot ishtirokchilarining soni: samarali bo'lish uchun, o'rin almashish tamoyillari asosida yagona tashkilotga birlashgan 5-10 kishidan iborat guruh doirasida qo'llinilishi mumkin; tashkilot a'zolarining umumiy soni 100 kishidan oshmasligi kerak (10 kishidan iborat 10 ta guruh);
- tashkilot a'zolari tomonidan «ijtimoiy» kapitalga, ya'ni o'zaro qo'llab-quvvatlash va o'zaro ishonch an'analari, umumiy maqsadlar va manfaatlarga dastlabki egalik qilish; ijtimoiy kapital tashkilot faoliyat ko'rsatishining dastlabki bosqichida «agentlar» o'rin almashuvini boshlash uchun zarur.

3. Firmaning ichki tuzilmasi

«Printsipal-agent» muammosi hal etilishi muqobil modellardagi tashkilotning ichki tuzilishi asosida yotadi. Firma ichki tuzilishining quyidagi to'rtta varianti keng tarqalgan:

- unitar (U-tuzilma),
- xolding (X-tuzilma),
- multidivizional (M-tuzilma)
- aralash (A-tuzilma).

1. *Unitar tuzilma* - hukmronlik munosabatlarining eng yuqori darajada markazlashuvini nazarda tutadi. Barcha asosiy qarorlar «printsipal» tomonidan qabul qilinadi, uning o'zi nazoratni ham amalga oshiradi. Agar «agentlar» faoliyatini nazorat qilish huquqi boshqalarga o'tkazilsa, u holda funktsional belgi bo'yicha – funktsional bo'linmalar boshliqlariga: sotish bo'limi boshlig'i, bosh muhandis, bosh buxgalter va h.k.ga beriladi. Shunday qilib, funktsional bo'linmalar rahbarlari bir vaqtning o'zida firma rahbariyatiga nisbatan «agentlar», bo'lib topshiriqlarning bevosita ijrochilariga nisbatan esa - «printsipal» hisoblanadi.

Unitar tashkilotda «printsipal-agent» muammosini hal etishning yagona varianti nazorat qilishning yangi, past xarajatlari bilan bog'liq usullarini ishlab chiqish asosida nazoratni kuchaytirishdan iborat.

2. *Xolding tuzilmasi* qarorlar qabul qilish va «agentlar» harakatlari ustidan nazorat qilish jarayonini imkon qadar markazlashgan tizimdan chiqarishni o'zida namoyon etadi. Amalda «printsipal» faqat moliyaviy oqimlarni va «agentlar» faoliyatining moliyaviy natijalarini nazorat qilish vakolatini o'zida saqlab qoladi. «Agentlar» barcha qarorlarni qabul qilishda chetda qoladi, foydani taqsimlash to'g'risidagi qaror bundan mustasno. Boshqacha aytganda, «printsipal» «agentlar» faoliyatini bevosita emas, balki «agentlar» musobaqasini tashkil etish orqali nazorat qiladi.

Xolding tuzilmasi hatto bir firmaning bo'linmalari o'rtasida to'g'ridan to'g'ri raqobatni ham istisno etmaydi. Ta'kidlash lozimki, xolding bo'linmalari darajasida «printsipal» (bir vaqtning o'zida firma rahbariyati uchun «agent» hisoblangan bo'linma boshlig'i) va «agent» o'rtasidagi munosabatlarning unitar xilini ham uchratish mumkin.

3. *Multidivizional tuzilma*. XX asrning eng ahamiyatli tashkiliy-boshqaruv innovatsiyasi bo'lib 20-yillarda Per Dyupon («Du Pont» rahbari) va Alfred Sloun («General Motors» rahbari) tomonidan multidivizional tuzilmaning tashkil etilishi hisoblanadi.

Multidivizional tuzilma – mahsulotning xili, savdo markasiga qarab yoki jug'rofiy belgi bo'yicha o'z xarajatini qoplash va o'zini o'zi moliyalash tamoyili asosida faoliyat ko'rsatuvchi yarim tobiy ishlab chiqarish bo'linmalarini tashkil etishni nazarda tutadi.

Multidivizional tuzilma unitar va xolding tuzilmalarining o'ziga xos sintezi hisoblanadi. Haqiqatdan ham, unda (masalan, yangi mahsulot ishlab chiqarish to'g'risida) *strategik* qarorlarni qabul qilishning markazlashtirish tamoyili saqlanib qolgan va ayni paytda *tezkor* nazorat va boshqaruv markazlashmagan. Shu tariqa divizionlar («agentlar»)ning o'z moliyaviy xarajatini qoplash tamoyili ularga o'z faoliyatidan olinadigan daromadlarda ishtirok etish imkonini beradi, lekin firma rahbariyati («printsipal») bunda firmaning maqsadlari va vazifalariga muvofiq bo'linmalar foydasining bir qismini qayta taqsimlash huquqini saqlab qoladi. Sanoat klasterlari va transmilliy kompaniyalar multidivizional tuzilma tamoyillarini amalda qo'llovchi korxonalariga misol bo'ladi.

4. *Aralash tuzilma*, agar bo'linmalardan biri huddi unitar korxonadagi kabi firma rahbariyati tomonidan to'liq nazorat qilinsa, ikkinchi bo'linma xoldingdagi kabi firma rahbariyatiga moliyaviy jihatdan qaram bo'lsa, uchinchi bo'linma esa operatsion mustaqillikka ega bo'lib, multidivizional tuzilmadagi kabi o'z xarajatini qoplash tamoyili asosida faoliyat ko'rsatgan taqdirda, yuzaga keladi.

4. Firmalar tipologiyasi va ularning rivojlanish traektoriyasi

Firma ichki tuzilishi u yoki bu modellarining paydo bo'lishi va tarqalishini *faqat* ularning «printsipal-agent» muammosini hal etishdagi qiyosiy samaradorligi bilan izohlab bo'lmaydi.

Firmaning yangi ichki tuzilishini rivojlantirishga nisbatan ehtiyoj paydo bo'lib, biroq bu amalga oshirilmay qoladigan holat bo'lib turishi tabiiy.

Firmaning ichki tuzilishini tahlil qilishda nafaqat transaktsiya xarajatlari dinamikasini (birinchi navbatda monitoring xarajatlari va opportunizmi oldini olish), balki institutlar dinamikasidagi «tarixiy shartlanganlik samarasi» kabi tashkiliy rivojlanishning undan avvalgi traektoriyaga bog'liqligini ham hisobga olish lozim. Firmaning tashkiliy rivojlanishini tarkibiy o'zgarishlarning alohida *traektoriyasi* bo'yicha harakat sifatida talqin etish mumkin. Tashkilot rivojlanishidagi «tarixiy shartlanganlik samarasi»ning tahlili institutlar dinamikasini o'rganishda ifodalangan dalillarni to'ldirishni va qisman qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

Birinchiidan, tashkilot doirasida institutsional darajada mafkura bajaradigan funktsiyalarga o'xshash funktsiyalar tashkiliy madaniyat hisoblanadi. Har qanday tashkilotda: korxonada, kasaba uyushmasida yoki siyosiy partiyada umumiy tarkibiy qism – tashkiliy bilim mavjud. Tashkiliy madaniyat, «printsipal» bilan «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ular asosida quriladigan me'yorlar, qoidalar va an'analarda amalga oshiriladi. Tashkiliy madaniyatning talqin etish funktsiyasi u yoki bu kutilmagan holatlar sodir bo'lganida «printsipal» qarorlarning asosligini baholash uchun uning «agentlar» tomonidan foydalanilishidan iborat. Tashkiliy madaniyat bo'ysunuvchilarga tashkilot u yoki bu kutilmagan holatga qanday munosabat bildirishi haqida tasavvur beradi. Qat'iyroq aytadigan bo'lsak, u tufayli tashkilot o'zining birxilligiga ega bo'ladi.

Tashkiliy madaniyat – tashkilot a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soluvchi va ularning jamoaviy bilimlari va tajribasining ifodasi hisoblangan me'yorlar, qoidalar va an'analarning yig'indisi.

Ikkinchiidan, tashkilotning kundalik faoliyat ko'rsatishida *mutaassiblik* muhim o'rin tutadi. Bu o'rinda mutaassiblik harakatni uni muntazam takrorlash orqali esda saqlab qolish sifatida belgilanadi. Mutaassiblik tashkilot a'zolari ichida axborot almashuvini ta'minlashda markaziy o'rin tutadi: u ularning xabarni olish, talqin etish, ifodalash va uzatish qobiliyatining asosida yotadi. Har bir tashkilot o'zining tashkiliy «dialektiga» ega, hech bir tashkilotda «sof» o'zbek tilida ham, «sof» rus tilida ham gaplashilmaydi.

Bundan tashqari, agar nazorat tadbiri mutaassiblik xususiyatiga ega bo'lsa, nazoratni amalga oshirish ancha engillashadi. Universitet hayotidan misol keltirgan holda ta'kidlash mumkinki, talabalar davomatining mutaassiblik xususiyati (seminar boshida yoki oxirida) faqat *shu gal* davomatni tekshirishni eslaridan chiqarishiga umid qilish bilan asoslangan dars qoldirishlarning oldini oladi. Demak, tashkilot ichida axborot asimmetriyasini pasaytirish va nazoratni osonlashtirish orqali «printsipal-agent» muammosini hal etishga ko'maklashgan holda mutaassiblik ayni paytda uning a'zolari o'rtasida yuzaga kelgan o'zaro munosabatlarning takrorlanishiga olib keladi.

Berilgan traektoriya bo'yicha harakat tashkiliy madaniyat va mutaassibliklar asosida «printsipal» bilan «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ma'lum xiliga ega bo'linishi va mustahkamlanishini nazarda tutadi. Shuning uchun tashkiliy rivojlanishning boshlang'ich nuqtasi hisoblangan vaziyatni bilish lozim – u boshda keyingi evolyutsiyaning barcha variantlarini o'zida mujassamlantiradi. Chunki beqaror muhitda unitar firma transaktsiya xarajatlarini tejash nuqtai nazaridan juda yomon ko'rsatkichlarga ega, lekin u barqaror sharoitdagi moslashuvchan tashkiliy tuzilmaga ega bo'lgan firmaga nisbatan samarali va bardoshli bo'lishi mumkin. Demak, beqarorlik sharoitida shakllangan va firmaning keyingi rivojlanishini belgilab bergan firmaning ichki tuzilishi tashqi muhit barqarorlashadigan kelajakdagi yo'qotishlarni belgilab beradi. Hayratlanarlisi shundaki, qisqa muddatli istiqbolda optimal bo'lmagan tuzilma uzoq muddatli istiqbolda foydali bo'lib chiqishi mumkin. Aynan ushbu holatni dastlabki bosqichda yo'qotishlarga olib kelgan va keyingi bosqichlarda ustunlikni ta'minlagan o'z evolyutsiyasini yuqori darajadagi integratsiya va tuzilmani markazlashtirishdan boshlagan Yaponiya firmalarining urushdan keyingi rivojlanishi misolida ko'rsatish mumkin.

5. Firmalarning asosiy xillari

Korxonalar rivojlanishi traektoriyalarining o'ziga xos xususiyati korxonalar tashkiliy tuzilishidagi milliy farqlarni belgilab beradi. Bugungi kunda istalgan mamlakatdagi yirik korxonalarining aksariyati jahon bozorida yuzaga kelgan tendentsiyalarni hisobga olgan holda harakat qilishga qaramay, ularning tashkiliy tuzilishlari va ular tomonidan amalga oshiriladigan strategiyalarning xilma-xilligi kuzatiladi. Chunki tashkiliy rivojlanish traektoriyasini tanlashga ta'sir ko'rsatgan omillar yig'indisi har bir mamlakatda har xil.

Tashkiliy rivojlanish traektoriyasini belgilab beruvchi omillar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- institutsional muhit, shu jumladan institutsional rivojlanish traektoriyasi;
- aktivlarning o'ziga xoslik darajasi (raqobot bozorining rivojlanganlik darajasi);
- tashqi muhitning noaniqlik darajasi (bozorning barqarorlik darajasi);
- xatarga moyillik darajasi (mamlakat aholisining umumiy sonida xatarga nisbatan betaraf bo'lgan insonlar ulushi);
- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning umumiy darajasiga bog'liq bo'lgan bitimlarning murakkablik darajasi;
- qonundan foydalanish bahosi va xufyonalik bahosining nisbati.

Tashkiliy rivojlanish milliy traektoriyasining farqlari nafaqat tuzilmalarga – unitar, xolding yoki multidivizional, – balki ularning maqsadli funktsiyasiga, korxonaning etkazib beruvchilar, iste'molchilar va yollanma xodimlar bilan munosabatlardagi xatti-harakatiga, shuningdek korxonalar faoliyat ko'rsatishining ko'plab boshqa ko'rsatkichlariga taalluqli. Endi korxonalarining bir necha benuqson xillarini yoritishga harakat qilamiz. Buyruqbozlik iqtisodiyotida faoliyat yurituvchi korxonalar (*B* korxonalar); Amerika firmasi (*A* firma); Yaponiya firmasi (*J* firma) va o'tish xilidagi korxonalar (*O'* korxonalar).

1. *Buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi korxonalar.* Korxonaning ushbu xiliga nisbatan qiziqish asosan shu bilan bog'liqki, Rossiya va Sharqiy Evropa korxonalariga katta qismining ildizi buyruqbozlik iqtisodiyotiga borib taqaladi. Buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi korxonalar foydani ko'paytirishga emas, balki bir me'yordagi ishlab chiqarish rejasini bajarishga yo'naltirilgan. «Printsipal» (reja organi)ning farmoyishi mutlaq xususiyatga ega emas, balki muhokama yoki *rejali savdoning* predmeti hisoblanadi. Ushbu savdoda korxonaning ovozi ruxsatning yuqori chegarasi, normadan yuqoriga chiqish haqida ogohlantiradi, yuqori turuvchi organning ovozi esa ruxsatning quyi chegarasi, normadan quyiga og'ish haqida eslatadi.

Bu erda «printsipal» qanday maqomga egaligi alohida tahlilni talab qiladi. Kommunistik mafkuraga muvofiq sotsializmda o'z manfaatlarining vakili – reja organi orqali *B korxonalar* faoliyati ustidan o'zining nazorat qilish huquqini amalga oshiruvchi barcha mehnatkashlar «printsipal» bo'lib hisoblanardi.

Lekin nazorat qilishning samarali mexanizmlari faqat reja organi bilan korxonalar direktsiyasi o'rtasida hamda korxonalar direktsiyasi bilan uning xodimlari o'rtasidagi munosabatlarda yuzaga kelar edi. Ishlab chiqarish topshiriqlarini bajarishdagi qat'iy intizomiga nazorat qilishning uchta mexanizmi – partiya (partiya tashkilotlari orqali), xo'jalik (vazirliklar va idoralar orqali) va kengash (Xalq deputatlari kengashining ijroiya organlari orqali) mexanizmlari orqali erishildi. Reja organlarining mehnatkashlar tomonidan nazorat qilinishi mexanizmlari esa mavjud emas edi, buning oqibatida mehnatkashlar «printsipal» sifatida o'z manfaatlarini amalga oshira olmas edi. Shuning uchun reja organi amalda «agent»dan yagona «printsipal»ga aylandi: nazoratsiz byurokratik apparat o'z manfaatlarini umuman jamiyat manfaatlari bilan moslashtirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Keltirilgan dalillarga asoslangan holda *B korxonani* unitar tashkilot, ya'ni vazirlik yoki idoraning bo'linmasi sifatida ta'riflash mumkin.

B korxonalar ishlab chiqarish va sotish aloqalarining tarkibi uning unitar tashkilot bo'linmasi sifatidagi holati tufayli unga «printsipal» tomonidan belgilab berilgan. *B korxonalar* o'rtasidagi barcha gorizontal aloqalar vertikal aloqalar orqali - «printsipal»ga murojaat etish orqali amalga oshiriladi. Ta'minot-sotish aloqalarining tarkibi resurslarni taqsimlashning *ajratish* yoki fondlash singari mexanizmidan hosil bo'lgan. Ajratish vazirlik yoki idora tomonidan *B*

korxonada mahsulotining asosiy iste'molchilari va etkazib beruvchilari belgilanishidan iborat. *B* korxonaning ta'minot va sotish tarkibini mustaqil o'zgartirishga urinishlariga «printsipal» tomonidan keskin to'sqinlik qilindi.

B korxonada mehnat munosabatlarining tizimi ham o'ziga xos. Unda band bo'lganlar sonining quyi chegarasi reja topshiriqlari bilan, yuqori chegarasi esa – ishchi kuchining kutilayotgan taqchilligi bilan belgilanadi. Resurslar cheklangan iqtisodiyotdagi boshqa har qanday resurs singari ishchi kuchi ham taqchil. Shuning uchun korxonada o'zining resurs, shu jumladan *ortiqcha bandlik* shaklida - ishchi kuchi zahirasini barpo etishga urinadi. Bunda, tabiiyki, *B* korxonada o'zining barcha xodimlarini ish bilan ta'minlashga qodir emas va ularga tenglashtiruvchi hamma ular tomonidan amalda ishlab topilmagan ish haqini to'laydi. Ishchidan egalik funksiyasini olib, uni ishlab chiqarish natijalariga real ta'sir ko'rsatish imkoniyatidan mahrum etgan holda, qog'ozbozlik tizimi ushbu imkoniyatning o'rnini ishlab topilmagan ish haqini olish imkoniyati bilan qoplaydi.

2. *A firma*. Amerika firmasi yoki *A* firma neoklassik darsliklar sahifalarida tahlil qilinuvchi firmaning ideal xiliga ko'proq mos keladi. *A* firma o'z mahsulotiga raqobat tomonidan belgilangan narxda va ishlab chiqarish funksiyasi bilan yoritiladigan xarajatlar tarkibida foydani ko'paytirishni maqsad qilib qo'ygan. Hatto, agar qandaydir firmada raqobat bozorida firmaning muvozanatini to'g'ri hisoblab chiqa oladigan birona ham xodim topilmasa ham, u bozorda o'zini huddi neoklassik nazariyaning barcha qoidalari bo'yicha foydani ko'paytirgandek, tutadi.

Foydani ko'paytirishga yo'naltirilish *A* firma «printsipali» - uning aktsiyadorlarining maqsadli funksiyasi bilan belgilangan. Aktsiyadorlarning asosiy manfaati bir aktsiyaga hisoblangan o'z daromadini oshirishdan iborat, bu yil yakuniga ko'ra korxonaning investitsiya qilinmagan foydasining miqdoriga bog'liq. O'z navbatida, foydaning miqdori «agentlar» - *A* firmaning yollanma menejerlarining harakatlari bilan belgilangan. «Printsipal-agent» xilidagi o'zaro munosabatlar menejerlar bilan yollanma xodimlar o'rtasida ham yuzaga keladi.

Aktsiyadorlar bilan menejerlarning o'zaro munosabatlarida «printsipal-agent» muammosi ikkita muqobil mexanizm – «ovoz berish» va «chiqish» asosida hal etiladi. Aktsiyadorlar menejerlarning faoliyati ustidan navzorat qilish huquqini yo aktsiyadorlarning yillik yig'ilishida ishtirok etib va direktorlar kengashi tarkibini o'zgartirish («ovoz berish») orqali yoki o'z aktsiyasini sotib va bu bilan menejerlarning harakatlarini ma'qullamasligini ifodalash («chiqish») yo'li bilan amalga oshirishlari mumkin. Menejerlarga o'z xizmatlari bozori tomonidan ko'rsatiladigan intizomiy ta'sir ushbu bozorda yuqori transaktsiya xarajatlari va unda almashiladigan resurslar – boshqaruv ko'nikmalari va iqtidorlar o'ziga xosligining yuqori darajasi tufayli, kam samarali hisoblanadi.

Ikkala muqobil variant - «ovoz berish» ham, «chiqish» ham o'zining qator kamchiliklariga ega. Ovoz berish aktsiyalarning kichik paketlari egalari uchun «chiptasiz muammosi»ni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, aktsiyadorlar yig'ilishning kun tartibini menejerlarning o'zlari nazorat qilishadi. Samarasiz boshqarilayotgan firma aktsiyalarining sotilishi esa hamma vaqt aktsiyalarning pasaygan kursi tufayli mulkdorlarga zarar keltiradi.

«Ovoz berish» borasidagi ahvolni ishonchli ovoz berish amaliyoti yordamida to'g'rilash mumkin, bunda kichik paketlar mulkdorlari o'z nomidan ovoz berishni yirikroq paketlar egalariга ishonib topshiradilar. «Chiqish» variantidan foydalanishni esa aktsiyalarning birlashtirilgan paketlari oldi-sotdisiga tender takliflaridan foydalanish orqali optimallashtirish mumkin.

Menejerlar bilan xodimlarning o'zaro munosabatlarida «printsipal-agent» muammosining hal etilishi *fordizm* – Buyuk qatag'onlik davrida Genri Ford tomonidan ishlab chiqilgan mehnatni tashkil qilish tizimi tamoyillariga asoslanadi. Menejerlar bilan yollanma xodimlarning o'zaro munosabatlari siyosati sifatida fordizmning asosiy unsurlari quyidagilardan iborat:

- narxlarning o'sishiga qarab ish haqining indeksatsiyalanishini o'z ichiga oluvchi mehnatga haq to'lashning yuqori darajasi;
- qat'iy ishlab chiqarish intizomi, bunda mashina (masalan, konveyer) xodimning harakatlari ustidan nazorat qilish vositasi rolini o'ynaydi;

- kasaba uyushmalari ish beruvchilar bilan yollanma xodimlar o'rtasidagi nizoli munosabatlarda vositachi rolini bajarishadi;
- bir tarmoqning o'ziga qarashli korxonalarda (masalan, «Ford» va «General Motors» o'rtasida) kadrlar o'zni almashtirilishining yuqori darajasi.

Va nihoyat, *A* firmaning ishlab chiqarish va sotish aloqalarining tarkibi transaksiya xarajatlarini pasaytirish vazifasiga to'liq buysungan. Integratsiya – orqaga, oldinga va kombinatsiyalash – muqobil maqsadlarga qaraganda ko'proq transaksiya xarajatlarini pasaytirish maqsadlari bilan bog'liq. Etkazib beruvchilar, xaridorlar, shuningdek ular bilan tuziladigan shartnomaning xilini tanlash firmaning shu onda bozorda yuzaga kelgan transaksiya xarajatlarining darajasini pasaytirishga intilishini aks ettiradi. Masalan, go'sht mahsulotini tashish uchun refrijerator texnika bilan ta'minlashga katta miqdordagi investitsiyalar zarurligi bois, ko'pincha go'shtni qayta ishlovchi korxonalar tashish masalasini refrijeratorlar parkini xarid qilgan holda, pudrat asosida hal etishadi.

3. *J* firma. Matsushita Aoki tomonidan *J* firma deb nomlangan Yaponiya firmasi Amerika firmasidan katta farq qiladi. *J* firmada «printsipal» maqomini faqat mulkdorlarning turli toifalari o'rtasida aksiyalarning taqsimlanishi to'g'risidagi statistika ma'lumotlari asosida aniqlash qiyin. Ushbu ma'lumotlar faqatgina yapon firmalarida ham, huddi AQShda bo'lgani kabi, yakka aksiyadorlar «printsipal» hisoblanmaydi, deb ta'kidlash imkonini beradi. Agar 1949 yilda yapon kompaniyalari aksiyalarining taxminan 70 foizi yakka aksiyadorlarga tegishli bo'lgan bo'lsa (eslatib o'tamiz, urushdan keyingi davrda gap institutni - *A* firmasi - Yaponiyaga import qilish haqida bordi), 80-yillarning oxiriga kelib ularning qo'lida faqatgina aksiyalarning 24 foizi qoldi. *J* firma aksiyalarining 42 foizi moliyaviy institutlarga, 25 foizi urushdan avvalgi «dzaybats» xilidagi xoldinglarga tegishli²⁹.

Biroq yapon firmalarini tahlil qilishda yuzaga keladigan asosiy qiyinchilik – bu faqat turli harakatni belgilab beruvchi hujjatlariga birlashtirilgan rasmiy ma'lumotlarga tayanishning imkoni yo'qligi. Ochiq mulkdorlar safida *J* firma xodimlari mavjud emasligiga qaramay, ular amalda o'z firmasining faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirishda bevosita ishtirok etishadi. M.Aoki «printsipal» rolda bir vaqtning o'zida tashqi aksiyadorlar ham, «insayderlar» - korxonalar xodimlari ham ishtirok etadigan vaziyatni yoritish uchun «ikki tomonlama nazorat» atamasini taklif etdi. Bunda nazorat sohalari aksiyadorlar va xodimlar o'rtasida aniq bo'lingan. Yirik aksiyadorlar, birinchi navbatda banklar, korxonalar o'z aksiyasi uchun daromadning qulay (maksimal emas!) darajasini ta'minlagunga qadar joriy nazoratdan bosh tortishadi. Bu bilan ularning o'zlari joriy nazoratni firma xodimlarining o'zlariga ishonib topshiradilar. Bu erda gap qisqa muddatli shartnomalar asosida yollangan xodimlar haqida emas, balki doimiy xodimlar haqida ketayapti.

Shunday qilib, yapon firmasi «agentlar» ittifoqi modeliga juda yaqin va unda «printsipal-agent» xilidagi klassik munosabatlar mavjud emas. Ushbu fikr quyidagi faktlar bilan ham tasdiqlanadi. Birinchidan, *J* firmada xodimlarni bo'linmalar va bajariladigan funktsiyalar bo'yicha bo'lishdan faol foydalaniladi: o'zaro bog'liq operatsiyalarni bajarishga ham, rahbarlik funktsiyasini amalga oshirishga ham qodir bo'lgan universal xodim ideal hisoblanadi. Masalan, yangi mahsulotlarni ishlab chiqish bilan shug'ullanuvchi muhandislarni ishlab chiqarish jarayoniga safarbar etish amaliyoti, va aksincha, «chiziqli» muhandislarning tajriba-konstruktorlik byurosidagi har yillik amaliyoti ko'proq gorizont tal muvofiqlashuvga misol bo'ladi. Muvofiqlashuvning gorizont tal tamoyillari firma ichida axborot oqimlari aylanishini shunchalik optimallashtirish imkonini beradiki, bo'linmalar shiddat bilan ishlab va zarurat tug'ilishiga qarab yangi mahsulot to'plamlarini boshqa bo'linmalarga buyurtma qilgani holda, sug'urta va butlovchi qismlar zahiralarni barpo etmasdan faoliyat ko'rsatishda davom etishadi.

Ikkinchidan, o'rin almashish tamoyili xodimlarning mansab bo'yicha o'sishlarini rejalashtirishning asosida yotadi. *J* firmada daraja pag'onasi amal qiladi, ya'ni xodimlar mehnatiga haq to'lash va ularning ijtimoiy maqomi ishlab chiqarish o'lchami bilan emas, balki

²⁹ Aoki M. Economic Japonaisc. Information, motivations et marchandage. Paris: Economica, 1991, p. 128, 135.

firma ichidagi pog'onaning darajasi bilan belgilanadi. Yangidan ishga qabul qilingan xodim uchun lavozimda o'sish past pag'onalardan boshlanib, uning butun mehnat faoliyati mobaynida davom etadi. Shunisi qiziqki, aktsiyador banklar ham, *J* firma ham, uning hamkorlari (o'zaro bog'liq korxonalar) ham darajalarning yagona ierarxiyasini hosil qiladi. Shuning uchun xodimning mansabda ko'tarilishi korxonadan boshlanib bankda yoki hamkor firmada davom etishi mumkin va aksincha.

Yaponiya korporatsiyasi agentlar ittifoqi tomonidan nazorat qilinadi, bu firmaning maqsadli funksiyasini o'zgartiradi: foydani ko'paytirish uning maqsadlari ierarxiyasida endi daslabki o'rinni egallamaydi. Firma tomonidan nazorat qilinadigan bozor ulushining uzluksiz o'sishini ta'minlash birinchi o'rinda turadi, chunki bunday o'sish tashkiliy o'zgartirish, tuzilmani kengaytirish va rivojlantirish uchun zamin yaratadi. O'sish uni ta'minlaganlarni mukofotlaydi, - tamoyili aynan yapon firmalariga nisbatan to'g'ri, ularda tashkiliy o'zgartirish darajalarining sonini oshiradi va, demak, uning xodimlarining mansabdagi o'sishini yaxshilaydi. Boshqacha aytganda, aktsiyadorlarni ham, xodimlarni ham nazorat qilish ishlab chiqarish va sotuv hajmini oshirish orqali firmanni tashkiliy yuqori rentani oshirishga yo'naltiradi: faqat ana shunday maqsad turli mulkdorlarning manfaatlarini tenglashtiradi.

J firmaning uning asosiy hamkorlari – o'zaro bog'liq korxonalar va davlat bilan o'zaro munosabatlariga to'xtaladigan bo'lsak, har bir firma kvazidoimiy o'zaro bog'liq korxonalar – «keyretsu» doirasiga ega. Bunda «Toyota» xilidagi yirik korporatsiyalarda o'zaro bog'liq korxonalar bosh firma atrofida uchta qatorga guruhlanadi. Birinchisi – eng barqaror firmalar (neoklassik shartnoma asosida ishlovchi bunday o'zaro bog'liq korxonalar soni «Toyota»da 122 ta), ikkinchisi – bozordagi vaziyat tubdan o'zgargan holatda ular bilan munosabatlar uzilishi mumkin bo'lgan (5437 ta) firmalar, uchinchisi - qisqa muddatli shartnomalar asosida ishlovchi etkazib beruvchilardan (41703 ta firma) tarkib topadi. «Keyretsu»ni tuzishda o'zaro bog'liq korxonalarining nufuzi asosida transaksiya xarajatlarini tejash omiliga xatarni bo'lish omili qo'shimcha qilinadi: bozor kon'yunkturasi asosiy ta'sirini ikkinchi va ayniqsa uchinchi qator tarkibidagi o'zaro bog'liq korxonalar o'zlarida his etishadi.

Davlat bilan munosabatlarga kelsak, *A* firmadan farqli o'laroq *J* firma to'liq mustaqillikka intilmaydi. Amalda davlatga yapon firmasi tomonidan korporativ manfaatlar va umuman jamiyat manfaatlari o'rtasidagi hakam korporatsiyalar kurashida esa muvozanatni saqlashning kafili sifatida qaraladi.

4. *O'tish xilidagi korxonalar.* Sharqiy Evropa mamlakatlarida amalga oshirilgan bozor islohotlari *B* korxonalar bilan *A* firma o'rtasida yarim yo'lda turgan yana bir ideal xildagi korxonalar – o'tish xilidagi korxonalar paydo bo'lishiga olib keldi. *O'* korxonalarining «oraliq» holati, biroq, uni *B* korxonalar va *A* firma elementlarining turli kombinatsiyalaridan foydalanib ta'riflash mumkinligini anglatmaydi. Hech bo'lmaganda *O'* korxonalarining maqsadli funksiyasini olaylik: u ma'muriy buyruqlarni bajarishdan ham, foydani ko'paytirishdan ham iborat emas. *O'* korxonalar *omon qolishga, mehnat jamoasini saqlab qolishga yo'naltirilgan*, shu munosabat bilan ayrim tadqiqotchilar ushbu ideal xilni tavsiflash uchun hatto «*omon qolishga yo'naltirilgan korxonalar*» atamasini ham taklif etishdi.

O'tish xilidagi korxonalar maqsadlarini tanlashning o'ziga xos xususiyati uning mulkining tarkibiga bog'liq. *J* firmada bo'lgani kabi bu erda ham mulkning rasman va real tarkiblari o'rtasida nomuvofiqlik mavjud va bu ham «insayderlar» - korxonalar xodimlari va rahbarlarining foydasiga. Bu erda gap qayta kombinatsiyalangan mulk haqida borayapti, ya'ni unda quyidagilarga yo'l qo'yiladi:

- xususiy va davlat mulki o'rtasidagi chegaralarning yo'qolishi. Davlat byudjetidan qat'i nazar rasmiy jihatdan xususiy lashtirilgan korxonalar. Biroq davlatning shartnoma majburiyatlari va byudjet oldidagi majburiyatlarni bajarmagan korxonalarining bankrotligini e'lon qilishga tayyor emasligi, davlatning debitorlik qarzlarning bir qismini o'z zimmasiga olishga roziligini anglatadi. O'zaro hisob-kitoblarni o'tkazish amaliyoti haqiqiy moliyaviy bitimlarni imtatsiya qiladi va korxonani to'xtatib qo'yishning iloji yo'qligi holatini shunchaki

niqoblaydi, chunki bu ishchilarning noroziligini va ishlab chiqarishning pasayishini keltirib chiqaradi.

- korxonalar tashkiliy chegaralarining yo'qolishi. To'lanmasliklar muammosi nafaqat pul massasining ishlab chiqariladigan tovarlar va xizmatlar hajmiga mos kelmasligini, balki korxonalarining o'zi bilan o'zaro bog'liq korxonalariga *tovar krediti* berishga tayyorligini aks ettiradi. Shartnoma majburiyatlarini bajarishning past madaniyatini hisobga olgan holda, korxonalar tomonidan o'zaro to'lanmasliklarga ixtiyoriy ravishda yo'l qo'yilishining yagona izohi bo'lib o'zaro bog'liq korxonalar *o'rtasida* firma *ichidagi* oqimlar kabi tamoyillarda tovar-pul oqimini tashkil qilish imkonini beruvchi o'zaro nazoratning mavjudligi haqidagi tasavvur hisoblanadi.

- mulkning formal va real tarkibining mos kelmasligi. Tashqi mulkdorlar, odatda, fond bozorining optimal bo'lmagan tarzda faoliyat ko'rsatishi va menejerlar tomonidan axborot asimmetriyasidan opportunistik foydalanilishi tufayli *O'* korxonalar menejerlari ustida o'zlarining nazorat qilish huquqlarini amalga oshirolmaydilar. Natijada «agentlar» - menejerlar – hatto aktsiyalarining asosiy qismi tashqi sarmoyadorlarga tegishli bo'lgan korxonalar ustidan ham nazoratni saqlab qolishadi.

Shunday qilib, omon qolishga yo'naltirilish «agentlar»ning «printsipallar» tomonidan o'zlarining nazorat huquqining «ovoz berish» orqali ham, «chiqish» orqali ham amalga oshirilishi mumkin bo'lmagan vaziyatni saqlab qolishga urinishini anglatadi. Demak, «agentlar» opportunizmi *O'* korxonalar faoliyat ko'rsatishining muhim jihati hisoblanadi. Ta'kidlash lozimki, menejerlarning o'zlari xodimlar (ularning o'zlariga nisbatan «agentlar») ustidan nazoratni saqlab qolishga erishdilar. Ular buni moliyaviy qiyinchiliklarga qaramay korxonalar balansida ijtimoiy soha ob'ektlari (uy-joy-kommunal xo'jaligi, dam olish bazasi, bolalar muassasalari, asl holatida ta'minlash)ni saqlab turishda ifodalovchi paternalizm siyosati hisobidan uddalashdi.

O' korxonalar tomonidan ishlab chiqarish aloqalari tarkibi transaksiya xarajatlarini kamaytirish mezonini bo'yicha emas, balki vaqt orqali tekshirilgan aloqani saqlab qolishga urinish asosida shakllanadi. 1993-1994 yillarda Rossiya korxonalarining aksariyati asosiy etkazib beruvchilar (83%) va iste'molchilar (70%) bilan eski aloqalarini saqlab qolishdi va yangi sheriklarni topish istiqboliga shubha bilan qarashdi. Ta'minlash va sotish siyosatidagi konservatizmning ehtimoliy taqinlaridan biri yangi sheriklar bilan shartnomalar tuzishning g'oyat yuqori transaksiya xarajatlari haqidagi tasavvurdan iborat. Birinchi navbatda bu yangi sheriklarning opportunistik xatti-harakatlarining yuqori darajada ehtimol tutilishi bilan bog'liq. Eski sheriklarning opportunizmi ularning yuzaga kelgan nufuzi va rejali iqtisodiyot muhitida faqat «o'zinikiga» nisbatan amal qiluvchi alohida ahloq normalariga ega bo'lgan direktorlarning mavjudligi tufayli deyarli istisno etilgan.

Endi korxonalarining to'rtta benuqson xilining jadval ko'rinishidagi qiyosiy tahlil qilish natijalarini keltiramiz (9.3-jadval).

9.3-jadval

Turli iqtisodiyotda harakat qiluvchi korxonalar faoliyat ko'rsatishi mezonlari*

Taqqoslash mezonlari	B korxonalar	A korxonalar	J korxonalar	O' korxonalar
<i>Maqsadli funktsiya</i>	Normal yuklamali rejani bajarish	Foydani oshirish	Ishlab chiqarish va sotish hajmlarini o'stirish hisobidan tash-kiliy kvazirenta-ni oshirish	Korxonaning omon qolishi, mehnat jamoasini saqlab qolish
Mulkchilik tarkibi	Formal-davlat, «idoralarining» o'ral mulki	Aktsiyadorlar ichida jismoniy shaxslar	Formal-aktsiyadorlik, jamoa korxonasi elementlariga ega	Formal-aktsiyadorlik, real – «rekombinatsiyalangan»

		ustunlik qiladigan aksiyadorlik	bo'lgan real aksiyadorlik	
«Printsipal»	«Idora» (vazirlik, idora)	Yakka aksiyadorlar	Aksiyadorlar va kvazidoimiy xodimlar ittifoqi	Korxonalar rahbariyati
Byudjet cheklovlarining qat'iylik darajasi	0-2	4	3-4	2-3
Tashqi muhit tavsifi	Barqaror	Xatar	Xatar	Nomalum
«Printsipal-agent» muammosini hal etish usullari	Uchta shakldagi bevosita nazorat (ma'muriy, partiya, kasaba uyushmalari yoki kengash)	«Ovoz berish» yoki «chiqish» orqali	«Agentlar» ittifoqi sifatida firma modelidan foydalanish	Korxonalar rahbariyati va uning xodimlarining o'zaro munosabatlaridagi i patterna-lizm siyosati
Xo'jalik aloqalari tarkibini belgilab beruvchi omillar	Barcha gorizontal aloqalar vertikal aloqalar orqali (resurslarni ajratish doirasida) amalga oshiriladi	Transaksiya xarajatlarini pasaytirish	Transaksiya xarajatlarini pasaytirish va xatarni turli eshelonlar tarkibidagi o'zaro bog'liq korxonalar o'rtasida taqsimlash	Ilgari yuzaga kelgan aloqalarni saqlash, yuqori transaksiya xarajatlari tufayli yangi aloqalarni qidirishdan bosh tortish
Davlat bilan o'zaro munosabatlar	Reja organi buyruqlariga bo'ysunish	To'liq mustaqillik	Boshqa korxonalar bilan nizolar paydo bo'lganida hakam sifatida foydalanish	Rasman mustaqillik, lekin davlat passivlarini boshqarishni real markazlashtirish doirasida majburiyatlarning bir qismini o'z zimmasiga oladi
Bandlik siyosati	Resurslar taqchilligining kutilayotgan miqdoridan funktsiya sifatida mehnatga bo'lgan talab	Mahsulotga bo'lgan talab va xodimning mehnat unumdorligidan kutilayotgan miqdoridan funktsiya sifatida mehnatga bo'lgan talab	Kvazidoimiy xodimlarning mehnatiga bo'lgan talab barqaror, mahsulotga nisbatan kutilayotgan talab faqat qisman va vaqtinchalik bandlik miqdoriga ta'sir ko'rsatadi	Mehnat jamoasining o'zagini saqlab qolishga bo'lgan intilish tufayli mehnatga bo'lgan talab barqaror, ixtiyoriy ishdan bo'shshlar hisobidan ortiqcha bandlik «navesi» qisqaradi
Ish haqi siyosati	Yagona tarif asosida	Eng yuqori mehnat	Xodimning darajalar	qat'iy belgilangan

	qat'iy belgilangan	unumdorligig a qarab moslashuvchan	ierarxiyasidagi o'rniga qarab qat'iy belgilangan	
Kasaba uyushmasi shakli	Tarmoq	Tarmoq	Korxonaning kasaba uyushmasi	Tarmoq
Kasaba uyushmasining funksiyasi	Xodimlarni nazorat qilishning qo'shimcha mexanizmi; ijtimoiy boyliklarni taqsimlash	Xodimlar va ish beruvchilar o'rtasida nizolari paydo bo'lganida vositachi	Oddiy ishchilardan tortib to direktsiyagacha barcha «insayderlar» manfaatlarini namoyon etish	Kasaba uyushmalari past safarbar etuvchi salohiyatga ega

* Manba: muallif tomonidan tuzilgan.

Xulosa

«Printsipal-agent» muammosi har qanday tashkilot faoliyat ko'rsatishini murakkablashtiradi. «Agent»dan «printsipal»ning foydaliligini oshiruvchi harakatlarni kutishadi, lekin «agent» hamma vaqt o'zi bilan «printsipal» o'rtasida mavjud bo'lgan axborot asimmetriyasidan o'z foydasi yo'lida va «printsipal» manfaatlariga zid ravishda foydalanishga harakat qiladi. Muammoni hal etish yo'llari bir nechta: yuqori harajatlar bilan bog'liq bevosita nazoratni kuchaytirish; «printsipal» tomonidan «agentlar» musobaqasining tashkil etilishi; «agentlar»ning tashkilot faoliyatining daromadlarida ishtirok etishi va «agentlar»ning o'zlari tomonidan «printsipal» funksiyalarining bajarilishi. «Printsipal-agent» muammosini hal etishning ushbu variantlari firma ichki tuzilmasi uchta xilining tabiatini izohlaydi: unitar, xolding va multidivizional.

Firmaning ichki tuzilishi tarkibini shartlab beruvchi omillarning har bir o'ziga xos kombinatsiyasi tashkiliy madaniyat asosida o'zini o'zi takror ishlab chiqarish tendentsiyasiga ega. Gap tashkilotning traektoriya bo'yicha rivojlanishi haqida borayapti. «Rivojlanishning tarixiy shartlanganlik samarasi»ning mavjud bo'lishi korxonalarining to'rtta ideal xili haqida gapirish imkonini beradi: buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi *B* korxonasi, *A* firma, *J* firma va o'tish xilidagi korxonasi. Korxonalarining bunday xillari buyruqbozlik iqtisodiyotida (rejali xilidagi iqtisodiyotda), mutlaq raqobat iqtisodiyotida (Amerika iqtisodiyotida), iqtisodiyotning korporativ modelida (Yaponiya iqtisodiyotida) va o'tish iqtisodiyotida yuzaga kelgan omillarning o'ziga xos kombinatsiyalarini aks ettiradi.

Takrorlash uchun savollar

1. «Printsipal» va «agent» so'zlari nimani anglatadi? Ular o'rtasidagi munosabatlar nimalarga asoslanadi?
2. Sizga yaxshi tanish bo'lgan tashkilotni tanlang va quyidagi savollarga javob bering: korxonada «printsipal-agent» muammosi qanday hal etiladi; korxonaning tashkiliy tuzilishi qanaqa (unitar, xolding, multidivizional, aralash); korxonasi firmaning qaysi benuqson xiliga ko'proq yaqin?
3. O'zbekiston bozorida ishlovchi chet el firmasining filiali qanday xildagi korxonasi jumlasiga kirishi mumkin? Javobingizni asoslashda qaysi omillarni hisobga olish lozim?
4. O'tish xilidagi korxonasi barqaror tashkiliy tuzilma hisoblanadimi yoki ushbu benuqson xil yordamida faqat *B* korxonaning *A* firmaga aylantirilishidagi bosqich yoritilganmi?

10-Mavzu. Tashkilotni amaliy tahlil qilish nazariyalari

Reja

1. Transaksiya xarajatlarining ordinalistik nazariyasi asosida tashkiliy tuzilmalarni amaliy tahlil qilish
2. Firmaning balansi uning tarkibi to'g'risidagi axborot manbai sifatida
3. Firma ichidagi nizolarni tahlil qilish va ularni kelishuvlar nazariyasi asosida hal etish

Tayanch so'z va iboralar: ordinalistik nazariya, Implisit shartnoma, neoklassik shartnoma, klassik shartnoma, infratuzilma

1. Transaksiya xarajatlarining ordinalistik nazariyasi asosida tashkiliy tuzilmalarni amaliy tahlil qilish

Firmalarni eng maqbul (benuqson) xillarga bo'lish real tashkilotlar to'g'risida to'liq tasavvurga ega bo'lish imkonini bermaydi, balki faqat tashkiliy tuzilmaning barqaror qismini ajratib ko'rsatadi. Ammo ushbu fikr institutsional yondashuv faqatgina tashkilot ichida yuz berayotgan jarayonlarni tushunishga qodir ekanligini anglatmaydi. Muayyan tashkilot holatini tekshirish va muayyan amaliy tashkiliy muammolarni hal etish bo'yicha takliflar ishlab chiqishda institutsional yondashuv bilan bir qatorda, transaksiya xarajatlari nazariyasi, kelishuvlar nazariyasi va mulkchilik huquqlari nazariyasini ham bemaolol amaliy qo'llash mumkin.

Transaksiya xarajatlarini o'lchashdagi qiyinchiliklar muayyan iqtisodiy tahlil uchun asosiy to'siqlardan biri hisoblanadi. Birinchi galdagi transaksiya xarajatlari barcha xillari pul ekvivalentida baholanishi mumkinmi degan savol ochiqlicha qolmoqda. Hatto transaksioni amalga oshirish uchun vaqt sarfini pul ekvivalentida ifodalashning oddiy tadbiri ham ko'plab holatlarda transaksioniyaning (masalan, muzokaralar yuritishning) u yoki bu jihatlarni ta'minlashga ixtisoslashgan vositachilarning yo'qligi tufayli takomillashmagan. Shuningdek, ilgari ishonchga ega bo'lgan sherikning opportunistik xatti-harakati yoki mulkchilik huquqlarining himoyalanganligi munosabati bilan yuzaga keladigan ruhiy tashvish tufayli xarajatlarni pul shaklida baholashga urinishda undanda kattaroq murakkabliklar paydo bo'ladi.

Transaksiya xarajatlarini o'lchash o'tgan asr oxirida foydalilikni o'lchash yuzasidan munozaralar jarayonida qo'yilgan muammoga o'xshash muammoni keltirib chiqaradi. Agar foydalilikni sifat jihatdan funktsional bog'liqlikdagi aniqlik bilan o'lchash mumkin bo'lsa, u holda birinchi va ikkinchi hosila naflilik ma'nosini kasb etadi; birinchi hosilaning miqdori eng yuqori naflilikning ko'rsatkichi hisoblanadi, manfiy belgili ikkinchi hosila esa eng yuqori nafni kamaytiruvchi qonunning amal qilishini anglatadi³⁰.

Munozaralar chog'ida foydalilikni o'lchashning qabul qilingan usuliga muqobil variant sifatida J.Eeuort va I.Fisher foydalilikning turli darajalari nisbatini aniqlash va ularning mutlaq miqdorini baholashga nisbatan da'volardan bosh tortishdan iborat bo'lgan ordinalistik yondashuvni taklif etishgan³¹. Transaksiya xarajatlari nazariyasi ham ushbu yo'nalishda rivojlanmoqda. Iqtisodiy tashkilotlarni qiyosiy tahlil qilishda hech qachon alohida olingan tashkiliy shakllar tadqiq etilmaydi, ular faqat mavjud muqobil variantlarga nisbatan ko'rib chiqiladi.

Turli shartnomalarda va tashkiliy matnlarda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini taqqoslash ularning miqdorini *ekspertiza yo'li bilan baholash* orqali chegaralash imkonini beradi. Turli variantlarga aniqliklar kiritish transaksiya xarajatlarini pul shaklida o'lchashning takomillashmagan usullaridan bosh tortish imkonini beradi. U holda muayyan bitimni amalga oshirishning optimal shaklini tanlash algoritmi ikkita bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqichda turli xildagi: klassik, neoklassik va implisit shartnomalardan (5-bobga q.) foydalanishda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlari taqqoslanadi.

³⁰ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. М.: Дело, 1991, -С. 307-30.

³¹ Олейник А. Институциональная экономика: Учебно-методическое пособие. // Вопросы экономики. 1999, №1. -С.134.

Agar, ekspert baholarga ko'ra, eng kam xarajatlar implitsit shartnomalardan foydalanish bilan bog'liq bo'lsa, u holda ikkinchi bosqichda unitar, xolding, multidivizional va aralash kabi muqobil tashkiliy tuzilmalar doirasida yuzaga keladigan transaktsiya xarajatlarini taqqoslash mumkin.

Umumiy ko'rinishda (bitimning muayyan shartlarini hisobga olmasdan turib) shartnomaning uchta turi qiyosiy ustunliklarini, O.Uilyamson fikriga ko'ra, quyidagicha tarzda namoyon etish mumkin (10.1-jadval).

10.1-jadval

Shartnomaning qiyosiy ustunliklari [54]

Qiyosiy monitoring xarajatlari parametrlari	Shartnoma xillari		
	klassik	neoklassik	implitsit
Rag'batlar kuchi	++	+	0
Nazorat qilish samaradorligi	0	+	++
Ishtirokchilarning kutilmagan holatlarga avtonom moslashishi	++	+	0
Ishtirokchilarning kutilmagan holatlarga kelishilgan tarzda moslashishi	0	+	++
Nizolarni hal etish huquqiy tadbirlarining qulayligi	++	+	0

Izoh: +++- eng samarali; +- etarlicha samarali; 0 - samarasiz.

Misol tariqasida korxonalar rahbarlarining korxonalar sohasiga taalluqli bo'lmagan faoliyat turini mustaqil ravishda yoki chetki tashkilotlarga pudrat (neoklassik shartnoma) asosida bajarishni afzal ko'rishiga oid ma'lumotlari 10.2-jadvalda keltirilgan.

10.2-jadval

Korxonalarda (implitsit shartnoma asosida) amalga oshiriladigan faoliyat turi ulushining tahlili*

Faoliyat turi	Mustaqil ravishda (implitsit shartnoma asosida) bajarish ulushi, foizda		
	1990-1992 yy.	1994-1995 yy.	1996-1998 yy.
Ilmiy-tadqiqot va tajriba konstrukturlik ishlanmalari (ITTKI)	100	70	50
Qurilishni loyihalashtirish	50	60	50
Qurilish-montaj ishlari	72	44	45
Jihozlarga xizmat ko'rsatish	65	63	63
Asbob-anjomlar ishlab chiqarish	73	77	73
Idishlar ishlab chiqarish	68	51	71
Issiqlik ta'minoti	100	10	10
Transport xizmati	75	72	82

*Manba: horij ekspert baholari ma'lumotlari.

Faoliyatning ma'lum turini mustaqil ravishda amalga oshiruvchi korxonalar ulushining eng tez qisqarishi ITTKI, qurilish-montaj ishlari va issiqlik ta'minoti sohasida kuzatiladi. Tabiiyki, bu ushbu faoliyat turlari klassik shartnomadan foydalanish xarajatlarining pasayishi bilan bog'liq. Aksincha, klassik shartnoma asosida transport xizmatlariga ega bo'lish xarajatlari ko'rib chiqilayotgan davrda korxonaning tarkibiy transport bo'linmasini barpo etishga nisbatan oshdi.

Firma ichki tuzilmalarining turli variantlarini ham huddi shu tariqa taqqoslash mumkin. Butlovchi qismlarning alohida turlarini ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi tarkibiy bo'linmalar yo unitar, yoki xolding, yoxud multidivizional tuzilma doirasida o'zaro hamkorlik qiladi, deylik. Unda barcha axborot oqimi markazlashgan unitar tuzilmada axborotni qidirish xarajatlari eng kam va xolding tuzilmada eng yuqori, chunki bo'linmalar hatto faqat moliyaviy

ko'rsatkichlarni nazorat qiluvchi bosh ofisda ham bir biri haqidagi axborotga ega bo'la olmaydi. Muzokaralar yuritish xarajatlari unitar korxonada eng kam, bo'linmalari tarqoq joylashgan xoldingda esa - eng yuqori. O'lchash xarajatlari xoldingda yuqori, u erda yagona standartlarni joriy etish vazifalari qo'yilmaydi. Shartnoma tuzish xarajatlari bosh ofis va bo'linmalar o'rtasidagi huquqlarni chegaralash qiyinligi tufayli multidivizional tuzilmada eng yuqori. Monitoring xarajatlari xoldingda eng past. U erda bo'linmalarining opportunistik xatti-harakatlari ustidan nazorat bozor mexanizmlari asosida amalga oshiriladi. Transaksiya xarajatlari miqdorining tafsiloti 10.3-jadval ko'rinishida berilgan.

10.3-jadval

Transaksiya xarajatlari miqdorining ekspert baholaridagi tafsiloti

Transaksiya xarajatlarining xili	Unitar korxonada	Xolding	Multidivizional tuzilma
Axborotni qidirish	1	3	2
Muzokaralar olib borish	1	3	2
O'lchash	1	2	1
Shartnoma tuzish	1	2	3
Monitoring	3	1	2
Mulkchilik huquqlarini himoyalash	-	-	-
Uchinchi shaxslardan himoyalash	-	-	-
Jami	7 (min)	11 (max)	10

Demak, unitar korxonada transaksiya xarajatlarining eng past umumiy miqdori bilan tavsiflanadi. Biroq amalda tarmoq bozoridagi muayyan vaziyat hisobga olinishi lozim. Masalan, kapital bozori va fond bozorining rivojlanmaganligi kapitalning tarmoqlararo oqimini ta'minlash uchun xoldingning jozibadorligini, kapitalning tarmoq ichida oqimini ta'minlash uchun esa multidivizional tuzilmaning jozibadorligini oshiradi. Bundan tashqari, bitimning xususiyatiga qarab har bir parametrga (0 dan 1 gacha) alohida ulush berish zarur. Axborotni qidirish xarajatlarining nisbati emas, balki aynan monitoring xarajatlarining nisbati hal qiluvchi bo'lishi mumkin.

2. Firmaning balansi uning tarkibi to'g'risidagi axborot manbai sifatida

Ekspert baholaridan tashqari, transaksiya xarajatlarining nisbiy miqdori va tashkiliy tuzilmaning optimallik darajasi haqidagi axborot manbai bo'lib buxgalteriya hisobotlarining, birinchi galda balans hamda foyda va zararlar haqidagi hisobot (daromadlar haqidagi hisobot)ning ma'lumotlari xizmat qilishi mumkin. Balansdan foydalanishning bunday yo'nalishi asosan firmaning kreditga layoqatligini imkoniyatli kreditorlar nuqtai nazaridan baholashga qaratilgan moliyaviy tahlilning oddiy texnologiyasidan farq qiladi. *Institutsional* tahlil uchun biz taklif etayotgan balansdan foydalanish metodologiyasi, albatta, to'liq emas, shuning uchun unga nisbatan mutlaq aniq va to'la-to'kis xususiyatga da'vogarlik qilmaydigan xomaki variant singari munosabatda bo'lish lozim.

Buxgalteriya hisobotining institutsional tahlilidagi dastlabki nuqta sifatida biz daromadlar haqidagi hisobot asosida aniqlanadigan firma mahsulotini sotish narxining tarkibi «axborotning uchta xilini: tashkilotning ichki tafsilotlari haqidagi, bozordagi raqobat darajasi haqidagi va firma strategiyasi haqidagi axborotni sintez qiladi», degan tezicni qabul qilamiz. Haqiqatdan ham, tannarx tarkibi nafaqat ishlab chiqarish va texnologik xarajatlarni, balki tashkilot *ichida* yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini ham aks ettiradi. Ikkinchi tomondan, daromadlar tarkibi firma faoliyat ko'rsatadigan *tashqi muhit* haqidagi: talabning holati va dinamikasi, raqobatchilar tovarlarining narxi va sifati, raqib firmalarning savdo tajovuzkorligi

darajasi, mazkur sektorda transaksiya xarajatlarining miqdori haqidagi axborotni ham o'zida mujassam etadi.

Alohida firmaning buxgalteriya hisobotida mujassamlangan axborot o'z o'zicha kam ma'lumot beradi: institutsional tahlil uni tarmoq bo'yicha yoki shunday o'lehamdagi firmalar guruhlar bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlar bilan taqqoslashni talab qiladi, chunki gap transaksiya xarajatlarini mutlaq emas, balki nisbiy ifodada o'lchash haqida borayapti. Masalan, Yaponiyada har yili 865 ta yirik firmaning o'rtacha holatga keltirilgan balansi ko'rsatkichlari hisoblab chiqiladi (NEEDS – Nikkei Economic Electronic Data System). Aynan o'rtacha holatga keltirilgan balans ma'lumotlari asosida M.Aoki to'plangan ishdan bshashda thlanadigan nafaqalar miqdori firma tomonidan xodimning firma uchun o'ziga xos ko'nikmalar va bilimlarga ega bo'lishi uchun sarflanadigan sa'y-harakatlarga to'g'ri proporsional degan farazdan kelib chiqib, J firmada inson kapitali o'ziga xosligining miqdorini baholashga urindi. Bunday ehtimollikni Yaponiya firmalarida chiqarish nafaqalarini shakllantirish tartibotini tahlil qilish orqali qabul qilish mumkin. Har bir yangi xodimning kelishi bilan uning nomiga maxsus hisobvara q ochiladi, undagi mablag'lar summasi ish stajining ortishi va ichki ierarxiya eshelonlar bo'yicha harakatlanishga qarab oshadi. Chiqish nafaqasi pensiyaga ketishida yoki muddatidan oldin ishdan bo'shaganida, to'lanadi (ikkinchi holatda xodim katta yo'qotishlarga duch keladi), bu uni firma tomonidan to'lanadigan yakka pensiyaga yaqinlashtiradi. M.Aoki firmada inson kapitali o'ziga xosligining darajasini to'plangan chiqish nafaqalari summasining firmaning umumiy kapitaliga nisbati sifatida hisoblab chiqiladigan indeks yordamida aniqladi. Agar muayyan firma uchun hisoblab chiqilgan bunday indeks o'rtachalashtirilgan balans ma'lumotlari bo'yicha hisoblab chiqilgan indeksdan ortiq bo'lsa, u holda firmada inson kapitali o'ziga xosligining darajasi nisbatan yuqori, va aksincha.

NEEDSga o'xshash balans har bir mamlakatda ham hisoblab chiqilavermasligiga qaramay, istalgan yirik konsalting yoki auditorlik firmasining ma'lumotlar bazasi taqqoslash uchun zarur bo'lgan axborotni o'zida mujassam etgan. Endi tashkilotning ichki tuzilishi va uning bozor strategiyasi haqida xulosa chiqarish imkonini beruvchi indekslarning yig'indisini batafsil ko'rib chiqamiz. Dastlab balansning umumiy tarkibini va GAAP standartidagi daromadlar haqidagi hisobotni yodga olamiz (10.4-jadval).

Aktiv va passiv alohida moddalarining tahlili tashkilotda huquqlarning real taqsimlanishi haqida tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi, u rasmiy, ta'sis hujjatlari va aktsiyadorlar reestrída qayd etilgan taqsimlashga hamma vaqt ham mos kelmaydi.

«Xodimlarga ish haqi bo'yicha qarzdorlik»

I₁ⁱ q

«Jami joriy operatsion majburiyatlar»

I₁ⁱ indeks korxonada xodimlarining qarorlarni qabul qilish jarayoniga ta'siri darajasini aks ettiradi. Banklar, davlat va o'zaro bog'liq korxonalar oldidagi qisqa muddatli qarzdorlik bo'yicha ham shunga o'xshash I₁ⁱ indekslar hisoblab chiqiladi. Agar korxonada rahbariyati xodimlar oldidagi majburiyatlarni bajarishni banklar, davlat (byudjet) va o'zaro bog'liq korxonalar oldidagi majburiyatlarni bajarishdan ko'ra ustuvorli deb hisoblasa, u holda bu mehnat jamoasi tomonidan egalik qilish, tasarruf etish va daromad olish huquqiga norasmiy egalik qilinishidan dalolat beradi.

«Uzoq muddatli kreditlar: ta'minlanmagan»

I₂ q

«Jami uzoq muddatli majburiyatlar»

Banklar tomonidan korxonada ustidan nazorat darajasini aniqlash uchun I₂ indeksni hisoblab chiqish ham foydali, chunki bank tomonidan garov bilan ta'minlanmagan kreditlar,

faqat berilgan kredit qaytarilishining boshqa, norasmiy kafolatlari ko'zda tutilgan hollarda, berilishi mumkin³².

10.4-jadval

Firmaning balansining ko'rsatkichlari

BALANS	
AKTIV	PASSIV
Naqd pul	To'lanadigan veksellar
Oson sotiladigan qimmatli qog'ozlar	To'lanadigan hisobvaraqlar: tijorat
Debitorlar hisobvaraqlari: tijorat	Boshqa joriy majburiyatlar
Zahiralar: xomashyo	Jami joriy operatsion majburiyatlar
Zahiralar: tugallanmagan ishlab chiqarish	Joriy uzoq muddatli qarzdorlikning bir qismi
Zahiralar: tayyor mahsulot	Bo'lajak davrlar daromadlari
Jami zahiralar	Uzoq muddatli kreditlar: ta'minlanmagan
Bo'lajak davrlar xarajatlari	Uzoq muddatli kreditlar: ta'minlangan
Boshqa aylanma aktivlar	Kapital lizingi bo'yicha majburiyatlar
Jami aylanma aktivlar	Operatsion lizingning hozirgi qiymati
Binolar, inshootlar va jihozlar	Boshqa joriy majburiyatlar
Asosiy jihozlar lizingi	Jami uzoq muddatli majburiyatlar
Amaldagi jihozlar lizingi	Subordinatsiyalangan qarzdorlik
Minus amortizatsiya	Qisqa muddatli pensiya majburiyatlari
Jami binolar, inshootlar va jihozlar: sof	To'lash muddati kechiktirilgan soliq to'lovlari
Investitsiyalar va ssudalar	Jami passiv
Uzoq muddatli qimmatli qog'ozlar	XUSUSIY KAPITAL
Debitorlarning turli hisobvaraqlari	To'lash muddati kechiktirilgan soliq to'lovlari
Sof aktivlar	Shu'ba korxonalarida tashqi kapital
Boshqa aylanmadan tashqari mablag'lar	Imtiyozli aktsiyalar
Nomoddiy aktivlar	Oddiy aktsiyalar
Xaridlarni kapitallashtirish (gudvill)	Taqsimlanmagan foyda
	Sarmoyadorlardan sotib olingan aktsiyalar
Jami asosiy vositalar	Jami xususiy kapital
Jami aktiv	USTUNDAGI JAMI

3. Firma ichidagi nizolarni tahlil qilish va ularni kelishuvlar nazariyasi asosida hal etish

Tashkilotni amaliy tahlil qilishga kelishuvlar nazariyasi ham o'z ulushini qo'shadi. Uning yordamida tashkilot ichidagi nizolar tabiatini, optimal shartnoma nazariyasi va transaktsiya xarajatlari nazariyasining tarafdorlari taklif etganidek, «printsipal» va «agent» manfaatlarining qarama-qarshi qo'yilishiga yo'yish mumkin emas. Kelishuvlar nazariyasi tashkilot tuzilmasining *murakkabligidan* kelib chiqadi – u turli xildagi kelishuvlar unsurlarini o'z ichiga oladi. Odatda, har qanday tashkilotning faoliyat ko'rsatishi kamida quyidagi kelishuvlar imperativiga javob berishi lozim: bozor, industrial, an'anaviy, fuqarolik, ijodiy faoliyat va ijtimoiy fikr. Har qanday tashkilot, hatto foyda ko'rmay ishlayotgan korxonalar ham, o'zining daromadlarini xarajatlarga muvofiq lashtirishi va o'zining moliyaviy majburiyatlarini bajarishi zarur (bozor kelishuvining unsurlari). Har qanday tashkilotni boshqarishda mehnatni ilmiy tashkil qilish va, o'z navbatida, industrial kelishuv unsurlaridan foydalaniladi. Tashkilot ichida o'zining alohida madaniyati, eskilik to'plamining shakllanishi uning faoliyatida an'anaviy kelishuvlar unsurlarining paydo bo'lganligidan dalolat beradi. Tashkilotda «agentlar» birlashgan manfaatlarini - kasaba uyushmasi vakilining ishtiroki, shuningdek tashkilot *ichki* hayotining mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlariga bo'ysunishi fuqarolik kelishuvi imperativini o'zida aks ettiradi. Tashkilotning ishbilarmonlik doiralridagi obro'si yoki iste'molchilar o'rtasida uning tovar belgisining mashhurligi bizni ijtimoiy fikr imperativiga amal qilishga undaydi. Va nihoyat, keng ma'nodagi

³² «Кредиторнинг ўз пулларини кайтариб олиш ҳуқуқи чегараланган, лекин акциядорларникига қараганда кам, чунки (кредиторларда) назорат қилишнинг *билвосита, номуайян* усуллари мавжуд» (Стиглиц Дж. Кредитные рынки и контроль над капиталом. ~ МЭиМО, 1989, № 6, с. 46–47).

innovatsiyalarga intilish (yangi tovar yoki xizmatlar ishlab chiqarishdan tortib to tashkiliy tuzilmani optimallashtirishgacha) tashkilotning faoliyat ko'rsatishida ijodiy faoliyat imperativini aks ettiradi. Shunday qilib, tashkilot asosida turli imperativlar o'rtasidagi *nizolar* yotadi.

Kelishuvlar nazariyasining ustunligi nafaqat tashkilot faoliyat ko'rsatishi jarayonida yuzaga keladigan nizolarni ozmi yoki ko'pmi muntazam yoritishdan iborat, balki u murosaning turli ko'rinishlarini tahlil qilish asosida nizolarni hal etish variantlarini ham taklif etadi. Masalan, korxonalar rahbari, ishlab chiqarish jarayonini oqilona tashkil etish hisobidan iste'molchilarga taklif etilayotgan mahsulot narxini pasaytirishni ko'zlagan holda, bosh muhandis (inustriyal kelishuv) va sotuv bo'limi (bozor kelishuvi) xizmatlarining manfaatlari o'rtasidagi nizoni hal etish yo'lini qidirishi lozim. «Fordizm» tamoyillaridan biri industrial va bozor kelishuvlari o'rtasidagi murosaning bunday ko'rinishini shunday izohlaydi: ishlab chiqarishni uzluksiz tashkil etish asosida ishlab chiqariladigan mashinalar tannarxini pasaytirish, sotuvni rag'batlantirish va hatto iste'molning yangi standartini tashkil etish imkonini beradi.

Frantsuz ishlab chiqaruvchisining «Pogrebok Affinua» yangi pishloq navini ishlab chiqarish to'g'risidagi qarori murosaning yanada murakkab ko'rinishiga misol bo'ladi. Ushbu qaror an'anaviy retseptlar, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va pishloqning ushbu xili ko'p sonli sovrinlar bilan taqdirlanadigan nufuzli tanlovlarda ishtirok etishi asosida istemolchining nozik didli talablarini qondirishga urinish ta'siri ostida qabul qilingan edi. Mazkur korxonalar faoliyat ko'rsatishini belgilab beruvchi bozor, an'anaviy, inustriyal kelishuvlar hamda ijtimoiy fikr to'g'risidagi kelishuv murosasi ko'zga tashlanib turibdi (10.2-rasm.).

Har qanday korxonalar uchun yuzaga keladigan muammolarni uning yordamida identifikatsiyalash va ularni hal etish yo'llarini izlash yo'nalishlarini belgilash oson bo'ladigan o'ziga xos kelishuvlar «xaritasini» tuzish mumkin. Kelishuvlar nazariyasi nuqtai nazaridan tashkiliy tuzilmani optimallashtirish tashkilot oldida turgan turli imperativlarni muvofiqlashtirishga yordam beruvchi murosalar tamoyillarini qidirib topishdan iborat.

Xulosa

Faqat transaksiya xarajatlarining miqdorini baholashga nisbatan ordinalistik yondashuv yordamida muayyan tashkilotlar tuzilmasini tahlil qilish uchun transaksiya xarajatlari nazariyasini qo'llash mumkin. Mazkur yondashuv turli shartnoma va tashkiliy shakllarda bitim tuzishda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlari miqdorini ekspertiza yo'li bilan baholash yordamida taqqoslashdan iborat. Ekspert baholaridan tashqari, tashkilotning buxgalteriya hisoboti ham axborot manbai bo'lib xizmat qilishi mumkin. O'z navbatida, kelishuvlar nazariyasi tashkilotlarni miqdoriy jihatdan emas, balki sifat jihatdan tahlil qilishga o'z ulushini qo'shadi. Uning asosida tashkilot ichida yuzaga keladigan nizolar tabiatini izohlash va uning tuzilishini transaksiya xarajatlari mezoni bo'yicha emas, balki nizolarning keskinligini pasaytirish mezoni bo'yicha optimallashtirish mumkin.

Takrorlash uchun savollar

1. Transaksiya xarajatlari va foydalilikni o'lchashning o'ziga xos jihatlari nima?
2. Shartnomaning qiyosiy ustunliklari nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Transaksiya xarajatlari tarkibining axborot bazasi qanday hujjatlarda mujassamlangan?
4. Firma balansi qanday maqsadda tahlil qilinadi va bunda qanday indekslar hisoblab chiqiladi?
5. Kelishuvlar nima uchun zarur va ularning qanday yo'nalishlari mavjud?

11-Mavzu. Firmaning tashkiliy-huquqiy shaklini tahlil qilish

Reja

1. Mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi

2. Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlari

3. Tashkiliy-huquqiy shakl firmaning strategiyasi haqidagi axborot manbasi sifatida

Tayanch soʻz va iboralar: firma, mulk huquqi nazariyasi, Egalik qilish huquqi Foydalanish huquqi Tasarruf etish huquqi Xoʻjalik yuritish huquqi Tezkor boshqarish huquqi

1. Mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi

Mulkchilik huquqlari nazariyasi har qanday tashkilotni mulkchilik huquqlarining ishtirokchilari oʻrtasida taqsimlanishini belgilab beruvchi shartnomaga olib keladi. «Firma» atamasi shartnoma kelishuvlari asosida faoliyatni tashkil etishning qisqartirilgan taʼrifi hisoblanadi. Kouz teoremasiga muvofiq erkin almashuv natijasida erishilgan huquqlar taqsimoti eng optimal variant (transaksiya xarajatlari nolga teng) boʻlib, oʻzaro hamkorlik ishtirokchilari uni oʻzgartirishdan manfaatdor emaslar. Shu sababli tashkiliy tuzilmani amaliy tahlil qilish uchun mulkchilik huquqlari nazariyasini qoʻllashga boʻlgan qiziqish shu bilan shartlanganki, haqiqatda transaksiya xarajatlari nolga teng emas, demak, huquqlar taqsimoti resurslardan foydalanish samaradorligiga *taʼsir koʻrsatadi*. Mulkchilik huquqlari nazariyasi tashkilot faoliyatining oʻziga xosligiga qarab mulkdorlar oʻrtasida huquqlar taqsimotining eng optimal variantini tanlashga yordam beradi. Bundan tashqari, korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli toʻgʻrisidagi maʼlumotlar asosida sheriklarni tanlash imkoniyati ochiladi.

U yoki bu tashkiliy-huquqiy shaklga xos boʻlgan huquqlar taqsimoti Oʻzbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksining «Yuridik shaxslar» deb nomlanuvchi 4-bobida qayd etilgan meʼyorlar bilan belgilanadi. Yuridik shaxslarni tashkil etishning tashkiliy-huquqiy jihatlari mulk huquqining turli iqtisodiy subʼektlarga tegishli alohida huquqlarga ajratilishiga yoʻl qoʻyadi. Misol tariqasida tashkiliy-huquqiy shaklni belgilovchi huquqlar toʻplamining ayrim jihatlarni quyidagi jadval orqali havola etamiz, unda turli huquqlarning tegishligi Fuqarolik kodeksining tegishli moddasida belgilangan (11.1-jadval).

11.1-jadval

Oʻzbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksida mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi

	Shaxs	Ulushli mulk	Birgalikdagi mulk	Davlat
Egalik qilish huquqi	154,207	219	225	
Foydalanish huquqi	154,207	219	225	
Tasarruf etish huquqi	154,207	218	225	179,180
Xoʻjalik yuritish huquqi				176
Tezkor boshqarish huquqi				178

Ulushli mulk huquqi esa quyidagi subʼektlar oʻrtasida taqsimlanadi: uning ishtirokchilari, ishtirokchilarning umumiy yigʻilishi, ijro etuvchi organ va davlat. Qonunda qayd etilgan huquqlarning bunday taqsimlanishi iqtisodiy faoliyatni taʼminlash nuqtai nazaridan qanchalik optimalligiga oid savolga javob berish uchun tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlaridan foydalanish mumkin.

2. Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlari

Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlari sifatida quyidagi yondashuvlar qoʻllaniladi.

1. Mulkiy huquqlarning tafsirlanish (aniq va bir xil maʼnoda belgilanish) darajasi.
2. Egalik qilish va qoldiq qiymatni olish huquqlarining iqtisodiy subʼektlararo taqsimlanishi.
3. Huquqlar toʻplami doirasini oʻzgartirishga nisbatan cheklovlar mavjudligi.
4. Mulkiy xuquq triadasining turli iqtisodiy subektlarga («Printsival» va «agent») tegishligi.

5. Xatarlarni bo'lish va o'tkazish darajasi.

6. Kapitalni jam'arish darajasi.

1. Mulkiy huquqlarning tafsirlanish (aniq va bir xil ma'noda belgilanish) darajasi.

Tafsirlash darajasi juda muhim, chunki Kouz teoremasiga muvofiq resurslarning ikkita samarali omilidan biri huquqlarni tafsirlashning to'liqligidan iborat. Ikkinchi tomondan, huquqlar egasini aniq belgilamaslik yoki mulk huquqining yo'qolganligi resurslardan samarali foydalanishga qiziqtirishga to'sqinlik qiladi. Ulushli mulkda barcha huquqlar egalari aniq va bir xil ma'noda belgilangan, qoldiq qiymatni olish huquqi va ustav kapitalidagi ulushning meros bo'yicha o'tishi huquqi bundan mustasno. Davlat sud organlari orqali hamma vaqt «qonunni bir necha marta yoki qo'pol buzganlik» uchun yuridik shaxsni tugatishning tashabbuschilaridan biri hisoblanishini hisobga olgan holda, tafsirlash bilan bog'liq yagona muammo ustav kapitalidagi ulushning meros bo'yicha o'tishi huquqining ehtimoliy «yo'qolishi»dan iborat.

2. Egallik qilish va qoldiq qiymatni olish huquqlarining iqtisodiy sub'ektlararo taqsimlanishi.

Agar mulkdor, ya'ni tashkilot faoliyatini nazorat qiluvchi «printsipal» bir vaqtning o'zida qoldiq qiymatni olish huquqiga ham ega bo'lsa, u holda bu unga o'zining nazorat-boshqaruv funksiyalarini bajarishda o'zini opportunistik tarzda tutmaslik uchun turtki beradi. MChJ holatida ko'rib chiqilayotgan ikkala huquq ham ishtirokchilarning umumiy yig'ilishiga tegishli. Biroq umumiy yig'ilishning jamoaviy tabiati samarali nazoratga bo'lgan rag'batlarning amaliyligini chegaralaydi, chunki «chiptasiz» muammosi paydo bo'ladi. Aslida barcha ishtirokchilar firmaning foydali faoliyat ko'rsatishidan manfaatdor, biroq shu bilan birga ular nazoratni amalga oshirish xarajatlarini boshqa shaxslar zimmasiga yuklashga intilishadi, buning natijasi o'laroq, nazorat funksiyasini *hech kim* bajarmaydi. Lekin, ulushli mulk holatida uning ishtirokchilarining soni qonun bilan cheklanganligi tufayli «chiptasiz» muammosining keskinligi pasayadi.

3. Huquqlar to'plami doirasini o'zgartirishga nisbatan cheklovlar mavjudligi.

Huquqlarni almashishga cheklovlar masalasi Kouz teoremasi nuqtai nazaridan ham muhim: transaksiya xarajatlaridan tashqari yana qanday omillar huquqlarning ulardan eng ko'p manfaatdor bo'lgan mulkdorlar qo'liga o'tishiga to'sqinlik qiladi? Masalan, huquqlarni jismoniy va yuridik shaxslarning alohida toifalariga (nerezidentlarga, bank tuzilmalariga, istalgan boshqa uchinchi shaxslarga) topshirishdagi hamda huquqlar to'plamining turlarini tubdan o'zgartirishdagi qonuniy cheklovlar. Ulushli mulk doirasida huquqlar bilan almashish uchun cheklovlar ustavda qayd etilishi va ishtirokchilarning o'z ulushlarini umuman uchinchi shaxslarga va xususan merosxo'rlarga o'tkazish huquqiga taalluqli bo'lishi *mumkin*. Fuqarolik Kodeksida ulushli mulkka ega bo'lgan subektlarning turli variantlari «tjorat tashkilotlari» (58-69-modda) bandida keltirilgan. Qonun ulushli mulk subektlari uchun huquqlar to'plamining turlarini o'zgartirish uchun eng kam to'siqlarni belgilaydi.

4. Mulkiy xuquq triadasining turli iqtisodiy subektlarga («Printsipal» va «agent») tegishliligi.

Bunday muammo egallik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlari turli sub'ektlarga tegishliligi bilan bog'liq. Barcha uchta huquq turli sub'ektlarga tegishli bo'lgan holatda «printsipal-agent» muammosi ikkita darajada paydo bo'ladi: mulkdorlar va menejer (boshqaruvchi) o'rtasidagi munosabatlarda hamda menejer va bevosita ijro etuvchi (xodim) o'rtasidagi munosabatlarda. «Printsipal-agent» muammosi ko'plab usullar yordamida hal etilishi mumkin – «agentlar»ning firma faoliyatining natijalarida ishtirok etishdan tortib to «printsipal» tomondan «ovoz berish» va «chiqish» huquqidan foydalanilishigacha. Ulushli mulkli subekt holatida «printsipal-agent» muammosi ishtirokchilarning umumiy yig'ilishi («printsipal») va ijro etuvchi organ («agent») o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda paydo bo'ladi. Aktsiyadorlik jamiyatidan farqli o'laroq, ma'suliyati cheklangan jamiyat (MChJ)da «agent»ga bosim o'tkazish varianti sifatida «chiqish» mumkin emas, chunki ustav kapitalining summasiga fond bozorida kotirovka qilinadigan aktsiyalar chiqarilmaydi. Har yillik auditorlik tekshiruvlari va ishlarni

yuritish natijalari to'g'risidagi ma'lumotlarning chop etilishi majburiy emasligi tufayli umumiy yig'ilishning samaradorligi ham katta emas.

5. Xatarlarni bo'lish va o'tkazish darajasi.

Huquqlar to'plamining konfiguratsiyasi uning qarorlar qabul qilish (tasarruf etish huquqi) va xatarni qabul qilish (qoldiq qiymatni olish huquqi) funksiyalariga bo'linishini yoki ushbu to'plamning bitta mulk huquqi sub'ektining qo'lida bo'lishini nazarda tutadi. Birinchi holatda xatarning *xejirlanishi*, ya'ni uning menejer elkasidan mulkdor elkasiga o'tishi o'rin tutadi. Xejirlash xatarga kamroq qarshi bo'lgan iqtisodiy sub'ektlar xatarini qabul qilish funksiyasiga ixtisoslashuvni nazarda tutadi. So'ngra, xatar ko'plab mulkdorlar o'rtasida bo'linishi va, boz ustiga, ma'lum miqdor (masalan, ustav kapitaliga qo'shilgan ulush miqdori) bilan chegaralangan bo'lishi mumkin. Xatarni bo'lish va o'tkazish tamoyillari dastlab faoliyatining boshidan sof iqtisodiy faoliyatga yo'naltirilmasdan, balki ijtimoiy (diniy, ta'lim, o'zini o'zi boshqarish) faoliyatni moliyalash bilan shug'ullangan korporatsiyalar doirasida amalga oshirilgan edi.

MChJda ham xatarni o'tkazish (jamiyat ishtirokchilariga), ham xatarni bo'lish va chegaralash (barcha ishtirokchilar o'zlari kiritgan ulushlarning qiymati doirasida zarar ko'rish xatariga ega) mexanizmlari amal qiladi. MChJning yagona kamchiligi – uning ishtirokchilari sonining qonun bilan cheklanganligi, bu hol ushbu tashkiliy-huquqiy shaklni aktsiyadorlik jamiyati bilan solishtirilganda kam jozibali qiladi.

6. Kapitalni jamg'arish darajasi.

Mazkur tashkiliy-huquqiy shakl kapitalning kam transaksiya xarajatlari bilan to'planishini ta'minlashga qodirmi? Bu erda ham ochiq aktsiyadorlik jamiyati ideal hisoblanadi, chunki unda ustav kapitalini oshirish aktsiyadorlar umumiy yig'ilishining qarori asosida qo'shimcha aktsiyalarni chiqarish hisobidan amalga oshadi. MChJda kapitalni jamg'arish jarayoni, yuqori transaksiya xarajatlari bilan bog'liq bo'lmasa-da (ustav kapitalini oshirish uchun umumiy yig'ilishning qarori etarli), MChJ ishtirokchilarining eng ko'p soni qonun bilan cheklanganligi tufayli, chegaralarga ega.

Yuqorida taklif etilgan mezonlar yordamida O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq faoliyat yuritayotgan mulkchilikning o'n bitta tashkiliy-huquqiy shakllarni taqqoslaymiz. Ushbu mezonlar bo'yicha eng optimal tashkiliy-huquqiy shaklni bir ball bilan, eng past optimallik shaklni esa o'n bir ball bilan qayd etgan holda tashkiliy-huquqiy shakllarni olita mezonning har biri bo'yicha ko'rib chiqamiz (11.2-jadval). Bunday ekspert baholari shartli bo'lgani holda, ular ochiq aktsiyadorlik jamiyati (OAJ) (kamida 19 ball) va xususiy korxonalar (dehqon va fermer xo'jaliklari) (25-28 ball)ning ustunliklarini hamda tezkor boshqaruv huquqiga (ko'pi bilan 54 ball) va xo'jalik yuritish huquqiga ega bo'lgan (52 ball) unitar korxonalarining samarasizligini tasdiqlab turibdi.

11.2-jadval

O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan iqtisodiyot subektlarni turli mezonlar bo'yicha baholash

Tashkiliy-huquqiy shakl	Mezonlar					
	1	2	3	4	5	6
Xususiy korxonalar	1	1	1	1	11	11
Ishlab chiqarish kooperativi	4	2	9	2	10	10
Ochiq aktsiyadorlik jamiyati	2	8	2	5	1	1
Yopiq aktsiyadorlik jamiyati	3	7	3	9	2	2
Shu'ba korxonalar	9	9	4	6	3	3
Mas'uliyat cheklangan jamiyat	5	5	5	8	6	4
Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat	6	6	6	7	7	5
Tezkor boshqaruv huquqiga ega bo'lgan unitar korxonalar	11	10	11	11	5	6

Xo'jalik yuritish huquqiga ega bo'lgan unitar korxonalar	10	11	10	10	4	7
Fermer xo'jaligi	2	2	1	2	10	11
Dehqon xo'jaligi	1	1	1	1	11	10

3. Tashkiliy-huquqiy shakl firmaning strategiyasi haqida axborot manbasi sifatida

Tashkiliy-huquqiy shakl nafaqat firmaning tashkiliy tuzilishi haqidagi, balki shartnomani amalga oshirish jarayonidagi ehtimoliy xatti-harakati haqidagi axborotni ham o'zida mujassam etadi. Shu nuqtai nazardan tashkiliy-huquqiy shaklni tahlil qilish bitimni amalga oshirish uchun sherikni tanlashda foydali hisoblanadi. Boshqa shartlarda (aktivlarning o'ziga xoslik darajasi, bitimning murakkablik darajasi) bitimning yakuni uning tashkiliy-huquqiy shaklini belgilab beruvchi shartnoma bo'yicha hamkor xatti-harakatining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, hamkorning tashkiliy-huquqiy shaklni bilish bitimni amalga oshirishda garovning mavjudligi hamda mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish qanchalik mumkinligi haqida axborot olish imkonini beradi. So'nggi jihat muloqotlarni yuritish va shartnomani bajarish shartlarini firmaning *rasmiy* egalari bilan muvofiqlashtirishning samarasizligi tufayli muhim, bunda shartnomani bajarish korxonani *haqiqiy* nazorat qiluvchi insonlarning harakatlariga bog'liq.

Garov shakllari. Shartnoma majburiyatlarining bajarilishini kafolatlash uchun bitim tomonlari an'aviy tarzda garovdan foydalanadi. Pul shaklidagi garovni bitimni tuzish vaqtida tomonlardan biri, maboda shartnoma bekor qilingan yoki u kerakli tarzda bajarilmagan taqdirda, ikkinchi tomonning yo'qotishlarini qoplash uchun to'laydi. Mulk huquqi nazariyasining atamalarida undirib olish ko'rinishida javobgarlikni o'tkazish yuz beradi. Masalan, bank tomonidan kredit berilayotganda, u odatda kreditning qaytarilishi va u bo'yicha foizlar to'lanishining kafolati sifatida garov kiritilishini talab qiladi. Bitim shartlaridan qat'i nazar pul shaklidagi garov miqdorini hisoblab chiqish oson, bunda yagona muammo shartnomaning to'liqsizligida va, demak, garovni begonalashtirishning qonuniyligi xususida nizolar kelib chiqishining muqarrarligida. Shuning uchun shartnoma tomonlarining ixtisoslashgan garovni birgalikda barpo etishini nazarda tutuvchi sof (natura) shakldagi garov (ushbu garov haqida shartnomada kelishilmasa-da) ancha samarali. Masalan, imkoniyatli xaridor nafaqat mahsulotni sotish tarmoqlariga ega, balki uni ishlab chiqarish va unga sotuvdan keyin xizmat ko'rsatish xarajatlarining bir qismini ham o'z zimmasiga oladi.

Firma tomonidan majburiyatlar bajarilmagan taqdirda, Fuqarolik kodeksi me'yorlariga muvofiq uning mulkdorlari zimmasida bo'ladigan javobgarlik ulushi shartnoma shartlarida ko'rsatilmaydigan garovning yana bir shakli hisoblanadi. MChJ, YoAJ va OAJ holatlarida bunday javobgarlik *ustav kapitalining miqdori bilan* chegaralanadi, bunda, ushbu tashkiliy-huquqiy shakllardan har birining muassislari soniga nisbatan cheklovlarni hisobga olgan holda ustav kapitaliga nisbatan eng kichik talablar MChJda, eng katta talablar OAJda qo'yiladi.

Qolgan tashkiliy-huquqiy shakllar uchun mulkdorlarning ancha katta hajmdagi javobgarligi ko'zda tutilgan. Bu erda garov sifatida *muassislarning mol-mulki* ishtirok etadi, uning miqdori mulkdorlar tomonidan kiritilgan hissalarining yoki ularga tegishli aktsiyalarning qiymati bilan chegaralanmaydi. To'liq shirkat ishtirokchilari zimmasiga yuklatiladigan majburiyatlar hajmi eng katta, chunki garov rolini unga tegishli barcha mol-mulk bajaradi. Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatda ishtirokchilar o'zining barcha mol-mulki bilan emas, balki barcha uchun baravar bo'lgan, ular hissalarining qiymatining karrasi miqdorida javobgarlikka egalar. Ishlab chiqarish kooperativining asosida ham huddi shunday tamoyil yotadi. Tezkor boshqarish huquqiga asoslangan unitar korxonalar shakli mulkdor – davlat yoki mahalliy hokimiyat organlari tomonidan uning majburiyatlari yuzasidan o'z mulki bilan subsidiar javobgarlikka ega bo'lishini nazarda tutadi. Sho'ba xo'jalik jamiyati holatida ham huddi shunday tamoyil, lekin faqat «printsipal» (boshqa xo'jalik jamiyati yoki shirkat) ko'rsatmalarini bajarish yo'lida amalga oshirilgan bitimlarga nisbatan qo'llaniladi. Ta'kidlash lozimki, bu erda muassislarning mol-

mulki shaklidagi garovning miqdori emas, balki mulkdorning firma faoliyati uchun o'z mol-mulki bilan javob berishi tufayli yuzaga keladigan shartnoma majburiyatlarini bajarishga undovchi omillar muhim. Bunday omillar to'liq shirkatda eng kuchli va MChJ, YoAJ va OAJda – eng kam (11.1-rasm.)

To'liq shirkat	Kommandit shirkat	Qo'shimcha ma'suliyatli jamiyat	Ishlab chiqarish kooperativi	YoAJ, OAJ, MChJ
----------------	-------------------	---------------------------------	------------------------------	-----------------

11.1-rasm. Majburiyatni bajarishdan rag'batlanish intensivligi

Muassislar nufuzini va korxonaning tovar belgisini pulda baholash bitimni amalga oshirishda implitsit ishtirok etuvchi garovning navbatdagi shakli hisoblanadi. Bu asosan tijorat doiralarida, shu jumladan imkoniyatli sheriklar hamda o'zi ishlab chiqaradigan tovarlar va xizmatlarning iste'molchilari ichida ishtirokchilarning va umuman firmaning nufuziga bog'liq. Bu erda asosiy tushuncha - tovar belgisining kapitalashtirilgan qiymati: firma o'ziga tegishli tovar belgilarining qiymatini saqlab qolishga intiladi. Shunday qilib, nufuzni ushlab turish faqat ijtimoiy sanksiyalarga bog'liq bo'lmay qoladi. Nufuz bozor narxiga ega bo'ladi, chunki u o'zida imkoniyatli sherikning ishonchligi va uning harakati strategiyasi haqida qo'shimcha axborotni mujassamlashtiradi. Ayni paytda, iqtisodiy sub'ekt yoki firma ko'pincha reklama xarajatlari shaklidagi nufuzni barpo etish uchun to'lashga tayyor.

Reklama – imkoniyatli xaridorlarga sotuvchilar haqida bilimlar berish usuli. Tabiiyki, bu vosita bilimlarni berish uchun og'zaki ma'ruza o'rniga kitobdan foydalanish bilan taqqoslanadigan xabardor bo'lmaslikni tugatish uchun juda muhim. Reklama institutning muvoffaqiyatli evolyutsiyasiga misol bo'lib, egasizlantirilgan o'zaro ta'sir ko'rsatish tartibida norasmiy institutning ustunligini – nufuzni saqlashga yordam beradi.

Ayrim korxonalarining, birinchi galda to'liq shirkat va ishonchga asoslangan shirkatning tashkiliy-huquqiy shakli ijtimoiy nufuzni bozor tovar belgisiga aylantirish uchun zamin yaratadi. Haqiqatdan ham, to'liq shirkat va ishonchga asoslangan shirkatning firma nomi barcha to'liq o'rtoqlarning yoki «va kompaniya» so'zlari qo'shimcha qilingan holda kamida bitta to'liq o'rtoqning nomini o'zida mujassamlantirishi kerak. Shuning uchun xo'jalik shirkatlari tijorat sohasidagi sheriklar sifatida eng jozibali, chunki bitim tuzishda garov sifatida ular bilan nafaqat muassislarning shaxsiy mol-mulki, balki ularning tovar belgisi shaklidagi ijtimoiy nufuzi ishtirok etadi. Shu munosabat bilan xo'jalik shirkatlariga soliq imtiyozlari va ro'yxatga olishdagi imtiyozlarni berish asosli hisoblanadi. Korxonaning tashkiliy-huquqiy shakliga qarab qonunga bo'ysunish bahosini tabaqalash shartnoma madaniyatining oshishiga va o'z navbatida, transaksiya xarajatlarining pasayishiga ko'maklashgan holda iqtisodiyotni davlat tomonidan bilvosita tartibga solishning samarali vositasiga aylanishi mumkin.

Mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish shakllari. Tashkiliy-huquqiy shakl mulk huquqlari to'plamining rasmiy - qonunda qayd etilgan va haqiqiy konfiguratsiyasini muvofiqlashtirishning ehtimoliy variantlari haqidagi axborotni ham o'zida mujassam etadi. Ushbu axborot qayta tashkil etilgan mulk asosida faoliyat ko'rsatuvchi o'tish xilidagi korxonalar (O' korxonalar)ga nisbatan muhim ahamiyat kasb etadi. Evristik tarzda tashkiliy-huquqiy shakl va mulk huquqlari to'plamining rasmiy - qonunda qayd etilgan va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish ehtimoli o'rtasidagi quyidagi bog'liqliklarni ifodalash mumkin.

Birinchidan, qonunda huquqlar qanchalik kam tafsirlangan bo'lsa (1-mezon), «agentlar» (ijroiya organi) opportunitizmi va ular tomonidan firmaning faoliyati ustidan nazorat qilish funksiyalarining o'zlashtirilishi ehtimoli shunchalik yuqori. Ikkinchidan, korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli «printsipal-agent» muammosini hal etish mexanizmlarining qanchalik kam sonidan foydalanishga yo'l qo'ysa (4-mezon), «Agentlar» tomonidan real nazorat qilish ehtimoli shunchalik yuqori. Masalan, YoAJda aktsiyadorlarning soni ancha ko'p, bu ular tomonidan

«voz berish» mexanizmidan foydalanishda «chiptasiz» muammosining kelib chiqishiga zamin yaratadi, lekin shu bilan birga YoAJ aksiyalari fond bozorida kotirovka qilinmasligi tufayli «chiqish» mexanizmi ham ishlamaydi. Uchinchidan, qonunda qayd etilgan huquqlarni qayta taqsimlash transaksiya xarajatlari qanchalik yuqori bo'lsa, mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish ehtimoli shunchalik yuqori. Shuni nazarda tutish lozimki, u yoki bu huquqqa egalik qilishdan eng manfaatdor bo'lgan shaxslar pirovardida uni qo'lga kiritadi, lekin oshkora emas, balki xufyona usul bilan. Fond bozorida, masalan, OAJ aksiyalari bilan bitimlar tuzilishining faolligini kuzatish unda huquqlarni almashish bilan bog'liq transaksiya xarajatlarining miqdorini bilvosita baholash imkonini beradi. Shuningdek, huquqlarni almashish bo'yicha bitimlarning qonuniy cheklanishi natijasida yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini ham hisobga olish lozim (3-mezon). MChJda ishtirokchining ulushini sotib olishning imtiyozli huquqiga boshqa ishtirokchilar ega, ushbu ulushdan uchinchi shaxs hisobiga voz kechish uchun esa, boshqa ishtirokchilar uni sotib olishdan bosh tortganlaridan so'ng, uch oy o'tishi kerak. Yuqorida aytilgan fikrlarni umumlashtirgan holda ta'kidlash mumkinki, mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish ehtimoli unitar korxonalarining ikkala xilida, YoAJ, MChJ va OAJda eng yuqori. Aynan ana shunday firmalar bilan o'zaro munosabatlarda rasmiy mulkdorlar tomonidan taqdim etiladigan shartnomalarning bajarilishi kafolatlari etarli emas va haqiqiy mulkdorlar bilan «norasmiy» shartnoma tuzish bo'yicha qo'shimcha sa'y-harakatlar talab etiladi, bunday mulkdorlar sifatida ko'pincha «agentlar» - boshqaruvchilar ishtirok etadi.

Xulosa

Transaksiya xarajatlari nolga teng bo'lmagan sharoitda huquqlar to'plamini taqsimlash korxonalar faoliyat ko'rsatishining samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Fuqarolik kodeksida mustahkamlangan, u yoki bu tashkiliy-huquqiy shakl uchun xos bo'lgan huquqlarning taqsimlanishi iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Mulk huquqlari turli xillarining optimallik darajasini baholash uchun oltita mezonlardan foydalaniladi: (1) qonunda mulk huquqlarining tafsirlanish darajasi; (2) egalik qilish huquqi va qoldiq qiymatni olish huquqini taqsimlash; (3) huquqlar bilan almashish uchun cheklovlarining mavjudligi; (4) «printsipal-agent» muammosini hal etish variantlarining soni; (5) xatarlarni bo'lish va o'tkazish darajasi; (6) kapitalni jamg'arish darajasi. Ushbu mezonlardan faqat korxonaning tashkiliy-huquqiy shakliga taalluqli axborot mavjud bo'lganda bitimni amalga oshirish uchun sherikni tanlashda foydalanish mumkin.

Takrorlash uchun savollar

1. "Imkon kapital" kompaniyasining ijrochi direktori bilan tuzilgan shartnoma unga yiliga 750000 so'm miqdoridagi har yillik mukofot hamda dividendlar to'langanidan so'ng qoladigan 11 foiz miqdoridagi yillik foydaning 2 foizi to'lanishini nazarda tutar edi. Menejrlarni rag'batlantirish bunday tizimlarining paydo bo'lishi xatarlarni bo'lish va o'tkazish darajalariga qanaqa yangiliklar kiritadi?

2. Qonun hujjatlari «Iqtisodiy manfaatlar bo'yicha birlashuvlarni» - o'z mustaqilligini yo'qotmagan holda boshqa korxonalar bilan qo'shma faoliyat yuritish va hamkorlik qilishni istovchi korxonalar yig'indisini nazarda tutadi. Ushbu tashkiliy-huquqiy shaklga aksiyadorlik jamiyatining ham, yuridik shaxslar birlashmalarining ham xususiyatlari xos. Fuqarolik kodeksiga bunday tushunchaning kiritilishi biznes uchun qanday o'ziga xos vaziyatni qonunlashtirishi mumkin?

3. Korxonalar bo'linmalari o'rtasidagi nizolarni hal etishda uning rahbari bajaradigan hakamlik funktsiyalarining o'ziga xosligi nimadan iborat? Chunki «firma ichidagi nizolarni sudda hal etishning imkoni bo'lmagan sharoitda ushbu nizolar tomonlari firma ichida nizoni hal etish yo'lini qidirishga majburlar. Ierarxiya firmaning o'z «appelyatsiya sudiga» aylanadi».

4. LUKOyl, O'zbekneftgaz kabi neft-gaz qazib chiqarishdan tortib to benzin-gaz sotishgacha bo'lgan texnologik zanjirning barcha bo'g'inlarini birlashtiruvchi vertikal integratsiyalashgan kompaniyalarni shakllantirish foydasiga xizmat qiluvchi institutsional dalillarni keltirishga urinib ko'ring.

5. Notijorat tashkilotlarida, masalan, ta'lim muassasalarida – oliy o'quv yurtlarida mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish mumkinmi? Muvofiqlashtirish sabablari nimalardan iborat bo'lishi mumkin? Siz tahsil olayotgan universitet yoki institutda muvofiqlashtirish kuzatiladimi?

12-Mavzu. Davlat institutsional tashkilot sifatida

Reja

1. Davlatning funktsiyalari
2. Davlatning institutsional tabiati
3. Davlatning mohiyati va uning ta'rifi
4. Davlatning shartnomaviy va ekspluatatorlik kontsepsiyasi
5. Davlatning «muvaffaqiyatsizliklari»

Tayanch so'z va iboralar: davlat, ekspluatatorlik davlati, shartnomaviy davlat, soliq, byurokratiya, fiskal siyosat, ijtimoiy siyosat.

1. Davlatning funktsiyalari

Davlat va davlat tomonidan tartibga solish tabiatining kontseptual asoslarini tadqiq etish institutsional nazariyada alohida o'rin tutadi. Bu shu bilan izohlanadiki, jahon xo'jalik tizimi rivojlanishining hozirgi bosqichida iqtisodiy rivojlanish va u yoki bu davlatning iqtisodiy asosini shakllantirish yo'lini aniqlashda muhim rol o'ynovchi mulk huquqlarini taminlash mulk sohasida muayyan cheklovlarni belgilash, ushbu cheklovlarga rioya etilishini nazorat qilish va mazkur cheklovlar buzilgan hollarda kuch ishlatish monopoliyasiga ega bo'lgan mavjud siyosiy tuzilmaga bog'liq.

Shunday qilib, davlat jamiyatda rasmiy qoidalarning shakllanishida katta rol o'ynaydi va bu bilan institutsional muhitning o'zgarishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

1970-yillarda jahon xo'jalik tizimida yuz bergan larzalar davlatning iqtisodiyotdagi roli va davlatning tabiati to'g'risidagi yangi bahs-munozaralarga turtki berdi.

Davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi chegarasi nima bilan belgilanadi? Davlatning iqtisodiy sohada ishtirok etishining o'zi inqiroz sababi va iqtisodiy rivojlanish uchun to'siq hisoblanmaydimi? Agar davlatning aralashuvi etarlicha samarali bo'lmasa, buni qanday qilib to'g'rilash mumkin? Davlatning roliga taalluqli bo'lgan shu va boshqa savollarga javob qidirish bilan turli ilmiy maktablar va yo'nalishlar iqtisodchilarining aksariyati band.

Davlat tomonidan tartibga solish sohalarini to'g'risidagi masala eng bahs-munozarali bo'lib, biz ushbu paragrafda unga javob topishga urinib ko'ramiz.

Adam Smit 18-asrning ikkinchi yarmidayoq davlatning asosiy majburiyatlari doirasini belgilab berdi:

- birinchidan, jamiyatni kuch ishlatish va boshqa mustaqil jamiyatlarning bostirib kelishidan himoyalash;

- ikkinchidan, imkon qadar, jamiyatning har bir a'zosini adolatsizlikdan va uning boshqa a'zolari tomonidan jabrlashdan himoyalash yoki yaxshi adolat hukmini o'rnatish;

- uchinchidan, ularni barpo etish va saqlab turish alohida shaxslar yoki kichik guruhlar manfaatlarini yo'lida amalga oshirilmaydigan muayyan ijtimoiy inshootlar va ijtimoiy muassasalarni barpo etish va saqlab turish, chunki ulardan keladigan foyda hech qachon alohida shaxslar yoki kichik guruhlariga xarajatlarni to'lay olmaydi, lekin ko'pincha xarajatlarni katta jamiyatga ortiqcha to'lashi mumkin³³.

Ikki asrdan ortiq vaqt o'tgan bo'lishiga qaramay, mazkur tasnif davlat faoliyati sohalarining asosiy ma'nosini aks ettiradi.

Yangi institutsional maktabning hozirgi vakillari davlat intervensionalizmini iqtisodiy asoslashni bozorning nuqsonlarida yoki nochorligida ko'rmoqda. Yangi institutsionalistlarning hozirgi talqinida davlatning funktsiyalari quyidagilardan iborat³⁴:

³³ Смит А. Исследование о природе и богатстве народов – М.: Лекиздат, 1935. –С. 231.

³⁴ Олейник А. Институциональная экономика. – М.: ИНФРА-М, 2000. –С. 344-345.

- *mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish*: transaksiya xarajatlari nolga teng bo'lmagan taqdirda mulkchilik huquqlarining taqsimlanishi resurslardan foydalanish samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi;

- *axborot bilan almashish tarmoqlarini barpo etish*: muvazanatli narx bozor ishtirokchilariga past xarajatli va kam buzib ko'rsatilgan axborot bilan almashish imkonini beruvchi rivojlangan axborot infratuzilmasi bazasida shakllanadi;

- *o'lchash va tortish standartlarini ishlab chiqish*: davlatning ushbu yo'nalishdagi faoliyati almashinadigan tovarlar va xizmatlar sifatini o'lchash xarajatlarini pasaytirish imkonini beradi, yanada keng ma'noda esa universal chora-tadbirlar jumlasiga davlat tomonidan pul muomalasining tashkil etilishi ham kiradi, chunki almashuvning universal tadbir – pulning eng muhim funksiyalaridan biri;

- *tovarlar va xizmatlar bilan jismoniy almashish tarmoqlari va mexanizmlarini barpo etish*: bozor infratuzilmasi nafaqat axborot bilan almashish tarmoqlarini, balki tovarlar va xizmatlarning jismoniy harakatlanishi tarmoqlari (transport tarmoqlari, savdolar uchun uyushgan maydonchalar va h.k.)ni o'z ichiga oladi;

- *huquqni muhofaza qilish faoliyati va nizolarda «uchinchi» tomon rolini bajarish*: shartnomalarni bajarishda kutilmagan holatlarning paydo bo'lishi shartnoma tomonlarining ulardan opportunistik foydalanishidan kafolatlash uchun «uchinchi» tomon (sud)ning aralashuvini talab qiladi;

- *sof ijtimoiy farovonlikni yaratish* «chiptasiz» muammosini keltirib chiqaradi, bu uni moliyalash uchun davlat tomonidan majburlov choralardan foydalanishni talab qiladi (birinchi navbatda mudofaa, keyin sog'liqni saqlash va ta'lim singari ijtimoiy farovonlikni yaratish).

Yangi institutsional nazariya vositalariga tayanib, davlatni shakllantirish va rivojlantirish bosqichlarini tadqiq etgan holda, davlatni boshqarishning asosiy sohalarini tanlashning institutsional sabablarini aniqlash mumkin bo'ladi.

2. Davlatning institutsional tabiati

Kelishuvlar va almashuvning oddiy shakllaridan tortib to hozirgi davrning rivojlanayotgan iqtisodiyotini ajratib turuvchi murakkab shakllargacha bo'lgan inson hamkorligining evolyutsiyasi o'z-o'zidan avtomatik tarzda yuz bergani yo'q.

Iqtisodiy tarixning katta qismida mayda ishlab chiqarish va mahalliy savdo-sotiq jarayonida tomonlarning individuallashtirilgan munosabatlari bilan tavsiflanuvchi almashuv xili ustunlik qildi. Bunday almashuv takrorlanib turishi, madaniy gomogenlik (ya'ni boyliklar umumiy to'plamining mavjudligi) va uchinchi shaxslar tomonidan nazorat va majburlovning mavjud emasligi bilan ajralib turadi. Bunday almashuv ishtirokchilari uchun cheklovlar qonli aloqalar, garovlar, garovga olinganlarni almashish kabi holatlar tufayli yuzaga kelardi.

Jamiyatning rivojlanishi bilan almashuv turlari ko'paydi, ko'proq ilgari belgilangan cheklovlar doirasidan tashqariga chiquvchi almashuv harakatlari amalga oshirildi. Bunday individuallashtirilmagan almashuv bozorni kengaytirish hamda yanada murakkab ishlab chiqarish va kichik jug'rofiy yoki etnik birliklar doirasidan tashqariga chiquvchi bitimlar foydalarini sotish imkonini berdi. Tomonlar o'rtasida tuzilgan yanada murakkab kelishuvlar shartnomalardan foydalanishni ta'minlovchi qo'shimcha institutlarning shakllanishiga yordam berdi. Almashuvning ushbu xili davlatning shakllanishiga va ixtisoslashgan institutlarning savdogarlarni himoyalash va savdo kodekslarini qabul qilishdagi rolining o'sishiga xizmat qildi.

Shunday qilib, almashuvning uchinchi shakli paydo bo'ldi – bu uchinchi tomondan nazorat qilinadigan individuallashtirilmagan almashuv. Uchinchi tomondan kelishuvlar shartlarining ta'minlanishi hech qachon ideal va mukammal bo'lmaydi va u almashuv ishtirokchilari uchun katta xarajatlar bilan bog'liq. Davlat rivojlanishining dastlabki bosqichida uning faoliyatini ikki tomondan tavsiflash mumkin: bir tomondan – u mulk huquqlarini himoyalash va ta'minlash manbai bo'lib xizmat qildi, ikkinchi tomondan – ushbu funksiyalarni

ko'pincha almashuv ishtirokchilari uchun katta miqdordagi transaksiya xarajatlari evaziga amalga oshirdi. Biroq, tomonlarning kelishuvlarni mastaqil ravishda ta'minlashi yanada katta xarajatlar bilan bog'liq edi, chunki murakkab jamiyatlarda xatti-harakatning opportunizim (aldash, tovlamachilik) kabi shakllari foydaliroq bo'ladi.

Davlat rivojlanishining yuqorida keltirilgan bosqichlariga davlat tuzilishining quyidagi turlari mos keladi³⁵:

1) unda qonun chiqaruvchi, sud va huquqni muhofaza qilish organlari va umumiy qoidalar mavjud bo'lmagan hamjamiyat;

2) unda mutlaq huquqlarni tafsirlovchi umumiy qoidalar, qonun chiqaruvchi organ, sudlar mavjud bo'lgan, lekin politsiya yoki armiya mavjud bo'lmagan va bu bilan qonunga rioya etishga majburlash alohida xususiyatga ega bo'lgan jamiyat;

3) unda davlat qoidalarni belgilaydi, nizolar yuzaga kelganda hakamlar sudi funksiyasini bajaradi va mutlaq huquqlarni ta'minlaydi³⁶.

4. Davlatning mohiyati va uning ta'rifi

Davlat nima? Institutsional yondashuvga muvofiq uning asosiy mohiyatini "transaksiya xarajatlari" kategoriyasidan foydalangan holda ochib berish mumkin.

D.Nortning ta'riflashicha, davlat – zo'rlikni amalga oshirishda qiyosiy ustunliklarga ega bo'lgan, chegaralari uning fuqarolarga soliq solish qobiliyati bilan belgilangan jug'rofiy hududni qamrab oluvchi tashkilot. Ushbu ustunliklar nimalar bilan belgilanadi?

Haqiqatdan ham, har qanday kafolatlangan almashuv, pirovardida, mol-mulkni himoyalashni sof kuch bilan amalga oshirishga yoki kuch ishlatish tahdidini solishga olib keladi. Shu ma'noda zo'rlik (kuch ishlatish), iqtisodiy jihatdan, xo'jalik faoliyatining boshqa ikki xilidan farq qilmavydi.

Bundan tashqari, transaksiya xarajatlari iqtisodiy tizimning samaradorligiga ta'sir ko'satadi, ular iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy tuzilmalar faoliyat ko'rsatishining samaradorligini taqqoslashda bazaviy mezonlardan biri hisoblanib, jamiyat, shu jumladan, davlat tuzumi faoliyatining barcha sohalarida agentlik munosabatlari ushbu mezonga asoslanadi. Shunday qilib, u yoki bu tuzilmani tanlash va rivojlantirish minimal transaksiya xarajatlari bilan shartlangan.

Demak, suveren (davlat) hokimiyati agentlik munosabatlarining xarajatlari bilan cheklangan va unga raqobat to'sqinlik qiladi³⁷. Endi ushbu holatga oydinlik kiritamiz. Agar jamiyatda tartibni saqlash va davlat funksiyalarini amalga oshirish o'lehamisiz yuqori narxlarda amalga oshirilsa, u holda bu davlatning ichida ham, uning tashqarisida ham (ham rasmiy, qonun doirasida faoliyat yurituvchi, ham norasmiy) raqobatlashuvchi tuzilmalarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Soliq solish ehtimoli ham agentlik munosabatlari va o'lchash (soliq solish bazasini aniqlash va o'lchash) hamda soliqlarni yig'ish xarajatlari bilan bog'liq qator cheklovlar tufayli yuzaga keladi.

Shunday qilib, davlat – nazariy jihatdan eng samarali majbur qilish organi hisoblanib, bunda uning samaradorligi uning legitimligiga, ya'ni "soliq solinadigan fuqarolar tomonidan" davlatda kuch ishlatish huquqi mavjudligining tan olinishiga bevosita bog'liq. Chunki agar jamoat fikriga mos keladigan bunday tan olish mavjud bo'lsa, u holda davlat o'z funksiyalari va maqsadlarini amalga oshirish uchun cheklangan resurslardan oqilona foydalanuvchi tashkilot

³⁵ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики –М.: Фонд экономической книги "Начала", 1997. – 54-55 б.

³⁶ Эггертссон Т. Экономическое поведение и. –М.: ДЕЛО. 2001. – С. 75-76.

³⁷ Эггертссон Т. Экономическое поведение и. – М.: ДЕЛО. 2001. – С. 77.

sifatida o'z imkoniyatlarini aholining ushbu funktsiyalar va maqsadlar bajarilishiga qarshiligini engish uchun sarflamasligi mumkin³⁸.

5. Davlatning shartnomaviy va ekspluatatorlik kontseptsiyasi

Fuqarolar bilan davlat o'rtasida huquqlarning taqsimlanishi, odatda, jamoat shartnomasi rolini o'ynovchi Konstitutsiyada qayd etiladi. Biroq davlatning mohiyati fuqarolar bilan davlat apparati o'rtasida yuzaga keladigan hokimlik munosabatlari bilan belgilanadi.

Kelishuvlarning uchinchi tomonning kuchlari bilan samarali ta'minlanishiga so'ngra norasmiy cheklovlarni ham samarali qiladigan qoidalarni yaratish yo'li bilan erishiladi. Lekin kelishuvlarni muayyan qoidalarni qo'llovchi ta'sirchan huquqiy tizim orqali uchinchi tomonning kuchlari bilan ta'minlash muammosi institutsional evolyutsiya tadqiqotlaridagi eng muhim muammo hisoblanadi.

Davlatning yuqorida keltirilgan ta'riflari ko'p jihatdan uning shartnomaviy mohiyatini tavsiflaydi, ya'ni davlat – bu jamoat shartnomasi. U tartibni ta'minlash vositasi sifatida (nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy almashuvlarning ham tartibga solinganligi) kuch ishlatish holatini emas, balki fuqarolarning o'zaro kutishlari tizimi sifatida ushbu tartibning o'zini o'rnatish holatini ta'kidlaydi.

Davlatning shartnomaviy nazariyasidan tashqari davlatning asosan ekspluatatorlik mohiyatini nazarda tutuvchi nazariya ham mavjud.

J.Byukenen³⁹ o'z asarlarida davlatning jamiyatdagi rolining ikki tomonlamaligiga alohida e'tibor qaratadi, ya'ni davlat ham himoya qiluvchi, ham ishlab chiqaruvchi vositadir.

Himoya qiluvchi yoki huquqiy davlat konstitutsion bosqichda kelishuvchi tomonlarga nisbatan kontseptual tashqi va huquqlarni hamda bunday huquqlarni ixtiyoriy ravishda almashish bo'yicha shartnomalarni ta'minlash uchun yagona javobgarlikka ega bo'lgan huquqlarni ta'minlash instituti yoki organi sifatida paydo bo'ladi. Ushbu bosqichda davlat faqatgina konstitutsiyaviy shartnomada mustahkamlangan huquqlarni ta'minlaydi va ijtimoiy ne'matlarni taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog'liq emas. Sud hokimiyati jamoaviy tanlovni amalga oshiruvchi qonun chiqaruvchi hokimiyatga qaram emas.

Gap ijtimoiy ne'matlarni ishlab chiqarish haqida borganda, ishlab chiqaruvchi davlat namoyon bo'ladi. Davlat konstitutsiyadan keyingi (shartnomadan keyingi) bosqichda amalga oshiriladigan mazkur rolda muayyan huquqlarni "himoya qilmaydi", balki jamiyatning iqtisodiy farovonligi darajasining oshishiga, hech bo'lmaganda nazariy jihatdan, eng yaxshi ko'maklashuvchi ishlab chiqarish jarayonini o'zida mujassam etadi. Nazariy jihatdan olib qaralganda, mazkur jarayonning natijalari ularning yakuniy natijalarga ta'siri tanlovni amalga oshirishning konstitutsion qoidalari bilan belgilanadigan insonlar afzal bilishlarining tarkibini aks ettiruvchi individlar manfaatlarining uyg'unlashuvini o'zida namoyon etadi.

Shu munosabat bilan xususiy va jamoat ne'matlarini, ularni ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va ishlab chiqarish hajmi borasidagi yakuniy qaror qanday bo'lishi ularga bog'liq bo'lgan yakka tartibdagi afzal bilishlarni aniqlashga e'tibor qaratish lozim.

Konstitutsiyadan keyingi shartnoma sharoitida alohida sub'ektlar uchun ushbu qayta taqsimlashni o'z manfaatlari yoki alohida guruhlar manfaatlari yo'lida amalga oshirish imkoniyati mavjud. Agar himoya qiluvchi davlat funktsiyasini amalga oshiruvchi amaldorlarning o'zlari yakka tartibdagi hokimiyatni mustahkamlagan holda shartnoma shartlarini bajarishmasa, davlat jamiyatni siyosiy jihatdan ta'sir etuvchi alohida sub'ektlar manfaatlari yo'lida ekspluatatsiya qiluvchi majburiy repressiv mexanizm sifatida qabul qilina boshlaydi.

5. Davlatning «muvaffaqiyatsizliklari»

Istalgan boshqa tashkiliy tuzilma singari davlatning faoliyat ko'rsatishi ham transaktsiya xarajatlari bilan bog'liq. Va ular katta miqdordagi transaktsiyalarga qaraganda qanchalik ko'p

³⁸ Томбовцев В.Л. Государство и переходная экономика: Пределы управляемости. – М.: МГУ – ТЕИС, 1997. – С. 34.

³⁹ Бьюкенен Дж. Границы свободы. – М.: Таурис Альфа, 1977. – С. 272.

bo'lsa, davlat shartnoma shartlarini bajarishning kafili sifatda ishtirok etadi. Shaxs va davlat o'tasida yuzaga keladigan hukumronlik munosabatlari *murakkab* va *pozitsion* xususiyatga ega⁴⁰. Birinchidan, shaxslar davlatga nazorat qilish huquqi bilan birga ushbu huquqni o'z vakillariga – davlat xizmatchilariga o'tkazish huquqini ham topshirishadi. Ikkinchidan, shaxslar nazorat qilish huquqini muayyan shaxsga emas, balki davlat tuzilmasida ma'lum mavqeni egallab turgan funktsioner - *byurokratlariga* topshirishadi. Hukumronlik munosabatlari funktsionerlarning shaxsiy xususiyatlariga emas, balki ularning «oqilona yaratilgan qoidalar bilan asoslangan ishbilarmonlik mahoratiga» asoslanadi. Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilishda davlatning roli qanchalik faol bo'lsa, davlatning ichki tuzilishi shunchalik murakkab va davlat xizmatchilarining soni shunchalik yuqori, demak, davlat apparatining ichida aylanuvchi axborotning buzib ko'rsatilishi darajasi shunchalik yuqori bo'ladi. Bundan tashqari, monitoring va davlat tomonidan o'z vakillari – byurokratlarining opportunistik xatti-harakatlarini oldini olish xarajatlari ham ortadi. Shuning uchun davlatning mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish jarayoniga har qanday aralashuvini modellashtirishda, birinchidan, axborotning ehtimoliy buzib ko'rsatilishini, ikkinchidan, majbur qilishdan *legitim* foydalanish ehtimoli hamma vaqt 100 foizdan kamligini hisobga olish zarur.

Shu nuqtai nazardan bozorning «muvaqqiyatsizliklari» bilan bir qatorda davlatning «muvaqqiyatsizliklari»ni ham e'tiborga olish lozim. Xususan, davlatning quyidagi «muvaqqiyatsizliklari» ajratiladi:

- *daromadlar va xarajatlarning mos kelmasligi*: oddiy firmadan farqli o'laroq, davlatning qat'iy byudjet cheklovi darajasi mutlaq darajadan ancha yiroq, davlat, hatto agar o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarishga qodir bo'lmagan taqdirda ham, uni bankrotga aylantirish ancha mushkul;

- *davlat faoliyati samaradorligining aniq mezonlari mavjud emasligi*: firma uchun foyda singari samaradorlikning aniq mezonlari mavjud emasligi tufayli davlat tuzilmalari ularni mustaqil ishlab chiqilgan standartlar bilan almashtiradi va ushbu holatda davlatning faoliyati ularning o'zlari tomonidan beriladigan mezonlar (byudjet tushumlarining o'sishi, davlat nazoratining ekspansiyasi va h.k.) bo'yicha baholanadi;

- *oldinga qo'yilgan natijalardan farq qiluvchi natijalarga erishish ehtimoli*: axborot xarajatlari hamda monitoring va nazorat xarajatlarning o'sishi amalga oshirilgan vazifalarning oldinga qo'yilgan vazifalardan muntazam farq qilishi uchun zamin yaratadi (yuqorida keltirilgan, unda davlatning kuch ishlatishdan xususiy foydalanishni cheklashga urinishi uning eskalatsiyasiga olib kelishi mumkin bo'lgan model bunga yaqqol misol bo'ladi);

- *resurslarning noteng taqsimlanishi*: transaksiya xarajatlari noldan farq qilganda resurslarga bo'lgan mulkchilik huquqlarini taqsimlashda davlat uchun adolatlilikning bir necha standartlari mavjud; Pareto bo'yicha optimum bilan bir qatorda quyidagilar ana shunday standartlar hisoblanadi: Kaldora qoidasi (agar resurslarni taqsimlash natijasidan yutayotgan tomon yutqazayotgan tomonga yo'qotishlarni qoplashga qodir bo'lsa, resurslarni taqsimlashga o'zgartirish kiritishga yo'l qo'yiladi), Rolz qoidasi (eng kam ta'minlanganlarning ahvolini yaxshilovchi - resurslarning adolatli taqsimlanishi) va ko'plab boshqa standartlar.

Shuning uchun ikkita ideal holat (bir tomondan, shartnomaning bajarilishi qisman kafolatlangan mulkchilik huquqlarini xarajatlarsiz faoliyat ko'rsatuvchi bozor almashuvi asosida taqsimlash va, ikkinchi tomondan, huquqlar bilan almashish ustidan nazoratni shartnoma tomonlarining manfaatlari yo'lida harakat qiluvchi davlatga o'tkazish) o'rtasida emas, balki ikkita takomillashmagan muqobil vaiantlar o'rtasida tanlashga to'g'ri keladi. Bozor va davlat o'rtasidagi tanlov faqat nomukammalliklarning turli darajalari va xillari o'rtasidagi tanlov hisoblanadi. Shunday qilib, mulkchilik huquqlarini almashish va himoya qilishning *bozor* mexanizmi noldan farq qiluvchi transaksiya xarajatlarini va kuch ishlatish eskalatsiyasini nazarda tutadi, *davlat tomonidan* kuch ishlatishdan foydalanish uchun monopol huquqning

⁴⁰ . Lane J.E., Ersson S. Government and the Economy: a global perspective. London: Continuum, 2002. International Trade Statistics. WTO Publications.

qo'lg'a kiritilishi ham, bu safar davlat apparatining ichida, transaktsiya xarajatlarining o'sishiga olib keladi, bu hol huquqlarning taqsimlanishida muntazam buzib ko'rsatishlarni keltirib chiqaradi.

Shu munosabat bilan O.Uilyamson mulkchilik huquqlarini taqsimlashning u yoki bu varianti samaradorligini, uni faraziya bilan emas, balki *real* amalga oshiriladigan muqobil variantlar bilan taqqoslagan holda baholashni taklif etadi. Agar taqsimlashning qaysidir varianti uchun uni ta'riflash va katta miqdordagi sof yutuq bilan joriy etish mumkin bo'lgan muqobil variantni taklif etish mumkin bo'lmasa, uni optimal deb hisoblash lozim. Shu nuqtai nazardan, ilgari samarasiz hisoblangan mulkchilik huquqlarini taqsimlash misollari real muqobil variantlarni hisobga olgan holda, optimal bo'lib chiqmoqda.

Xulosa

Davlat tashkilotning bir turi hisoblanadi. Davlatning o'lchamlari katta bo'lsa-da, iqtisodiyotga davlatning iqtisodiyotga aralashuvini tahlil qilish mikroiqtisodiyot emas, balki makroiqtisodiyot predmetiga kiradi. Davlatni alohida tashkilot sifatida emas, balki institut sifatida ko'rib chiqish lozim. Fuqarolar tomonidan o'z huquqlari bir qismining davlatga topshirilishi holati bunday yondashuvning asosini tashkil qiladi. Davlat o'z faoliyatini aynan shu asosda amalga oshiradi, ya'ni davlatning mohiyati fuqarolar va davlat apparati o'rtasida yuzaga keladigan hukumronlik munosabatlari bilan belgilanadi. Shuning uchun institutsional nuqtai nazardan davlatning asosiy funktsiyasi - mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilishdan iborat. Davlatning optimal o'lchamlari ularda davlat kafil sifatida boshqa kafillar (bitim tomonlari, arbitr, ijtimoiy guruh)ga qaraganda samaraliroq faoliyat ko'rsatadigan bitimlar doirasi bilan belgilanadi. Davlatning optimal o'lchamlari absolyut emas, balki tarixan shartlangan.

Takrorlash uchun savollar

1. "Davlat"ga ta'rif bering. Davlatning institutsional mohiyatini tushuntirishga urinib ko'ring. Ta'rifdan kelib chiqib, davlatning asosiy funktsiyalarini sanab bering.
2. Davlat, institutlar va iqtisodiy tizim o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?
3. Davlatning shartnomaviy va ekspluatatorlik tabiati nima?

13-Mavzu. Davlatlar xillari

Reja

1. Davlat va «printsipal-agent» muammosi
2. «Shartnomaviy» davlat tushunchasi
3. «Ekspluatatorlik» davlati tushunchasi
4. Davlat xususiyatini baholash usullari va mezonlari
5. Korruptsiya muammosi

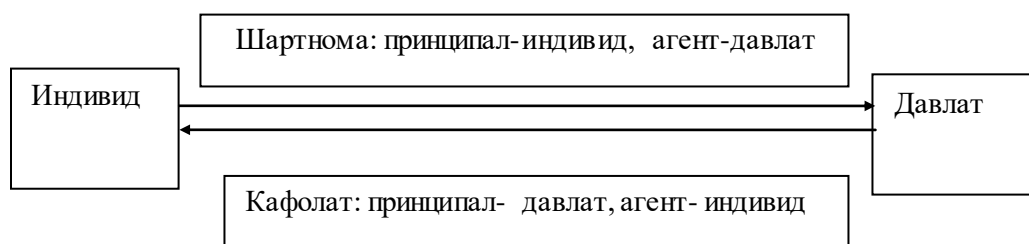
Tayanch so'z va iboralar: korruptsiya, «bo'ysunuvchining paradoksi», soliq, byudjet, byudjet taqchilligi, Davlat va «printsipal-agent» muammosi.

1. Davlat va «printsipal-agent» muammosi

Davlatni fuqarolar bilan davlat apparati o'rtasidagi ijtimoiy shartnoma orqali ta'riflash «printsipal-agent» muammosini oldingi o'ringa suradi. Bu erda birinchi galda kim «printsipal» va kim «agent» ekanligini aniqlab olish talab etiladi. Javob umuman aniq emas. Fuqaro ham, davlat ham ikki taraflama rol o'ynaydi. Bir tomondan, fuqaro davlatga ayrim funktsiyalarning bajarilishini yuklagan holda uning tarkibini belgilaydi, ya'ni u «printsipal», davlat esa «agent» hisoblanadi. Ikkinchi tomondan, fuqaro «agent» roliga ishtirok etib, shartnomalar bajarilishining kafili sifatida davlatning qarorlariga bo'ysunadi. J.Byukenen⁴¹ ushbu ikki taraflamalilikni «bo'ysunuvchining paradoksi» deb nomlagan: inson o'zini bir vaqtning o'zida ham davlat boshqaruvining ishtirokchisi – ob'ekti sifatida, ham o'zi tanlamagan xatti-harakat me'yorlariga amal qilishga majbur etiladigan sub'ekt sifatida qabul qiladi. Shunday qilib, «printsipal-agent»

⁴¹ Бьюкенен Дж. Границы свободы. – М.: Таурус Альфа, 1977. – С. 272.

muammosi mazkur holatda ikki tarafdin xususiyatga ega va uni quyidagi chizma yordamida tasvirlash mumkin:

13.1-rasm. «Printsipal-agent» munosabati

«Printsipal-agent» modeli davlatning faoliyat ko'rsatishi bilan bog'liq quyidagi xavf-xatarlarni aniqlash imkonini beradi. Birinchidan, davlat o'z nazorati sohasini tomonlar bilan aniq kelishilgan bitimlar doirasidan tashqariga ham yoymaydimi, degan xavf-xatar haqida 1651 yildayoq mashhur ingliz faylasufi Tomas Gobbs o'zining aynan «Leviafan», deb nomlanuvchi kitobida ogohlantirgan edi. Ikkinchidan, bir tomondan, davlat kuch ishlatishni qo'llash uchun monopoliya huquqidan foydalangan holda, fuqarolarning manfaatlarini inkor etmaydimi? Ikkinchi tomondan, fuqarolar davlat tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar haqini to'lashdan bosh tortishga urinib, huddi jamoat transportidagi oddiy chiptasiz kimsa kabi, o'zlarini opportunistlarcha tutishmaydimi? Chunki davlat xizmatlari va jamoat transporti xizmatlari ijtimoiy farovonlik xususiyatiga ega.

Ikki tarafdin «printsipal-agent» muammosining qay tarzda hal etilishiga qarab, davlatning turli modellari shakllanadi. Nazariy jihatdan yakka hisob-kitoblardan hosil bo'lgan davlat shartnoma vositasi sifatida, murakkab almashuvga ko'maklashish va uni amalga oshirish vositasi sifatida paydo bo'ladigan davlatdan mutlaq farq qiladi.

O'z navbatida, davlatning ikkita benuqson modeli mavjud. Biz, D.Nort bo'yicha, «shartnomaviy» deb ataydigan birinchi model yuqorida sanab o'tilgan muammolarni hal etish chog'ida paydo bo'ladi. Ikkinchi – «ekspluatator» modeli unda davlatning ham, fuqaroning ham opportunistik xatti-harakatiga to'siq mavjud bo'lmagan davlat faoliyatini yoritadi. O'zaro munosabatlarning ikkala tomoni ham, bir-birida birinchi navbatda dushmani ko'rgan holda, o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni ado etmaydi. Shu o'rinda har bir modelni alohida tarzda batafsil ko'rib chiqamiz.

2. «Shartnomaviy» davlat tushunchasi

Shartnomaviy davlatning qisqacha ta'rifi shunday bo'ladi: bu – faqat unga fuqarolar tomonidan topshirilgan huquqlar doirasida va ularning manfaatlari yo'lida kuch ishlatish monopoliyasidan foydalanuvchi davlat, fuqarolar esa soliqlarni to'lashga majburiyat deb emas, balki o'z zimmasiga ixtiyoriy ravishda olingan majburiyat sifatida qaraydi. Boshqacha aytganda, davlatning roli ularda mulkchilik huquqlarini himoya qilishni davlat ixtiyoriga topshirish qulay bo'ladigan bitimlar doirasi bo'yicha kafil roli bilan chegaralanadi. Transaksiya xarajatlari nolga teng bo'lmagan taqdirda, mulkchilik huquqlarini himoya qilish funksiyasidan tashqari, davlat Kouz nazariyasida yoritilgan huquqlarning optimal taqsimlanishini ko'zda tutgan holda ularni tafsirlash jarayoniga ham aralasha boshlaydi. Shunday qilib, shartnomaviy davlatning maqsadi huquqlarni ularni optimal tarzda tasarruf etishga qodir bo'lgan iqtisodiy sub'ektlar qo'lga topshirish asosida mulkchilik huquqlarining jamiyatning umumiy daromadini oshiradigan tarzda taqsimlanishiga erishishdan iborat. Qanday sharoitda shartnomaviy davlat mavjud bo'ladi?

1. *Davlat faoliyatining aniq konstitutsiyaviy doiralarning mavjud bo'lishi.* Konstitutsiyada shaxslar tomonidan davlatga topshiriladigan va hech bir sharoitda

begonalashtirilishi mumkin bo'lmagan huquqlar eksplitsit tarzda kelishilgan. Bundan tashqari, davlat apparatining o'zi ular asosida faoliyat ko'rsatadigan me'yorlar aniq ifodalangan⁴².

2. *Fuqarolarning davlat faoliyatida ishtirok etishi mexanizmlarining mavjud bo'lishi.* Fuqarolar davlat faoliyatida ishtirok etishining siyosiy mexanizmlari jumlasiga demokratik tartibotlar kiradi. Biroq demokratiya me'yorlari o'z o'zicha etarli emas, ular fuqarolar ishtirokining barqaror an'alariga tayanishi lozim, ular ba'zan fuqarolarning umumiy farovonlikning o'sishini ta'minlashdagi roli tufayli ijtimoiy kapital deb ataladi. Iqtisodiy sohada fuqarolar ishtirokining an'analari alohida firmalar darajasida o'zini o'zi boshqarishni rivojlantirish shaklini qabul qiladi. Ish o'rnidagi demokratiya umuman jamiyatni demokratlashtirishning unsuri hisoblanadi: inson, agar u davlatni demokratik boshqarishda faol ishtirok etishga intilsa, o'zining kundalik turmushida demokratik o'zini o'zi boshqarish tajribasiga ega bo'lishi lozim.

3. *Mulkchilik huquqlarini taqsimlashning asosiy muqobil mexanizmi sifatida bozor institutining mavjud bo'lishi.* Davlat mulkchilik huquqlarining bozorda nolli transaksiya xarajatlari chog'ida erishilishi mumkin bo'lgan tarzda taqsimlanishiga erishishni ko'zlaydi. Shuning uchun davlat vaqti-vaqti bilan bozorga taqqoslanmagan holda faoliyat ko'rsata olmaydi.

4. *Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish muqobil mexanizmlarining mavjudligi.* «Ovoz»dan foydalanish, ya'ni fuqarolarning davlatning faoliyatida ishtirok etishi bilan bir qatorda «chiqish» - shaxslarning shartnomalar bajarilishining boshqa kafillariga murojat etishining muqobil variantlari ham mavjud bo'lishi kerak. Muqobil kafillar sifatida boshqa davlatlar, davlatni nazorat qiluvchi guruhga muhofifat, mafiya, ijtimoiy guruh, hakamlar sud'yasi ishtirok etishi mumkin. Subinstitutlar qanchalik takomillashgan bo'lsa, davlat shunchalik kam darajada erkinlikka ega, umumiy daromadning shunchalik katta ulushi fuqarolarning qo'llariga tegadi. Shu nuqtai nazardan bir davlat mintaqalari o'rtasidagi hamda davlatlar o'rtasidagi migratsion oqimlar insonlarning samarasiz davlat apparatiga qarshi ovoz berish istagini aks ettiradi. Umuman olganda mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish mexanizmlarining «bozori» haqida gapirish mumkin. Ushbu bozorda shaxslar nafaqat muayyan jamiyat doirasidagi mavjud muqobil variantlar o'rtasida tanlaydi, balki boshqa mamlakatlarda mavjud bo'lgan, tarixda yoki nazariyada mavjud bo'lgan muqobil variantlarni ham hisobga olishadi. Sharqiy Evropa mamlakatlarida bunday bozor ayniqsa yaqqol ifodalangan: ushbu bozorning davlatni uning shartnomalarning muqobil kafillari bilan raqobatlashishi jarayonida isloh qilishdagi roli o'ta muhim.

3. «Ekspluatatorlik» davlati tushunchasi

Shartnomaviy davlatdan farqli o'laroq ekspluatatorlik davlati o'z daromadini (soliq tushumlarini), aniqrog'i, - davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning daromadini oshirish uchun majbur qilish monopoliyasidan foydalanadi. Ekspluatatorlik davlatining mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilishdagi asosiy maqsadi «mulkning boshqaruvchi rentasini oshiruvchi tarkibiga» erishishdan iborat, hatto agar bunga umuman jamiyat farovonligiga ziyon etkazib erishilsada. Masalan, qirollar o'rta asrlar korporatsiyalariga hunarmandchilikning rivojlanishi va texnika taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi ko'plab huquqlarni topshirib, buning o'rniga barqaror tushumlar manbasiga erishgan. Bundan tashqari, davlat unga ijtimoiy shartnoma bilan berilgan doiralar bilan chegaralanmaydi, davlat apparati insonlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikning yangi sohalariga doimiy ekspansiyani amalga oshiradi, bu hol ekspluatatorlik davlatining o'z daromadlarini va davlat byudjeti orqali o'tuvchi resurslar hajmini oshirishga intilishi bilan izohlanadi.

Ekspluatatorlik davlati faoliyatidan ko'riladigan zararni faqat og'ir soliqlar (nohaq yig'imlar) va mulkchilik huquqlarini taqsimlash *muntazam* va *oldindan aytib bo'ladigan* xususiyatga ega bo'lgan taqdirda qisqartirish mumkin. Og'ir soliqlarning oldindan aytib berilishi davlatning ham, uning fuqarolarining ham manfaatlariga xizmat qiladi, bunda davlat uzoq muddatli istiqbolda barqaror daromadga ega bo'ladi, fuqarolar esa o'z faoliyatini davlatga ajratmalarning yuqori,

⁴² Тамбовцев В. Государство и переходная экономика: пределы управляемости. – М.: 1997 - С. 80-81.

lekin oldindan ma'lum bo'lgan darajasini hisobga olgan holda rejalashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu nuqtai nazardan ekspluatatorlik davlati ko'p jihatdan mafiya bilan umumiylikka ega – ularning ikkalasi ham o'zi nazorat qiladigan hududa yashovchilardan soliq yig'sada, lekin ayni paytda «chegarani biladigan» va buning ustiga ularni «o'g'irlash va qochish» tamoyili bo'yicha harakat qiluvchi «qo'nimsizlar»dan himoyalovchi «o'troq» qaroqchiga o'xshaydi.

Ekspluatatorlik davlatining faoliyat ko'rsatishida majbur qilish salohiyatining fuqarolar o'rtasida taqsimlanishi muhim rol o'ynaydi. Chunki aynan shaxs yoki kuch ishlatining katta imkoniyatiga ega bo'lgan guruh davlat apparatini nazorat qiladi va kuch ishlatishni qo'llash monopoliyasini qo'lga kiritadi. Aynan shuning uchun harbiy texnologiyaning rivojlanishi ekspluatatorlik davlati faoliyatining asosiy omillaridan biriga aylanadi. Bu esa, o'z navbatida, uning ichki beqarorligini nazarda tutadi. Haqiqatdan ham, harbiy texnologiyaning o'zgarishi kuch ishlatish salohiyatining turli aholi guruhlari o'rtasida qayta taqsimlanishiga, demak, davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning almashishiga olib keladi. Davlatning ekspluatatorlik modelidan shartnomaviy modelga o'tish ham mumkin. Bundan davlat qurilishi dinamikasining, demak, mulkchilik huquqlari tarkibi dinamikasining tebrantirib turuvchi xususiyati haqidagi taxminlar kelib chiqadi. Rentani undirishga yo'naltirilgan tizimdan keyin samaradorlikni oshiruvchi tizim kelishi muqarrar va aksincha.

4. Davlat xususiyatini baholash usullari va mezonlari

Davlatning xilini aniqlash (shartnomaviy yoki ekspluatatorlik) davlat byudjetining tarkibini tahlil qilish imkonini beradi. Firmaning balansi kabi davlat byudjeti ham institutsional tahlil uchun zarur bo'lgan etarli miqdordagi axborotni beradi. Talab etiladigan ma'lumotlar qabul qilingan va real ijro etilgan davlat byudjeti daromadlar va xarajatlar qismlarining qator moddalarida mujassamlangan. Bundan tashqari, agar byudjet taqchilligi mavjud bo'lsa, uni qoplash usullari davlatning muhim tavsifi hisoblanadi. Quyida davlat byudjetining taxminiy tarkibini keltiramiz:

DAROMADLAR	XARAJATLAR
<p><i>Soliq daromadlari,</i> shu jumladan: foyda solig'i darmoad solig'i qo'shilgan qiymat solig'i maxsus soliqlar aktsizlar eksport-import bojlari resurs to'lovlari letsenziyalar</p> <p><i>Soliqdan tashqari daromadlar,</i> shu jumladan: tashqi iqtisodiy faoliyattan daromadlar davlat mulkida bo'lgan aktivlar davlat zahiralarini amalga oshirish Byudjet kreditlarini qaytarish Maqsadli byudjet fondlari</p>	<p>Iqtisodiyotga byudjet kreditlari Tashqi iqtisodiy faoliyat Ijtimoiy-madaniy tadbirlar Fan Mudofaa Huquqni muhofaza qilish faoliyati Adliya Davlat boshqaruvi Davlat zahiralarini to'ldirish Favqulodda holatlar bo'yicha xarajatlar Xizmat ko'rsatish hamda tashqi va ichki qarzni to'lash Mahalliy byudjetlarni moliyalash</p> <p>Jami</p>
Jami	Taqchillik

Davlatni u yoki bu xilga kiritishning birinchi mezon – bu daromadlar turli moddalarining nisbati. Soliqdan tashqari tushumlarning ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi shunchalik faol bo'ladi – bunday holatda uning roli shartnomalar bajarilishining oddiy kafili doirasidan tashqariga chiqadi. Byudjet soliqdan tashqari daromadlari ulushining dinamikasi barqaror tendentsiyaning mavjudligi haqida gapirish imkonini bermaydi. Buning ustiga turli xildagi soliq tushumlari nisbatining tahlili ularning musodara xususiyati haqida (renta to'lovlari va maxsus soliqlar ustunlik qilishida), yoki soliq tizimining ishlab chiqarish faoliyatini rag'batlantirish maqsadlariga bo'ysunishi («bozor» soliqlari: foyda solig'i, QQS, aktsizlar, daromad solig'i, mol-mulk solig'i ustunlik qilgan holatda) haqida fikr yuritishga imkon beradi. Ta'kidlash lozimki, byudjetda «bozor» soliqlarining ulushi barqaror qisqarish tendentsiyasiga ega. Shuningdek, soliqlarning yig'ilishi, ya'ni amaldagi soliq tushumlari va soliq solish bazasining real miqdorlaridan kelib chiqib hisoblab yozilgan soliqlar o'rtasidagi nisbat to'g'risidagi ma'lumotlar ham muhim axborotni o'zida mujassamlantiradi. Soliqlarning yig'ilishi qanchalik yuqori bo'lsa, davlat shartnomaviy modelga shunchalik yaqin bo'ladi.

Ikkinchi mezon – davlat xarajatlarining tarkibi va birinchi navbatda real moliyalangan hamda davlat byudjeti to'g'risidagi qonunda qayd etilgan xarajatlar nisbati. Ekspluatatorlik davlatida uning majbur qilish salohiyatini saqlab qolish va kuchaytirish bilan bog'liq xarajatlar («kuch ishlatuvchi» vazirliklarni saqlab turish xarajatlari) hamda bevosita davlat apparatini saqlab turish uchun yo'naltirilgan xarajatlarni moliyalashning ustuvorligi o'rin tutadi. Mudofaa, huquqni muhofaza qilish faoliyati va davlat apparati xarajatlarni katta tayyorgarlik bilan amalga oshiradi.

Xarajatlar moddalari
Huquqni muhofaza qilish faoliyati (adliyasiz) Ijtimoiy-madaniy tadbirlar Davlat boshqaruvi Xalqaro faoliyat (shu jumladan davlatning tashqi qarzig'a xizmat ko'rsatish) Mudofaa

Uchinchi mezon – byudjet taqchilligini moliyalash usullari. Byudjet taqchilligini qoplashning uchta asosiy usuli – Markaziy bankning hukumatga kreditlari, tashqi va ichki qazlardan ekspluatatorlik davlati birinchisini afzal ko'radi. Bundan tashqari, markaziy bankning kreditlaridan foydalanish davlatga musodara xususiyatiga ega bo'lgan «inflyatsiya solig'i» orqali daromad olish imkonini beradi. Aksincha, shartnomaviy davlat byudjet taqchilligini moliyalashning eng kam inflyatsiya usuli – tashqi bozordagi qarzlarni afzal ko'radi. Ichki bozordagi qarzar uzoq muddatli davrda inflyatsiya xavfini tug'diradi va jamiyat umumiy farovonligining o'sishiga to'sqinlik qiladi, chunki moliyaviy resurslar real sektordan davlat qarz majburiyatlari bozoriga oqib ketadi.

Byudjet taqchilligini moliyalash usuli
MB kreditlari, tashqi kreditlar, qimmatli qog'ozlar Xazina maajburiyatlari

5. Korruptsiya muammosi

Korruptsiya nazariyasining rivojlanishi davlatning iqtisodiyotdagi roli to'g'risidagi masalaga nisbatan yangicha yondashuvga misol bo'ladi va shu bilan birga nazariy jihatdan to'liq anglab etilmagan tajribadan to'g'ridan-to'g'ri xulosa qilishning xavfliligini o'zida namoyon etadi.

Faqqatgina 1970-yillarga kelib korruptsiyaning iqtisodiy muammo ekanligi anglab etildi. Korruptsiya – bu nafaqat rivojlangan va o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarning, balki butun jahonning muammosi. 13.1-jadvalda iqtisodiy rivojlanish va jamiyatning demokratlashganlik darajasi bo'yicha mutlaqo turlicha bo'lgan 50 ta mamlakat bo'yicha korruptsiyalanish indeksi keltirilgan.

Korruptsiyalanish indeksi quyidagi qator omillarni baholash usullari yordamida hisoblab chiqilgan: yuridik qoidalarning ochiq-oydinligi, idoraviy tuzilmalarning etukligi, erkinlashish darajasi, litsenziyalar olish va ro'xatdan o'tkazishning qiyinligi, sud tizimlarining samaradorligi, byurokratiyaning omilkorlik darajasi, fiskal tizimning samaradorligi va ochiq-oydinligi, bojxona ishining samaradorligi va h.k. Mamlakatning indeksi (noldan 10 gacha bo'lgan shkala bo'yicha) qanchalik yuqori bo'lsa, uning korruptsiyalanish darajasi shunchalik past bo'ladi.

13.1-jadval

**O'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlar YaIM xufyona iqtisodiyot ulushi dinamikasi
(YaIMga nisbatan % hisobida)***

Mamlakat	Korrupt-tsiyalanish indeksi	Xarid qobiliyati darajasi, AQSh doll.	Mamlakat	Korrupt-tsiyalanish indeksi	Xarid qobiliyati darajasi, AQSh doll.
Daniya	9,94	21,23	Belgiya	5,25	21,66
Finlyandiya	9,48	17,76	Chexiya	5,20	9,77
Shvetsiya	9,35	18,54	Vengriya	5,18	6,41
Yangi Zelandiya	9,23	16,36	Polsha	5,0	5,40
Kanada	9,10	21,13	Italiya	5,03	19,87
Niderlandiya	9,03	19,95	Malayziya	5,01	9,02
Norvegiya	8,92	21,94	JAR	4,95	5,03
Avstraliya	8,86	18,94	Janubiy Koreya	4,29	11,45
Singapur	8,66	22,77	Urugvay	4,14	6,63
Lyuksemburg	8,61	37,93	Braziliya	3,56	5,40
Shveytsariya	8,61	25,86	Ruminiya	3,44	4,36
Shimoliy Irlandiya	8,28	15,68	Turkiya	3,21	5,58
Germaniya	8,23	20,07	Tayland	3,06	7,54
Britaniya	8,22	19,26	Filippin	3,05	2,85
Isroil	7,97	16,49	Xitoy	2,88	2,92
AQSh	7,61	26,98	Argentina	2,81	8,31
Avstriya	7,61	21,25	Venesuela	2,77	7,90
Gonkong	7,28	22,95	Hindiston	2,75	1,40
Portugaliya	6,97	12,67	Indoneziya	2,72	3,80
Frantsiya	6,66	21,03	Meksika	2,66	6,40
Yaponiya	6,57	22,11	Pokiston	2,53	2,23
Kosta-Rika	6,45	5,85	Rossiya	2,27	4,48
Chili	6,05	9,52	Kolumbiya	2,23	6,13
Ispaniya	5,90	14,52	Boliviya	2,05	2,54
Gretsiya	5,35	11,71	Nigeriya	1,76	1,22

* Manba: XTTB ma'lumotlari

Byurokratik apparatning korrupsiyasiga qarshi kurashish muammosiga turli xalqaro tashkilotlar, shu jumladan Jahon bankining materiallarida katta e'tibor qaratiladi. 13.2-rasmda byurokrtiyaga qarshi kurashish va davlat institutlarining qobiliyatini oshirish yuzasidan asosiy tadbirlar keltirilgan.

Mazkur dasturning asosiy bandlei quyidagilardan iborat:

- samarali normalar va cheklovlarni qabul qilish;
- davlat xizmatchilari, shuningdek davlat va xususiy sektor sohasida raqobatni kuchaytirish;
- davlatni insonlarga yaqinlashtirish: fuqarolar bilan davlatning o'zaro hamkorligini kuchaytirish, fuqarolar fikrlarini hisobga olish;
- byudjetning o'sishini ichki barqarorlashtiruvchi vositalarini yaratish, masalan, ijro etuvchi, qonun chiqaruvchi va sud hokimiyatlari, qarorlarni kim belgilashi, qabul qilish va amalga oshirishi ustidan nazorat qilish.

Ushbu dastur davlat va davlat institutlari faoliyat ko'rsatishining asosida yotuvchi motivatsiyaning o'zgarishi bilan bog'liq. Uning amalga oshirilishi davlat amaldorlariga jamoaviy manfaatlar yo'lida harakat qilish uchun rag'batlantiruvchi omillarni yaratishga ko'maklashuvchi va bir vaqtning o'zida majburiy harakatlar ehtimolini cheklovchi qoidalar va normalarning joriy etilishini nazarda tutadi.

Yanada samaraliroq davlatni barpo etishga urinishlar shundan dalolat berib turibdiki, hatto sanoati rivojlangan mamlakatlarda ham biroz yaxshilanishlardan samara juda yuqori. Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, hatto davlat samaradorligining past darajada oshirilishi ham vaqt o'tishi bilan insonlar hayotining sifatini sezilarli darajada oshiradi, chunki islohotlar, odatda, o'zining foydali bir vaqtiga etadi. Jahon banki tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, shu narsa anilandiki, past salohiyatli davlatga ega bo'lib, amalga oshirilayotgan siyosatning sifati past bo'lgan mamlakatlarda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad hajmi bir yilda, taxminan, 0,4 foizga o'sgan, ayni paytda kuchli davlatga ega bo'lib, oqilona siyosat yurituvchi mamlakatlarda esa aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad hajmi bir yilda o'rtacha 3 foizga o'sgan⁴³.

Xulosa

Quyida keltirilgan ma'lumotlar davlatning ikkita benuqson xilini taqqoslash imkonini beradi:

	Shartnomaviy davlat	Ekspluatatorlik davlati
Maqsadi	Jamiyat a'zolarining umumiy daromadi (YaIM)ni ko'paytirish, transaktsiya xarajatlarini pasaytirish	Davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning rentasini (soliq tushumlarini) ko'paytirish
Vazifalari (funktsiyalari)	Shaxslar o'rtasidagi qator bitimlarda kafillik, mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish	Kafil roli bilan chegaralanmagan holda iqtisodiy va ijtimoiy o'zaro hamkorlikka faol aralashish
Vositalar (majbur qilish monopoliyasidan foydalanish)	Ijtimoiy shartnoma va konstitutsiyaviy doiralar bilan chegaralangan	Davlatni nazorat qiluvchi guruhning siyosiy irodasiga bog'liq
«Printsipal-agent» muammosini hal etish mexanizmlari	Printsipal – fuqaro: demokratik nazorat mexanizmlari, konstitutsiyaviy doiralarning mavjudligi, muqobil variantlarning mavjudligi.	Printsipal – fuqaro: mavjud emas. Printsipal – davlat: majbur qilish va kuch ishlatishdan foydalanish, har tomonlama

⁴³ Государство в меняющемся мире. Отчет о мировом развитии 1997. – М.: ПРАЙМ-ТАСС, 1997. – С. 39.

	Printsipal – davlat: qonunga ixtiyoriy bo'ysunish me'yorlarini yoyish	nazoratni amalga oshirishga urinish
Byudjet cheklavlari	Qat'iy, byudjetni tasdiqlashning demokratik tartiboti bilan cheklangan	Yumshoq
Daromadlar ning asosiy moddalari	Birinchi navbatda «bozor» soliqlaridan tushumlar	Musodara soliqlari va soliqdan tashqari tushumlar
Xarajatlarni ng asosiy bandlari	Adliya, huquqni muhofaza qilish faoliyati	Mudofaa, davlat boshqaruvi, huquqni muhofaza qilish faoliyati
Byudjet taqchilligini qoplashning asosiy usullari	Tashqi bozordagi qarzlar	MBning hukumatga qarzlari, ichki bozordagi qarzlar, musodara solig'ining turi sifatida majburiyatlarni bajarishdan bosh tortish ham mumkin

Takrorlash uchun savollar

1. Davlat va «printsipal-agent» muammosining mohiyatini tushuntiring.
2. «Shartnomaviy» davlatga ta'rif bering.
3. «Shartnomaviy» davlat qanaqa sharoitlarda mavjud bo'ladi
4. «Ekspluatatorlik» davlatining o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat?
5. Davlat xususiyatini belgilashning qanday usullari va mezonlari mavjud?
6. Korruptsiya va unga qanaqa omillar ta'sir ko'rsatadi?

14-Mavzu. Uy xo'jaligi va uning xillari

Reja

1. Uy xo'jaligi iqtisodiyot sub'ekti sifatida

2. Uy xo'jaligi faoliyat ko'rsatishida mutaassiblikning roli

3. Uy xo'jaligining xillari

Tayanch so'z va iboralar: uy xo'jaligi, tadbirkorlik, oila xo'jaligi, inson kapitali, buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo'jaligi, bozor iqtisodiyotida uy xo'jaligi o'tish iqtisodiyotidagi uy xo'jaligi.

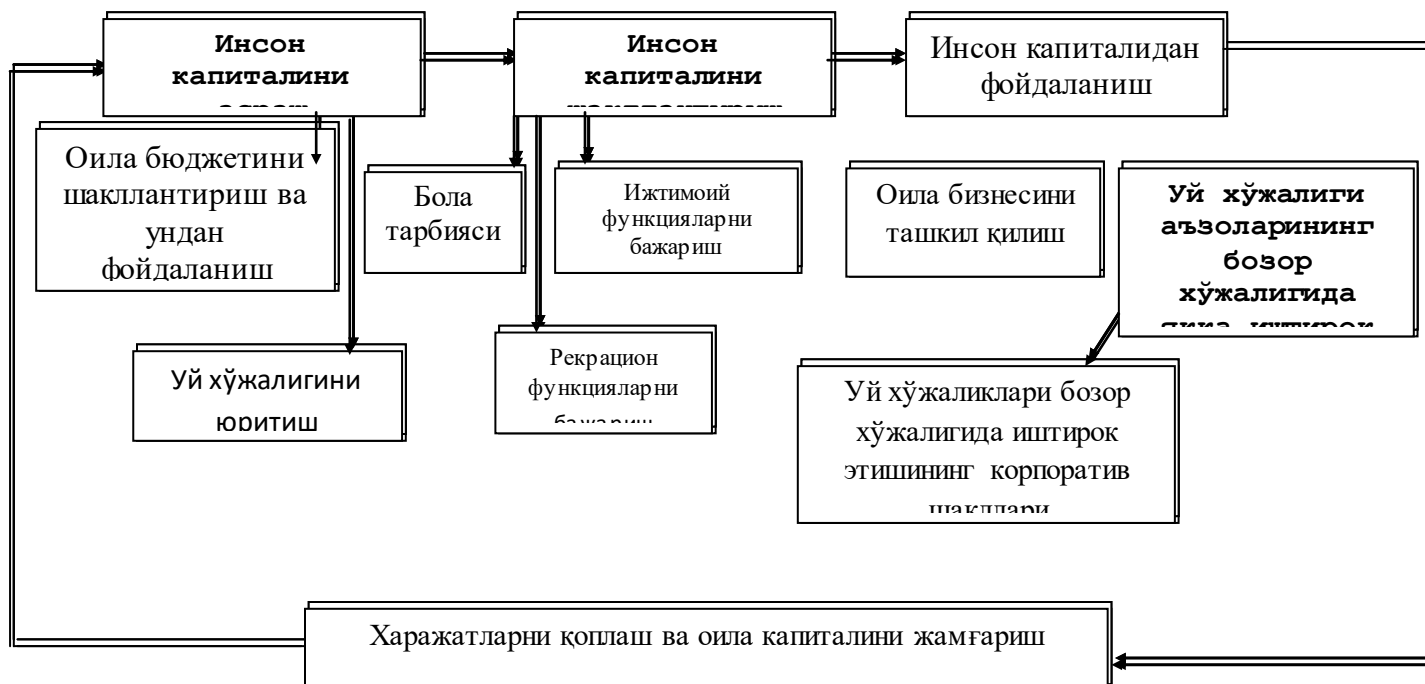
1. Uy xo'jaligi iqtisodiyot sub'ekti sifatida

Uy xo'jaligi iqtisodiy faoliyatning muhim sub'ektlaridan biri hisoblanib, nafaqat oila yoki xo'jalik, balki butun mamlakat aholisining farovonligi uning natijalariga bog'liq. Uy xo'jaligi iqtisodiyotning yirik sektori sifatida tijorat korxonalarini va davlat bilan bir qatorda barcha makroiqtisodiy tartibga solish jarayonlarida ishtirok etadi. Shu nuqtai nazardan uy xo'jaligining tarkibi, maqsadi va asosiy vazifalarini o'rganish oila biznesi (tadbirkorligi)ni tashkil etish va uni yuritish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Ularning turlarini taqqoslash uy xo'jaligining bozor munosabatlariga mos turini va uning tarkibini tanlash imkonini beradi.

Uy xo'jaligi to'g'risida so'z yuritganda, ikki tushuncha-oila va uy xo'jaligi tushunchalarni chegaralash lozim. Oila deganda, bir uyda yashashi oila-qarindoshchilik aloqalarining umumiyliigi bilan birlashgan guruh tushuniladi. Uy xo'jaligi esa umumiy vazifalar, yashash joyi, byudjet va odatda oila-qarindoshchilik aloqalari bilan birlashgan kishilar guruhini o'zida namoyon qiladi. Boshqacha aytganda, oila faoliyati ko'plab o'lchamlarni o'z ichiga oladi: biologik, demografik, ruhiy, ijtimoiy va b. Uy xo'jaligi faoliyati esa oilani faoliyat sohasining birgina-iqtisodiy turiga yo'naltiradi. Uy xo'jaligining asosiy funksiyasini *inson kapitalini* shakllantirish, undan foydalanish va saqlash deb belgilash lozim. Bu o'z navbatida, insonning bilimlari, amaliy ko'nikmalari va mehnatga tirishqoqligining yig'indisi sifatida tushuniladi. 14.1-rasmda inson kapitalini shakllantirish bo'yicha uy xo'jaligi faoliyatining tarkibi izohlangan. Uy

xo'jaligini yuritish uning a'zolarining oila biznesida ishtiroki hamda oila kapitalini uni shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirish asosiy masala hisoblanadi.

R.Kouzning "Firmaning tabiati" maqolasida firma tashkiliy tuzilma sifatida "qora quti" deb izohlangan. Bunday tavsif aslida uy xo'jaligiga nisbatan ko'proq mos keladi.

14.1-rasm. Inson kapitalini shakllantirish bo'yicha uy xo'jaligi faoliyatining xususiyatlari

Uy xo'jaligi uchun faqat "qora quti"ga "kirish"dagi (ish haqi, soliqlar chiqarib tashlangan davlat tomondan ijtimoiy transfertlar) va undan "chiqish"dagi (inson kapitali, mehnat, jamg'arma, iste'mol) omillar ma'lum. J.Gelbreyt ta'kidlaganidek [36], uy xo'jaligi odatda iste'mol qiluvchi va ishlovchi shaxs bilan tenglashtiriladi hamda tashkilotni tavsiflovchi hokimlik munosabatlari bilan bog'liq bo'lmagan holda ko'rib chiqiladi⁴⁴. Aksincha, institutsional nazariya uy xo'jaligini firmadan va davlatdan farq qiluvchi tashkilotning alohida shakli sifatida tahlil qilishga e'tibor qaratadi. Hokimlik munosabatlarining uy xo'jaligi doirasida yuzaga keladigan o'ziga xoslik shundan iboratki, ular *oddiy va individuallashtirilgan* xususiyatga ega:

14.1-jadval

Tashkilot xillari	Hokimlik munosabatlarining murakkablik darajasi	Hokimlik munosabatlarining individuallashtirilganlik darajasi
Firma	Sodda yoki murakkab	Pozitsion
Davlat	Murakkab	Pozitsion
Uy xo'jaligi	Sodda	Individuallashtirilgan

Uy xo'jaligining asosida yotuvchi hokimlik munosabatlari haqidagi tezis aniqliklar kiritilishini talab qiladi. Bir tomondan, uy xo'jaligining faoliyat ko'rsatishi quyidagilarni nazarda tutadi:

- bolalar harakatlarini nazorat qilish huquqining ota-onalarga topshirilishi, buning o'rniga bola uchun u haqida qayg'urish va uni manfaatlarining ta'minlanishi kafolatlandi;

- oilaviy byudjetning shakllanishi va sarflanishi ustidan nazorat qilish, huquqining uy xo'jaligining odatda "oila boshlig'i" deb nomlanuvchi bir a'zosiga topshirilishi, u barcha oila a'zolarining manfaatlarini ko'zlab harakat qiladi va ularga o'zlari alohida erisha olishi mumkin bo'lgandan ortiq darajadagi farovonlikni ta'minlaydi.

⁴⁴ Lane J.E., Ersson S. Government and the Economy: a global perspective. London: Continuum, 2002. International Trade Statistics. WTO Publications.

Umuman uy xo'jaligining maqsadi – o'z a'zolariga kutilmagan holatlar yuzaga kelishidan qat'i nazar kafolatlangan farovonlik darajasini ta'minlashdan iborat. Uy xo'jaligining himoya funksiyasi o'zaro yordam va oila a'zolarini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashning rasmiy va norasmiy me'yorlariga asoslanadi.

Ikkinchi tomondan, uy xo'jaligi shunday tarzda tashkil etilishi mumkinki, ya'ni u o'z xususiyatiga ko'ra a'zolarining mulkiy va boshqa huquq va majburiyatlari aniq belgilangan yollash to'g'risidagi shartnomaga yaqin keladi. Bunday holda birgalikda xo'jalik yuritish to'g'risida qaror qilish farovonlikning ma'lum darajasiga rozi bo'lishni emas, balki uni ko'paytirishga intilishni aks ettiradi. Unda umr yo'ldoshini tanlash va bolalarning tug'ilishi to'g'risida qaror qabul qilish sotuv haqida shartnoma tuzish yordamida iste'mol tanlovining alohida holati bo'lib qoladi. Lekin, so'nggi holatda biz uy xo'jaligidan yiroqlashamiz, chunki birgalikda mulkka egalik qilish rejimidan va birgalikdagi byudjetni shakllantirishdan voz kechish ehtimoli paydo bo'lishi mumkin. Shuning uchun bundan buyon uy xo'jaligini hokimlik munosabatlarining, binobarin, tashkilotning alohida varianti sifatida ko'rib chiqamiz.

Uy xo'jaligi – bu inson kapitalini ishlab chiqarishning umumiy vazifalari, yashash, byudjet va oila-qarindoshchilik aloqalari bilan birlashgan kishilar guruhidir. Uy xo'jaligining asosida hokimlik munosabatlari yotadi – birgalikdagi iqtisodiy faoliyat ustidan nazorat qilish huquqi uning bir a'zosiga – “oila boshlig'i”ga o'tadi.

2. Uy xo'jaligi faoliyat ko'rsatishida mutaassiblikning roli

Firmaning faoliyat ko'rsatishini ko'rib chiqishda biz mutaassiblikning axborot olish xarajatlari va monitoring hamda opportunistiklikdan ogohlantirish xarajatlarini pasaytirishdagi rolini alohida ko'rsatdik. Firmadan farqli ravishda, uy xo'jaligining faoliyati ko'proq mutaassiblik xususiyatiga ega. Buning sababi umuman transaksiya xarajatlarini tejashda emas, chunki uy xo'jaligi doirasida barcha o'zaro munosabatlar ajratilgan bo'lib, nazorat qilish oson, shuningdek ijtimoiy choralarni qo'llash uchun imkoniyatlar mavjud. Mutaassibliklar rolini izohlash yo'llari bir nechta.

Birinchidan, o'z atrofida o'ziga ma'qul keladigan muhitni yaratishga bo'lgan ehtiyoj insonga xos xususiyatdir. Bozorda yoki fuqarolik kelishuvi sohasida harakat qila turib, inson xoh u bozor kon'yunkturasi yoki siyosiy beqarorlik bo'lsin, o'zgaruvchan holatlar bilan bog'liq asablarning taranglashuviga doimiy ravishda duch kelib turadi. Oila va uy xo'jaligini tashkil etish insonga o'zini kundalik hayotining bir qismini mutaassiblik yordamida, ya'ni uzluksizlik va oldindan bilish tamoyillariga muvofiq ravishda tashkil etish imkonini beradi. Odatiy kundalik hayot monandlik, insonning shaxsiy xususiyatlariga moslashgan holda xarakatlarning ajrimligi va oldindan aytib berilishini ta'minlovchi mutaassibliklar doirasida kechadi.

Aynan mutaassiblik bilan himoyalangan kenglik doirasida dastlab ishonch me'yori paydo bo'ladi. Olimlarning fikriga ko'ra, bolada atrofdagi odamlarga bo'lgan ishonchning paydo bo'lishi ota-onalarning hatti-xarakatlariga bog'liq, chunki ular bola unda o'zini juda qulay his qiladigan tashqi muhitdan himoyalangan kenglikni hosil qilgan holda u haqida qayg'urishadi. Ushbu kenglikda bola o'z hatti-harakatlarini to'liq nazorat qila oladi, harakatlari natijasiga tashqi omillar deyarli ta'sir qilmaydi.

Ikkinchidan, atrofdagi odamlar bilan o'zaro hamkorlikdagi ko'plab “o'yin qoidalarini” (kelishuvlar: bozor, industrial, fuqarolik va b.) mavjud sharoitda insonda u o'zi bilan o'zi yolg'iz qolishi mumkin bo'lgan sohani shakllantirishga ehtiyoj tug'iladi. Boshqacha aytganda, insonda o'zi uchun kundalik hayotning uning boshqa kishilar va tabiat bilan muloqot aloqalari uning shaxsiyatli o'xshashlikka erishishi va uni saqlashga ko'maklashuvchi muhitni yaratish ehtiyoji mavjud. Ushbu talab ikki sohani – shaxsiy va oshkora hayotni chegaralash orqali amalga oshiriladi. Shaxsiy hayot sohasi oila va uy xo'jaligini ham o'z ichiga olib, oshkora hayot sohasidan shaxsiy hayotga aralashmaslikning qonuniy kafolatlari va mutaassibliklar bilan chegaralangan. Aynan insonning o'zi tomonidan va uning ehtiyojlari zahirida barpo etilgan mutaassibliklar u o'zi bilan o'zi yolg'iz qoladigan kenglikni chegaralaydi.

3. Uy xo'jaligining xillari

Uy xo'jaligi faoliyat ko'rsatishidagi mutaassibliklar rolini tahlil qilish uning tarkibining u harakat qilayotgan institutsional muhitning o'ziga xos xususiyatlari bilan shartlanganligini tushunishga yordam beradi. Haqiqatdan ham, uy xo'jaligi insonni tashqi muhitning noaniqligidan, unga yuklatiladigan o'yin normalari va qoidalaridan, kundalik muammolarga ortiqcha e'tibor qaratishdan saqlaydi. Binobarin, institutsional muhit xususiyatlari (noaniqlik darajasi, rasmiy va norasmiy me'yorlarning o'zaro nisbati, sodir bo'layotgan o'zgarishlar tezligi) uy xo'jaligining tarkibiga ta'sir ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, firma yoki davlatning universal modeli bo'lmagani kabi, uy xo'jaligining ham universal modeli mavjud emas. Shu munosabat bilan uy xo'jaligining uchta xilni yoritishga harakat qilamiz: bozor instituti hukmronligi sharoitida faoliyat ko'rsatuvchi, buyruqbozlik iqtisodiyoti instituti hukmronligi sharoitida faoliyat ko'rsatuvchi va buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida faoliyat ko'rsatuvchi.

Buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo'jaligi. Buyruqbozlik iqtisodiyotida inson kapitalini tiklash bir qator muammolarga duch keladi. Tashqi muhitning barqaror xususiyatga egaligiga qaramasdan, uy xo'jaligining kundalik hayoti iste'mol tovarlari va xizmatlarning tanqisligi bilan murakkablashadi. Boshqa holatda mahsulotlar yoki kiyim-kechak xarid qilishning mutaassiblik tadbiri ko'p vaqt, kuch va ruhiy xayajonlarni talab qiluvchi jarayonga aylanadi. Bundan tashqari, totalitar davlat xususiy sohani himoya qilishning faqatgina kafolatlarini o'zida namoyon qiladi. Umuman buyruqbozlik iqtisodiyoti doirasida davlat tomonidan himoyalangan shaxsiy hayot sohasining mavjud bo'lishi haqida gapirib bo'lmaydi. Bu bilan oila va uy xo'jaligini kuchaytirishga bo'lgan talab kuchayadi: faqat ushbu tashkilotlar insonning shaxsiy muhitini himoya qilishga qodir.

Uy xo'jaligining tarkibi va uning xo'jalik aloqalari ko'p jihatdan aynan o'zaro xizmatlar ko'rsatish ("sen-menga, men-senga") tamoyili bo'yicha faoliyat ko'rsatgan "g'arazli aloqalar"ni barpo etish jarayoni bilan shartlanadi. Taqchilik iqtisodiyotida uy xo'jaligi eng noyob resurslarni birlashtirish natijasida paydo bo'ldi. Bunday resurslar tanqis tovarlar va xizmatlarning o'zlari emas, balki ularga "ruxsat berish xizmatlari" edi.

Ruxsat berish xizmati uchun hech qanaqa shaxsiy mablag'lar kerak emas edi. "Shaxsiy cho'ntakdan emas, balki davlat yoki jamiyat cho'ntagidan yordam, xizmat ko'rsatish sohasiga esa – "o'zga" mijozlar hisobidan ko'rsatildi. Tanqis tovar va resurslardan foydalanishda ustunlik partiya-davlat apparati, savdo, transport xodimlari, tez-tez xorijga safar uyushtiruvchilarga (artistlar, sportchilar, diplomatlar), shuningdek, alohida mintaqa va shaharlarning oddiy fuqarolariga (ro'yxatga ko'ra) berilardi.

Taqchilik iqtisodiyotida uy xo'jaligining shakllanishini iqtisodiy jihatdan asoslash uning negizida tanqis tovar va resurslardan foydalanishni kengaytirishdan iborat bo'lgan. Partiya-davlat ierarxiyasidagi o'rniga qarab noyob resurslardan foydalanishning tabaqalanishi uy xo'jaligi va davlatning o'zaro munosabatlarining alohida xilini shartlab beradi. Uy xo'jaligi byudjet cheklovlari korxonaning byudjet cheklovlariga qaraganda ancha qat'iy bo'lishiga qaramasdan, uy xo'jaligi tomonidan davlatdan olinadigan pul (ijtimoiy transfertlar) va pul bo'lmagan (nufuz, taqchil tovarlardan foydalanishda ustunlik) shakldagi "renta daromadlari"ni hisobga olish lozim. Uy xo'jaligi davlatga qaramligining yuqori darajasi buyruqbozlik iqtisodiyotining *etokratik* tizim sifatida tavsiflash imkonini beradi: "U yoki bu ijtimoiy guruh davlat hokimiyati boshqaruviga va davlat resurslarini taqsimlash tarmoqlariga qanchalik yaqin bo'lsa, uning iqtisodiy va ijtimoiy mavqei shunchalik yuqori bo'ladi"⁴⁵. Shuning uchun uy xo'jaligini birinchi galda davlat siyosatining unga partiya-davlat pag'onasidagi mavqei asosida rentani olish imkonini beruvchi yo'nalishlari qiziqtiradi, bular: pensiya, uy-joy kommunal siyosati, ijtimoiy ta'minot siyosati, ta'lim sohasidagi siyosat.

⁴⁵ Радаев В. Экономическая социология. –М.: Аспект Пресс, 1997. –С. 309.

Bozor iqtisodiyotida uy xo'jaligi. Bozor instituti uy xo'jaligini kamyob tovarlar va xizmatlarni qidirish hamda ular uchun navbatda turish bilan bog'liq vaqtning yo'qotilishidan xalos etadi – xarid qilish jarayoni mutaassiblikka aylanadi. Masalan, shanba kuni kechqurun va dam olish kuni ertalabdan savdo do'nonlarida xaridorlar ko'p bo'ladi, shu kunlari odamlar an'anaviy tarzda keyingi haftaga etadigan miqdorda xarid qilishadi. Xaridning mutaassiblikka aylanishi natijasida bo'shab qoladigan qisqa vaqtli imkoniyatlar nima uchun sarflanadi? Birinchidan, xarid xatti-harakatining o'zini optimallashtirishga. Agar buyruqbozlik iqtisodiyotida nimani xarid qilish mumkin bo'lsa, o'sha narsani sotib olish muhim hisoblansa, bozor iqtisodiyotida sifat va narxning eng yaxshi o'zaro nisbati asosida iste'mol qilishda eng ko'p foydani ta'minlovchi narsani xarid qilish muhim sanaladi. Iste'molni optimallashtirish ishlab chiqaruvchilarning reklama yordamida talabni tartibga solishga intilishi bilan murakkablashadi. Reklama xarid jarayonini mutaassiblikka butunlay aylanishiga to'sqinlik qilgan holda, doimiy ravishda yangi talablarni shakllantiradi.

Ikkinchidan, uy xo'jaligining u uchun asosiy daromad manbai bo'lgan mehnat bozorida ishtirok etishi doimiy nazoratni talab etadi. Uy xo'jaligi mehnat bozoridagi bandlikning muqobil variantlari, uy xo'jaligini yuritish va bo'sh vaqt o'rtasida tanlagan holda, mehnat bozorida o'z inson kapitalini eng foydali tarzda sotishga intiladi. Bir tomondan, uy xo'jaligining a'zosi egalik qiladigan inson kapitalining o'ziga xoslik darajasi qancha yuqori bo'lsa, uy xo'jaligini yurtish bilan emas, balki o'z mehnat resurlarini bozorda sotish bilan shug'ullanish, shunchalik foydali. Ikkinchi tomondan, inson kapitalining o'ziga xoslik darajasi qanchalik past bo'lsa, uning egasi uchun uy xo'jaligini yuritish bilan chegaralanish shunchalik asoslidir. O'z navbatida, bandlikni optimallashtirish ham uy xo'jaligi doirasida amalga oshadi.

Uy xo'jaligining asosiy daromad manbalarini bozor bilan belgilanadigan sohaga yo'naltirish uning davlatdan kam qaram bo'lishini ta'minlaydi. Davlatning faoliyati uy xo'jaligini faqatgina davlat mehnat bozorida bitimlar kafolati sifatida ishtirok etish darajasida va u (soliq kodeksi orqali) uy xo'jaligi daromadining bir qismiga da'vogar bo'lishi me'yorida qiziqtiradi.

O'tish iqtisodiyotida uy xo'jaligi. Uy xo'jaligi faoliyat ko'rsatadigan institutsional muhitning noaniqligi va beqarorligi mutaassibliklarning mavjud bo'lishini shubha ostiga qo'yadi. Bunday sharoitda mutaassibliklar doimiy ravishda qayta ko'rib chiqilishini talab qiladi, ya'ni ular inson ongining ongsiz sohasidan ongli va doimiy e'tiborni talab etuvchi sohasiga o'tadi. Islohotlar qanchalik faol amalga oshirilsa, ularning mutaassibliklarga nisbatan emiruvchi ta'siri shunchalik kuchli bo'ladi. Bundan o'tish iqtisodiyotida uy xo'jaligining maqsadi kelib chiqadi: uy xo'jaligining himoya funksiyasini saqlab qolishga intilish borgan sayin ortib boruvchi sa'y-harakatlarni va imkon qadar ko'p e'tiborni talab etadi.

Asosiy faoliyatdan olinadigan daromadlar va renta daromadlari (pensiylar, ijtimoiy to'lovlar, xodimning obro'si) bilan yuzaga keladigan noaniqliklar uy xo'jaligini o'z faoliyatini maksimal tarzda diversifikatsiya qilishga majbur etadi, axir har qanday daromad manbai ham barqaror manba sifatida qaralishi mumkin emas. A'zolarining inson kapitalini takror ishlab chiqarishga aniq ixtisoslashuviga tayanadigan bozor xilidagi uy xo'jaligidan farqli o'laroq, o'tish iqtisodiyotidagi uy xo'jaligi ishchi kuchini mehnat bozorida sotish bilan ham, ijtimoiy transfertlarni iste'mol qilish bilan ham, shuningdek, tomorqa eri yordamida o'zini o'zi ta'minlash va ko'plab boshqa faoliyat turlari bilan ham shug'ullanadi.

Xulosa

Uy xo'jaligi va ularning eng asosiy shakllarining o'ziga xos tavsiflari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan:

Taqqoslash ko'rsatkichlari	Bozor uy xo'jaligi	Buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo'jaligi	O'tish iqtisodiyotidagi uy xo'jaligi
Maqsadli funktsiya	To'lovga talabning qodir	Resurslar tanqisligi sharoitida foydalalikni	Yashovchanlik qobiliyatini yo'qotmaslik

	chegaralanganligi sharoitida foydalalikni ko'paytirish. Byudjet cheklovlari yagona chegaralovchi omil sifatida	ko'paytirish. Byudjet cheklovlaridan tashqari, vaqt va ijtimoiy cheklovlar ham murim	
Resurslar	Asosiy ishdagi maosh	Asosiy ishdagi maosh Q bo'sh vaqtning mavjudligi (asosiy ishga bog'liq) Q aloqalar Q tarnsfertlar	Rasmiy, norasmiy va kriminal bandlikdan va renta daromadlari sifatida olinadigan resurslar "portfeli"
Byudjet cheklovlarining qat'iyligi	Mutlaq qat'iy: uy xo'jaligi maoshdan tashqari boshqa daromad manbalariga ega emas	Davlat uy xo'jaliklariga transfertlar shaklida daromadlarning katta qismini olish imkonini beradi	Daromadlar turli manbalari o'rtasidagi chegaralarning egiluvchanligi farovonlik va pul daromadlari miqdorlari o'rtasidagi qat'iy bog'liqlik olib tashlashga imkon beradi
Jamg'armalarning muhimligi va ularning miqdori	Jamg'armalar miqdori jamg'arishga bo'lgan moyillik chegarasi miqdori va jamg'armaning maqsadi bilan izohlanadi	Jamg'armalar ham majburiy (tanqislik va barcha daromadni sarflash imkoniyatining yo'qligi tufayli), ham ixtiyoriy xususiyatga ega, bunda majburiy jamg'armalar tanqislik intensivligining o'sishiga qarab o'sadi	Jamg'armaga nisbatan "sug'urta" yuklamasi maksimal darajada, ular muhim, lekin ularning miqdori ikki tendentsiya-mumkin qadar ko'proq jamg'armaning zaruriyligi va jamg'armaning uchun joriy daromadlarning etishmasligi kabi ikki tendentsiyaning qarama-qarshi harakati natijasida aniqlanadi
Iqtisodiy resurslarni birlashtirishning maqsadga muvofiqligi	Uy xo'jaligi a'zolarining har biri noyob resurslarga ega, shuning uchun oila qurish uzoq muddatli investitsiyalash to'g'risidagi qaror bilan aynan bir xil	Oila asosida alohida turdagi noyob resurslarni birlashtirish yotadi-aloqalarga, ma'muriy huquqlarga (propiska, partiyaga a'zolik) ega bo'lish	Har bir oila a'zosidan mustaqil daromad manbalarining mavjud bo'lishi xatarni kamaytirishga imkon beradi
Uy xo'jaligining optimal hajmi (shu jumladan, bolalar to'g'risida qaror qabul qilish)	Uy xo'jaligining o'sishi noyob resurslar ishlab chiqarish imkoniyatining pasayishiga qarab to'xtatiladi	Uy xo'jaligining hajmi o'ta noyob resurslarni olish xarajatlari bilan cheklangan-aloqalar, turar-joy va h.k.	Uy xo'jaligi a'zolarining o'xshash turdagi bandligi tufayli xatarlar diversifikatsiyasining chegaralanganligi bilan belgilanadi
Ichki tuzilma	Oddiy pag'onali, bunda "boshliq" mavqeini egallagan jins ahamiyatga ega emas (eng noyob aktivga ega bo'lgan shaxs boshliq hisoblanadi)	Oddiy pag'onali, partiya-davlat tizimida eng yuqori o'rnin egallagan oila a'zosi "Oila boshlig'i" hisoblanadi, ko'proq bu erkaklardir	Oddiy pag'onali, jinsi va oiladagi o'rnidan qat'i nazar eng barqaror daromadga ega bo'lgan uy xo'jaligi a'zosi "boshliq" hisoblanadi
Davlatga nisbatan munosabat	Davlat bozor "xato"larini to'g'rilash	Davlat uy xo'jaligi farovonligining so'nggi bosqichidagi	Uy xo'jaligi davlat faoliyatida o'zining yashovchanlikni yo'qotmaslik uchun to'sqinlikni

	mexanizmi sifatida ko'rib chiqiladi, o'z navbatida soliqlarning to'lanishi ratsional tarzda amalga oshadi	kafolat sifatida qabul qilinadi, o'z navbatida, soliqlarni to'lash burch hisoblanadi	ko'radi (uy xo'jaligi faoliyati sektorlari o'rtasidagi to'siqlar manbasi, o'z navbatida soliqlarni to'lash o'lpon sifatida qabul qilinadi)
Uy xo'jaligi uchun eng muhim bo'lgan ijtimoiy siyosat sohasi	Mehnat munosabatlari sohasidagi siyosat, soliq siyosati, ta'lim sohasidagi siyosat uy xo'jaligi uchun ustivor hisoblanadi. Barcha ushbu yo'nalishlar uy xo'jaligining bozordagi daromadlariga taalluqli	Pensiya, uy-joy-kommunal siyosati, ijtimoiy ta'minot siyosati, ta'lim sohasidagi siyosat ustivor soha hisoblanadi. Barcha ushbu yo'nalishlar o'ta noyob resurslarga ega bo'lishga taalluqli	Sog'liqni saqlash sohasidagi siyosat, ijtimoiy ta'minot tizimi va pensiya tizimi siyosati ustivor hisoblanadi. To'g'ri ma'noda uy xo'jaligining yashovchanligi ushbu sohalardagi davlat siyosatiga bog'liq.

Takrorlash uchun savollar

1. Uy xo'jaligi ta'rifini keltiring va uning tashkilot sifatidagi o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iboratligini ayting.
2. Oila bilan uy xo'jaligi o'rtasidagi farq nimada?
3. Uy xo'jaligini yuritish va inson kapitalini shakllantirishda qanday vazifalar (funktsiyalar) amalga oshiriladi?
4. Uy xo'jaligining qanaqa shakllari mavjud va ularning bir-biridan farqi nimada?

Mustaqil ta`lim topshiriqlari

№	Ma`ruzalar mavzulari	Dars soatlari hajmi
1.	Me`yor va institutlarning o`zaro harakati.	4
2.	O`yinlar nazariyasi va o`zaro harakatlarni modellashtirish.	4
3.	Reja va bozor institutlari qonuniyatlari.	4
4.	Transaksiyalar tushunchasi va ularning ahamiyati.	4
5.	Tashqi samaralar ta`rifi va ularning klassifikatsiyasi.	4
6.	Mulkchilik instituti rivojlanishining Evropa va Osiyo mamlakatlarida tarkib topgan yo`llari.	4
7.	Xufyona faoliyatning kelib chiqishi sabablari, maqsadlari va amal qilish sohalari.	6
8.	Institutlar rivojlanishining o`ziga xos xususiyatlari.	6
9.	Institutsional islohotlarning bosh maqsadi, vazifalari va xuquqiy asoslari.	6
10.	Shartnoma tushunchasi va uni bozor iqqisodiyotdagi roli.	6
11.	Bozor va uning o`ziga xos tomonlari.	6
12.	Zamonaviy firmalar va ularning funktsiyalari.	6
13.	Korporativ tuzilmalar va ular rivojlanishi istiqbollari.	6
14.	Tashkiliy tuzilmalarni tahlil qilishning mohiyati va vazifalari.	6
15.	Davlatning tashkilot sifatida funktsiyalari va vazifalari.	6
16.	Uy xo`jaligi turlari va uning oila bilan o`zaro bog`liqligi.	6
17.	Institutlar rivojlanish evolyutsiyasi.	6
18.	Rasmiy institutlarni import qilish.	6
19.	Iqqisodiy o`shning xuquqiy - institutsional omillari.	6
20.	Yangi institutsional iqtisodiyot.	6
jami		108

GLOSSARIYLAR

Atamaning o'zbek tilidagi nomlanishi	Atamaning ingliz tilidagi nomlanishi	Atamaning rus tilidagi nomlanishi	Atamaning ma'nosi
Bozor konstitutsiyasi	Market constitution	Ro'nochnaya konstitutsiya	bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini beruvchi xatti-harakatlarning o'zaro shartlangan normalari yig'indisini tashkil etadi.
Ijtimoiy tanlov nazariyasi	Social choice theory	Teoriya sotsialnogo vo'bora	bu ular yordamida insonlar hukumat muassasalaridan o'z manfaatlarini yo'lida foydalanadigan turli usullarni o'rganuvchi nazariya.
Institut	Institut	Institut	insonlar tomonidan barpo etiladigan va o'zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy me'yorlar va qoidalar.
Institutsional matritsa	Institutsional math	Institutsionalnaya matritsa	bu tarixan barqaror shakllangan, dastlabki davlatlarning paydo bo'lishini va barcha keyingi institutsional tuzilmalarning rivojlanishini belgilab bergan, o'z navbatida, mohiyati hamon saqlanib qolgan birlamchi modelni takror yaratishga xizmat qiluvchi bazaviy ijtimoiy institutlar tizimi.
Institutsional tuzoq	Institutsional trap	Institutsionalnaya lovushka	o'zini o'zi qo'llab-quvvatlovchi xususiyatga ega bo'lgan samarasiz barqaror norma (samarasiz institut).
Kouz teoremasi	Couz theory	Teorema Kouza	agar mulk huquqi aniq tafsirlangan bo'lsa, ya'ni xo'jalik yurituvchi sub'ektlar huquqlarining chegaralari aniq belgilangan bo'lsa va ijro etilsa, u holda tomonlar o'rtasidagi ushbu mulkdan foydalanishdan etkazilgan zararlar bo'yicha ixtilofli

			masalani uchinchi tomon (davlat)ni jalb qilmagan holda hal etish mumkin bo'ladi, chunki mazkur holatda transaktsiya xarajatlari kam bo'ladi.
Lobbizm	Lobby	Lobbizm	davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organlariga maqsadli ta'sir ko'rsatish yo'li bilan alohida tashkilotlar va turli jamoatchilik guruhlari manfaatlarini amalga oshirishning alohida tizimi va amaliyoti.
Norma	Norma	Norma	institutsional muhitda individlarning o'z tanlovini amalga oshirishda foydalaniladigan asosiy unsur hisoblanadi.
Transaktsiya xarajatlari	Transaction costs	Transaktsionno'e izderjki	bu ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar, xususan axborotni yig'ish va qayta ishlash xarajatlari, munozaralarni o'tkazish va qarorlar qabul qilish xarajatlari, shartnomalarning bajarilishini nazorat qilish va huquqiy himoyalash xarajatlari.
Transformatsion xarajatlar	Transformati on costs	Transformatsionno'e izderjki	iqtisodiy tizimdagi eski institutlarni tugatish, yangi institutlarni shakllantirish (yoki import qilish) va moslashtirish bilan bog'liq xarajatlar.
Uy xo'jaligi	housekeeping	Domashnie xozyaystva	bu inson kapitalini ishlab chiqarishning umumiy vazifalari, yashash, byudjet va oila-qarindoshchilik aloqalari bilan birlashgan kishilar guruhidir

Xufyona iqtisodiyot	Illegal economy	Nelegalnaya ekonomika	unda iqtisodiy faoliyat qonun doirasidan tashqarida amalga oshiriladigan, ya'ni bitimlar qonundan, xo'jalik turmushining huquqiy me'yorlari va rasmana qoidalaridan foydalanilmagan holda amalga oshiriladigan soha. Xufyona iqtisodiyot quyidagi uchta unsurdan tarkib topadi:
Shartnoma	agreement	Dogovor	belgalangan institutsional doiralarda shaxslarning ongli ravishda va erkin tanlashi natijasi hisoblangan mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to'g'risidagi kelishuv
Shartnomaviy davlat	Agreement country	Dogovornoe gosudarstvo	bu faqat unga fuqarolar tomonidan topshirilgan huquqlar doirasida va ularning manfaatlari yo'lida kuch ishlatish monopoliyasidan foydalanuvchi davlat, fuqarolar esa soliqlarni to'lashga majburiyat deb emas, balki o'z zimmasiga ixtiyoriy ravishda olingan burch sifatida qaraydi.
Ekspluatatorlik davlati	Exploitation country	Ekspluatatorskoe gosudarstvo	o'z daromadini (soliq tushumlarini), aniqrog'i, - davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning daromadini oshirish uchun majbur qilish monopoliyasidan foydalanadi.
Ekstreal vaziyatlar	Ecsternal situation	Ektrealno'e situatsii	mulk huquqini qayta taqsimlashni qonunning qabul qilinishi natijasida zarar ko'rgan tomonlarni xufyona harakat qilishga undaydigan holat.
Zararsizlik nuqtasi	Unloss point	Tochka bezubo'tochnosti	korxonada savda faoliyatidan keladigan sof daromad summasi uning doimiy va o'zgaruvchan muomala xarajatlari umumiy summasiga teng bo'lgandagi tovar sotish xajmi.

Diversifikatsiya	diversification	Diversifikatsiya	korxonaning faoliyat soxalari va ishlab chiqaradigan maxsulot turlarining kengayishi.
Hisob-kitoblarning pulsiz shakli	Uncash calculation	Beznalichnaya forma raschyotov	barter almashuvi, o'zaro hisob-kitob (kliring) sxemalari, shuningdek notijorat yo'li bilan kreditlashning barcha turlari (shu jumladan, to'lamasliklar).
Unifikatsiya	Unification	Unifikatsiya	turli xildagi mahsulotlar, detallar, uzellar va boshqa qo'llaniladigan materiallar va texnologik jarayonlarni ratsional jihatdan bir xilligini ta'minlash.
Firma	firm	Firma	tovar ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish maqsadida iqtisodiy resurslarning ishlatuvchi tashkilotdir. Mulk egasining tavsifiga ko'ra qo'yidagi turdagi firmalar mavjud: davlat, xususiy tadbirkorlik va kapitalistik firmalar, xar bir ochiq xolda ular xo'jalik faoliyatining asosiy maqsadi - qoldiq daromad mulk egasining, barcha to'lovlar amalga oshirganda keyingi daromadini ko'paytirish, kiritilgan kapitaldan olinadigan foydani oshirish va mexnatdan keladigan daromadni yuksaltirishdan iboratdir.

ILOVALAR

Modul/FAN SILLABUSI
Raqamli iqtisodiyot va innovatsiyalar Fakulteti
60310100-Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar
bo'yicha) ta'lim yo'nalishi

Fan nomi:	<i>Institutsional iqtisodiyot</i>
Fan turi:	Majburiy
Fan kodi:	II23I
Yil:	3
Semestr:	5
Ta'lim shakli :	Kunduzgi
Mahg'ulotlar shakli va semestrga ajratilgan soatlar:	180
Ma'ruza	34
Amaliy mashg'ulotlar	38
Laboratoriya mashg'ulotlari	-
Seminar	-
Mustaqil ta'lim	108
Kredit miqdori:	6
Baholash shakli:	Imtixon
Fan tili:	O'zbek

Fan maqsadi (FM)

II23I	Talabalarda iqtisodiy nazariya va xo'jalik amaliyotini institutsional o'zgarishlarning o'zaro bog'liqligida o'rganuvchi zamonaviy iqtisodiy fikrlarning ilmiy yo'nalishlari hamda ijtimoiy soha iqtisodiyotini ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti tamoyillari bo'yicha bilimlar majmuini shakllantirish bo'yicha yo'nalish ixtisosligiga mos bilim, ko'nikma va malakani shakllantirishdir..
--------------	---

Fanni o'zlashtirish uchun zarur boshlang'ich bilimlar

1.	Iqtisodiy ta'limotlar tarixi (HISET4)
2.	Iqtisodiyot nazariyasi (COTHE6)
3.	Makroiqtisodiyot (MACECO6)
4.	Menejment (Me23I)

Ta'lim natijalari (TN)

	<i>Bilimlar jihatidan:</i>
TN1	Ilmiy iqtisodiy nazariyalar shakllanishi, institut, instutprovayder, institutsionallashtirish, ijtimoiy adolat nazariyasi, muvozanat nazariyasini, o'yinlar nazariyasining asosiy tushunchalarini, transaktsiya xarajatlarini, xufiyona iqtisodiyot, mulki huquqlar va shartnomalar nazariyasini mazmuni va mohiyatini bilish kerak;
TN2	Institutlar va ularning jamiyat rivojlanishidagi roli; bilishlari lozim;
TN3	transaktsiya va transformatsiya xarajatlari hamda ularni tahlil qilishga nisbatan yondashuvlarni bilishi kerak;
TN3	xufiyona iqtisodiyotning kelib chiqishi sabablari, turlarining tasnifi va uni baholashga nisbatan yondashuvlar bilishi lozim;

TN4	tashkilot tushunchasi va institut bilan tashkilot o'rtasidagi chegara haqida tasavvurga ega bo'lishi kerak;
TN5	davlatning institutsional tabiati, uy xo'jaligi faoliyati kabi vazifalarni bajaradi bilishi lozim.
	<i>Ko'nikmalar jihatidan</i>
TN6	Institutlar va ularning jamiyat rivojlanishidagi roli biladi;
TN7	O'yinlar nazariyasi va o'zaro hamkorliklarni modellashtirishni bajara oladi;
TN8	Transaksiya va transformatsiya xarajatlari hamda ularni tahlil qilishga nisbatan yondashuvlarni baholay oladi;
TN9	Mulk huquqlari nazariyasi va mulkchilik shakllari rivojlanishining evolyutsiyasi tahlil qila biladi;
TN10	Institutsional birliklar faoliyatini, turlarini, ularning iqtisodiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish; ijtimoiy siyosatning ijobiy va salbiy oqibatlariga baho bera oladi;
TN11	ijtimoiy siyosatning natijalarini prognoz qilish malakalariga ega bo'lishi kerak;

Fan mazmuni	
Mashg'ulotlar shakli: Ma'ruza (M)	
M1	"Institutsional iqtisodiyot" fanining predmeti va mazmuni, tamoyillari
M2	Institutlar va ularning jamiyat rivojlanishidagi roli
M3	O'yinlar nazariyasi va o'zaro hamkorliklarni modellashtirish
M4	Kouz teoremasi va transaktsion xarajatlar
M5	Xufyona iqtisodiyotning institutsional nazariyasi
M6	Reja instituti va bozor instituti
M7	Mulk huquqlari nazariyasi va mulkchilik shakllari rivojlanishining evolyutsiyasi
M8	Shartnomalar nazariyasi. Tashkilotni amaliy tahlil qilish nazariyalari
M9	Firma nazariyasi. Firmaning tashkiliy - huquqiy shaklini tahlil qilish
M10	Davlat institutsional tashkilot sifatida
M11	Oila va uy xo'jaligi faoliyatining nazariy asoslari
M12	Rivojlanishning institutsional nazariyasi va tashkiliy innovatsiyalar sub'ektlari
M13	Institutlarning rivojlanish evolyutsiyasi
M14	Institutlarni import qilish
Mashg'ulotlar shakli: Amaliy (A)	
A1	"Institutsional iqtisodiyot" fanining predmeti va mazmuni, tamoyillari
A2	Institutlar va ularning jamiyat rivojlanishidagi roli
A3	O'yinlar nazariyasi va o'zaro hamkorliklarni modellashtirish
A4	Kouz teoremasi va transaktsion xarajatlar
A5	Xufyona iqtisodiyotning institutsional nazariyasi
A6	Reja instituti va bozor instituti
A7	Mulk huquqlari nazariyasi va mulkchilik shakllari rivojlanishining evolyutsiyasi
A8	Shartnomalar nazariyasi. Tashkilotni amaliy tahlil qilish nazariyalari
A9	Firma nazariyasi. Firmaning tashkiliy - huquqiy shaklini tahlil qilish
A10	Davlat institutsional tashkilot sifatida
A11	Oila va uy xo'jaligi faoliyatining nazariy asoslari
A12	Rivojlanishning institutsional nazariyasi va tashkiliy innovatsiyalar sub'ektlari
A13	Institutlarning rivojlanish evolyutsiyasi
A14	Institutlarni import qilish

Mustaqil ta'lim (MT)	
1	Seminar va amaliy mashg'ulotlarga tayyorlanish va uy vazifalarini bajarish.

2	“Institutsional iqtisodiyot” fanidan mavzularga doir maqola yuzasidan amaliy ish daftariga konspekt qilib kelish va qisqacha mazmunini so‘zlab berish	20
3	“Transaksiyon va transformasiyon xarajatlar” mavzusini amaliy ish daftariga konspekt qilib kelish va qisqacha mazmunini so‘zlab berish	28
4	Institutsional iqtisodiyotning dolzarb masalalari yuzasidan taqdimotlar tayyorlash va himoya qilish natijalarini yozib kelish	30
5	Amaliy mashg‘ulotga oid topshiriqlarni bajarish	30

Asosiy adabiyotlar	
№	Muallif, adabiyot nomi, turi, nashriyot, yili, xajmi
1.	B.B.Berkinov. Institutsional iqtisodiyot: o‘quv qo‘llanma. – T.: YANGI NASHR, 2011. – 248 b.
2.	B.B.Berkinov va boshqalar. Transaksiyalar va transaktsiya xarajatlari nazariyasi asoslari: Risola. – T.: Toshkent, 2013. – 80 b.
3.	B.B.Berkinov. Uy xo‘jaligi iqtisodiyoti: o‘quv qo‘llanma. – T.: Fan va texnologiya, 2014. – 131 b.
4.	B.B.Berkinov, Axmedov U.Q. Uy xo‘jaliklari rivojlanishi va oila daromadlarini oshirish istiqbollari: Monografiya. – T.: Fan va texnologiya, 2014. – 142 b.
5.	V.A. Grosheva, L.A. Mierin. Institutsionalnaya ekonomika. Uchebn. posobie. – izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo ekonomicheskogo universiteta 2014 g. 125 s.
6.	Lebedeva A.V. Institutsionalnaya ekonomika: uchebnoe posobie VShTE SPbGUPTD. - SPb., 2018. – 58 s.
7.	Institutsionalnaya ekonomika: uchebnik dlya akademicheskogo bakalavriata B. V. Korneychuk. — 2-e izd., ispr. i dop. - M.: Izdatelstvo Yurayt, 2016. - 274 s.
8.	Pogudaeva M.Yu., Gladilina I.P., Polovova T.A., Suldina G.A., Pankova L.N., Sergeeva S.A., Bryuxanov D.Yu. Institutsionalnaya ekonomika. – Chexov: Tsentr obrazovatel'nogo i nauchnogo konsaltinga, 2017. – 172s.
9.	Institutions and Economic Development. Textbook. Publication Date: 2019
10.	Stefan Voigt. Institutional Economics: An Introduction. Cambridge University Press, April 11, 2019 - Business & Economics - 306 pages

Qo‘shimcha adabiyotlar:

№	Muallif, nomi, turi, yili, hajmi, saqlanish joyi, elektron adresi
1.	O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-Farmoni. “2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”.
2.	O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2020 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Toshkent 2020 yil 21 yanvar.
3.	O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2019 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Toshkent 2018 yil 28 dekabr.
4.	Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan barga quramiz. Toshkent, O‘zbekiston nashriyoti. 2017
5.	Mirziyoev Sh.M. Erkin va faravon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent, O‘zbekiston nashriyoti, 2016.

6.	Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash yurt taraqqiyoti va xalq faravonligini garovi. Toshkent. O'zbekiston nashriyoti, 2016.
7.	Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil , qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – o'ar bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Toshkent. O'zbekiston nashriyoti, 2016.
8.	2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. Ilmiy uslubiy risola T. "Ma'naviyat".
9.	O'zbekiston Respublikasining 2035 yilgacha rivojlanish Strategiyasining kontsepsiyasi.
10.	"Biznes ekspert" jurnali. 2019-2020 yillardagi nashrlari. Manbaa. Biznes Daily.uz.
11.	"Iqtisodiyot va ta'lim" jurnali. 2019-2020 yillardagi nashrlari. Manbaa. www.cer.uz .
12.	«Institutsional iqtisodiyot» faniga oid axborot va tahliliy sharhining o'zbek, rus va ingliz tillaridagi elektron nusxasi quyidagi veb-sahifada berilgan: www.cer.uz . http://www.lex.uz . www.nalog.uz http://www.imf.org .

Talabning fan bo'yicha o'zlashtirish ko'rsatkichini nazorat qilishda quyidagi me'zonlar tavsiya etiladi:

a) 5 baho olish uchun talabning bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim:

- fanning mohiyati va mazmunini to'liq yoritib olishi;
- fandagi mavzularni bayon qilishda ilmiylik va mantiqiylik saqlanib, ilmiy xatolik va chalkashliklarga yo'l qo'ymas;
- fan bo'yicha mavzu materiallarining nazariy yoki amaliy ahamiyati haqida aniq tasavvurga ega bo'lsa;
- fan doirasida mustaqil erkin fikrlash qobiliyatini namoyon etishi;
- berilgan savollarga aniq va lo'nda javob bera olishi;
- konspektga puxta tayyorlangan bo'lsa;
- mustaqil topshiriqlarni to'liq va aniq bajargan bo'lsa;
- fanga tegishli qonunlar va boshqa me'yoriy-huquqiy xujjatlarni to'liq o'zlashtirgan bo'lsa;
- fanga tegishli mavzulardan biri bo'yicha ilmiy maqola chop ettirgan bo'lsa;
- tarixiy jarayonlarni sharhlay bilsa;

b) 4 baho olish uchun talabning bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim:

- fanning mohiyati va mazmunini tushungan, fandagi mavzularni bayon qilishda ilmiy va mantiqiy chalkashliklarga yo'l qo'ymas;
- fanning mazmunini amaliy ahamiyatini tushungan bo'lsa;
- fan bo'yicha berilgan vazifa va topshiriqlarni o'quv dasturi doirasida bajarsa;
- fan bo'yicha berilgan savollarga to'g'ri javob bera olishi;
- fan bo'yicha konspektini puxta shakllantirgan bo'lsa;
- fan bo'yicha mustaqil topshiriqlarni to'liq bajargan bo'lsa;
- fanga tegishli qonunlar va boshqa me'yoriy xujjatlarni o'zlashtirgan bo'lsa.

v) 3 baho olish uchun talabning bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim:

- fan haqida u mumiy tushunchaga ega bo'lsa;
- fandagi mavzularni tor doirada yoritib, bayon qilishda ayrim chalkashliklarga yo'l

qo'yilsa;

- bayon qilish ravon bo'lmasa;
- fan bo'yicha savollarga mujmal va chalkash javoblar olinsa;
- fan bo'yicha matn puxta shakllantirilmagan bo'lsa.

g) quyidagi hollarda talabning bilim darajasi qoniqarsiz 2 baho bilan baholanishi mumkin:

- fan bo'yicha mashg'ulotlarga tayorgarlik ko'rilmagan bo'lsa;
- fan bo'yicha mashg'ulotlarga doir hech qanday tasavvurga ega bo'lmasa;
- fan bo'yicha matnlarni boshqalardan ko'chirib olganligi sezilib tursa; fan bo'yicha matnda jiddiy xato va chalkashliklarga yo'l qo'yilgan bo'lsa;
- fanga doir berilgan savollarga javob bera olmasa;
- fanni bilmasa.

Fan o'qituvchisi to'g'risida ma'lumot

Muallif:	Burxanov Alisher Xadjimuradovich Iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent
E-mail:	alisher892jentra@gmail.com
Tashkilot:	Guliston davlat universiteti, "Iqtisodiyot" kafedrası
Taqrizchilar:	Iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent Sattorqulov Obidqul Turdiqulovich

Mazkur Sillabus universitet o'quv – uslubiy kengashining 2023 – yil 30 avgustdagi 1-sonli yig'ilish bayoni bilan tasdiqlangan.

Mazkur Sillabus "Raqamli iqtisodiyot va innovatsiyalar" instituti kengashining 2023 – yil 29 avgustdagi 1-sonli yig'ilish bayoni bilan tasdiqlangan.

Mazkur Sillabus "Iqtisodiyot" kafedrasining 2023 – yil 28 – avgustdagi 1-sonli yig'ilish bayoni bilan ma'qullangan.

TARQATMA MATERIYALLAR

KEYS STADI

Mehnat unumdorligi: o'lchash usullari, omillari va rezervlari

Metodik ko'rsatmalar

Ijtimoiy mehnat unumdorligi moddiy ishlab chiqarishda band bo'lgan bitta ishlovchiga to'g'ri keladigan milliy daromad o'lchovi bilan baholanadi. Hisob-kitoblarni absolyut va nisbiy o'lchovlarda amalga oshirish mumkin.

Misol: O'tgan davrda milliy daromad 19% oshdi; moddiy ishlab chiqarishda bandlar soni - 2,3% oshdi. Ijtimoiy mehnat unumdorligini o'sishi 16,3% bo'lgan. $(1,19G'1,023- 1,0) * 100$

Individuall mehnat unumdorligi (Pt) vaqt birligida (soat, smena, oy, kvartal, yil) ishlab chiqarilgan mahsulot soni (ishlar hajmi) bilan o'lchanadi, ish yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan vaqt orqali (kishi -soat, kishi- smena) aniqlanadi. Birinchi holatda mehnat unumdorligi mahsulot ishlab chiqarishni o'zgarishini, ikkinchisida esa-mahsulot mehnat sarfini bildiradi. Birinchi va ikkinchi ko'rsatkichlar o'rtasida teskari proporsional bog'liqlik mavjud.

Misol: Reja bo'yicha mahsulot hajmi 2000 dona, hisobot bo'yicha 2200 dona, mehnat sarflari reja bo'yicha 400 kishi-smena, haqiqatda 423 kishi-smena. Mehnat unumdorligi o'sishini ishlab chiqarish va mehnat sarfi bo'yicha hisoblash kerak.

Mehnat unumdorligining o'sishi 1 kishi-smenadagi mahsulot ishlab chiqarishning o'zgarishi bo'yicha rejaga nisbatan 104% ni tashkil qilgan.

$$(2200/ 400: 2000/400 \text{ q } 1,04)$$

Mahsulot mehnat sarfi 3,85 % ga nisbatan

$$(423/2200 : 400/2000 \text{ q } 0,9615)$$

Mehnat sarfining pasayishi bo'yicha o'lchangan mehnat unumdorligining o'sishi o'sha 4 % ni tashkil qilgan.

$$(1/0,9615Q 1,04 \text{ yoki } 400/2000: 423/2200Q 1,04)$$

Amaliy hisob-kitoblarda mehnat unumdorligi o'zgarishi indeksi (Imu) mehnat sarfi indeksiga teskari o'lchov sifatida aniqlanadi va aksi

$$I_{MYq} 1: It \text{ va } It \text{ q } 1:I_{MY}$$

Foizlardagi hisob-kitoblarda (a- mehnat unumdorligi, v-mehnat sarfi) quyidagilardan foydalaniladi:

$$A \text{ q } v \times 100/100- v;$$

$$V \text{ q } a \times 100/ 100 \text{ Q } a;$$

Vaqt birligida mahsulot ishlab chiqarish ham mahsulot hajmi kabi ko'rsatkichlarda: natural, shartli- natural, mehnat va qiymat birliklarida o'lchanadi. Hisob- kitoblarni amalga oshirishda quyidagilarga e'tibor berish zarur:

Vaqt masshtabi bir xil bo'lishi kerak. Masalan, 8 soatlik ish kuni qabul qilingan bo'lsa, davomiyligi boshqacha bo'lgan ish kunlarini 8 soatlikka hisob- kitoblar orqali keltirish mumkin.

Mehnat unumdorligi shartli- natural usulda o'lchanganda, mahsulotning boshqa qandaydir xususiyatlariga ko'ra emas, balkim normativ mehnat salmog'ini hisobga olgan holda amalga oshirish zarur.

Natural ko'rsatkichlarni nisbiy normativ mehnat sarfi koeffitsienti orqali shartli-natural ko'rinishga keltirilganda o'lchov birligi sifatida eng kam mehnat sarfiga ega bo'lgan mahsulotni qabul qilish tavsiya qilinadi.

Misol. Jadvalda keltirilgan ma'lumotlar asosida mehnat unumdorligi o'sishini shartli-natural ko'rsatkichlarda aniqlang. (Ishlovchilar soni o'zgarmaydi).

Mahsulot	Mahsulot soni		Bitta mahsulotning mehnat sarfi, norma- soat
	reja	haqiqat	
№1	100	120	20
№2	250	225	15
№3	760	820	5

Uechish: O'lchov birligi sifatida minimal mehnat sarfiga ega bo'lgan №3 – mahsulot qabul qilinadi. Shunda shartli- natural o'lchovda mahsulot ishlab chiqarish ko'rsatkichlari quyidagicha bo'ladi:

Reja: $100 \times 20/5$ Q $250 \times 15/5$ Q $750 \times 5/5$ q $400Q650Q760$ q 1910 dona

Hisobot: $120 \times 20/5$ Q $225 \times 15/5$ Q $820 \times 5/5$ q $480Q675Q820$ q 1975 dona

Ishlovchilar soni o'zgarmaganligi uchun mahsulot ishlab chiqarishning oshishi mehnat unumdorligining o'sishiga proporsional:

MU o'sishi q $(1975: 1910) \times 100 - 100$ q 3,4%

Qiymat usulidan foydalanib mehnat unumdorligini aniqroq o'lchash uchun doimiy o'zgaruvchan tarkibiy indekslar va tuzilmaviy o'zgarishlar hisoblanadi. O'zgaruvchan tarkib indeksi hisobot davrida ishlab chiqarilgan mahsulotni (V_1) bazis davridagi ko'rsatkich bilan (V_0) solishtirish orqali aniqlanadi. Mazkur ko'rsatkich mahsulot assortimentigina emas, balki uning material talabligi strukturasidagi o'zgarishlarning ta'siri ostida bo'ladi.

Ushbu ta'sirlarni bartaraf etish uchun doimiy tarkibning indeksi mehnat unumdorligi xususiy indekslarining o'rta hisobdagi arifmetik ko'rsatkichi sifatida hisoblanib chiqarilsa, ushbu xususiy indekslar xodimlarning soni yoki hisobot davridagi ishlangan vaqt bo'yicha hisoblangan bo'ladi.

Xususiy indekslar korxonaning bo'linmalari bo'yicha yoki aniqrog'i taqqoslanadigan mahsulot va ishning ayrim turlari bo'yicha hisoblab chiqariladi.

Strukturaviy indeks o'zgaruvchan tarkib indeksining doimiy tarkib indeksiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Misol: mehnat sarflari turli bo'lgan uchta turdagi ishlar bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish haqida quyidagi ma'lumotlar mavjud:

Ish turi	Ishlar xajmi, ming so'm		Ishlovchilar soni, kishi		Ishlab chiqarilgan mahsulot, so'm		Mehnat unumdorligi indeksi
	reja	haqiqatda	reja	Haqiqatda	reja	Haqiqatda	
Gazlamani bichish	110	115	18	19	6111	6053	0,99
Palto tikish	442	456	53	52	8340	8769	1,05
Paltoga ishlov berish	225	280	24	23	9375	12174	1,30
Jami	777	851	95	94	8179	9053	1,107

O'zgaruvchan va doimiy tarkib indeksini hamda strukturaviy siljishlar indeksini aniqlang. Bu erda 1,107 o'zgaruvchan tarkib indeksi hisoblanadi. Doimiy tarkib indeksini aniqlash uchun uchta xususiy indekslardan iborat o'rtacha arifmetik o'lchov hisoblanadi:

$$\text{Idoim } q (19 \cdot 0,99 \text{ Q } 52 \cdot 1,05 \text{ Q } 23 \cdot 1,3/93) / 94q1,099$$

Strukturaviy siljishlar indeksi 1,007 ni tashkil qiladi (1,107 /1,099).

Bu mehnat unumdorligi strukturaviy siljishlar hisobiga 0,7% oshganligini bildiradi.

1. Mamlakat milliy iqtisodiyotida milliy daromadlar 4,2% o'sgan, moddiy ishlab chiqarishda ish bilan bandlar soni esa 0,6 % ga oshgan. Mazkur yil uchun ijtimoiy mehnat unumdorligi qanchaga oshganligini aniqlang.

2. 30 yilda milliy daromad 6 marta o'sdi, aholi soni 24 % ga oshdi, moddiy ishlab chiqarishda band bo'lgan aholining umumiy aholi sonidagi ulushi 10 %ga qisqardi. Ijtimoiy mehnat unumdorligi necha foiz o'sdi.

3. 5 yil davomida milliy daromad 290 dan 375 mlrd. so'mgacha o'sdi, bu vaqt davomida mehnatga layoqatli aholi soni 153,4 dan 170 mln. kishigacha o'sdi. Moddiy ishlab chiqarishda band bo'lganlar salmog'i 76,9 foizdan 75 foizga tushdi. Berilgan davrda ijtimoiy mehnat unumdorligi qanchaga o'sdi?

4. Agar milliy daromad yaratishda band bo'lgan mehnatga yaroqli aholi soni 9,5 mln. dan 9,3 mln. kishiga kamaygan. Yaratilgan milliy daromad hajmi joriy davrda 9664100 mln. so'mdan 9872100 mln. so'mga ko'paygan bo'lsa (shu davrda baholar 120% o'sgan), shu davr mobaynida ijtimoiy mehnat unumdorligini o'zgarishini aniqlang.

5. Agar milliy daromad 2048,4 dan 2233,1 mlrd so'mgacha oshsa (narx 120 % ga o'sgan bo'lsa), mehnatga layoqatli aholi sonidan, moddiy ishlab chiqarishda bandlar 8,5 mln. kishidan 7,3 mln. kishigacha kamaysa, ijtimoiy mehnat unumdorligi qanchaga o'zgargan?

6. Yalpi Milliy mahsulot taqqoslama baholarda 2048 dan 9664 mlrd so'mgacha o'sdi. Ushbu davrda iqtisodiyotda bandlar 18% ga o'sdi, ulardan moddiy ishlab chiqarishda bandlar esa 72% dan 65% ga tushdi. Moddiy ishlab chiqarishda mehnat unumdorligi qanday o'zgargan?

7. Jadvaldagi shartli misol asosida jonli va ijtimoiy mehnat unumdorligining o'sish sur'atlarini aniqlang. Xulosa yozing.

Ko'rsatkich	Bazis yili ming so'm	Hisobot yili ming so'm
Ishlab chiqarish xajmi	45600	42248
Jonli mehnat sarfi	10250	10762
O'tmishdagi mehnat sarfi	25100	26602

8. Poyafzal fabrikasidagi mehnat unumdorligi rejasining bajarilishini shartli natural o'lchovda aniqlang.

Poyafzal turi	Ishlab chiqarish hajmi, ming so'm		Mehnat sarfi, ming kishi soat	
	reja	Haqiqatda	reja	Haqiqatda
Ishchi botinkalar	100	112	200	218
Xrom botinkalar	400	350	840	725
Lakli model tuffilar	300	385	900	1155

«Ishchi botinkalar» birligini qabul qilib, shartli juftlarga o'tkazish koeffitsientini rejadagi mehnat sarfi bo'yicha aniqlang.

9. Tsexdagi 20 ta dastgohni modernizatsiyalash imkoni bor, bu tadbir esa ularning unumdorligini 50 % oshiradi. Ishlab chiqarish uchastkasi 2 smenada ishlaydi. Tsexda jami 250

kishi ishlaydi. Ishlab chiqarish xajmi o'zgarimganda tsexda mehnat unumdorligini qanchaga oshirish va qancha ishchi kuchini tejash mumkin bo'ladi?

10. Mahsulot tayyorlashning yangi texnologiyasiga o'tganda, tayyorlanadigan mahsulotning mehnat sarfi 3,25 soatdan 2,5 soatga kamayadi. Mahsulot ishlab chiqarish rejasi – 10 ming dona.

Bir ishchining ish vaqti jamg'armasi 1820 soat bo'lsa, mehnat unumdorligi qanchaga oshadi va qancha ish kuchi tejiladi? Normalar o'rtacha hisobda 120% bajarilgan uchastkadagi ishchilar sonini aniqlang.

11. Bir ishchi hisobiga mahsulot ishlab chiqarish yiliga 7000 so'mdan 7420 so'mga etgan keyingi yilda 12740 ming so'mlik mahsulot ishlab chiqarishlari belgilangan. Mehnat unumdorligi necha foiz oshadi va qancha ishchi kuchi tejiladi?

12. Kvartal davomida yog'och tayyorlash va tashib chiqarish unumdorligi o'sishini natural o'lchovda hisoblang.

a) reja bo'yicha ishlovchilar soni 1260 kishi haqiqatda – 1120 kishi;

b) yog'ochlarni tayyorlash va tashib chiqarish reja bo'yicha 245,7 ming m³, haqiqatda 260,4 ming m³.

13. Agar koronada 3 xil mahsulot ishlab chiqarilsa mehnat unumdorligi o'sishini shartli-natural usulda hisoblang. Elektr kofeyanchgich me'yoriy mehnat sarfi 12 norma-soat; elektr go'sht qiymalagich me'yoriy mehnat sarfi 18 norma-soat, sharbat siqib chiqargich me'yoriy mehnat sarfi 24 norma-soat. Ishlab chiqarish va mehnat sarflari quyidagi ma'lumotlarda aks etgan.

Mahsulot turlari	Soni, dona		Mehnat sarfi, kishi-smena	
	Reja	haqiqatda	reja	haqiqatda
Kofe yangich	1200	1150	1700	1530
Go'sht qiymalagich	700	735	1500	1545
Sharbat chiqargich	920	935	2700	2680

14. Keltirilgan ma'lumotlar asosida ishlab chiqarish xajmi va mehnat unumdorligi (mehnat o'lchovida) rejasini bajarilishini aniqlang.

Mahsulot turi	Soni, dona		1 donaga vaqt normasi kishi-soat
	reja	haqiqatda	
MG-8 asbob qutisi	1000	1100	0,5
Boshqaruvchi rele	800	500	1,2
Induksion g'altak	1200	1700	0,3

1400 kishi-soat ishlangan, ishlab chiqarish normalarini 5% oshirib bajarish rejalashtirilgan.

15. Mehnat unumdorligining o'sishi tovar mahsuloti bo'yicha o'lchanganda birlashma bo'yicha rejaga nisbatan 104,2% ni tashkil qilgan. Birlashmaning har bir korxonalarida esa mos ravishda 102; 103,4 va 96%. Birlashma bo'yicha ishlovchilar soni 1176 kishi, shu jumladan 1-korxonada 630; 2-korxonada 356 va 3-korxonada-190 kishi. Mehnat unumdorligining doimiy tarkibi dinamikasi indeksini hisoblang va birlashma ishlab chiqarish dasturi tuzilmasining o'zgarishi mehnat unumdorligiga qanday ta'sir qilganligini aniqlang.

16. Tsexlar bo'yicha mehnat unumdorligi quyidagicha o'zgarigan: 1-tsex (150 ishchi)-10% oshgan; 2-tsex (130 ishchi)-5% kamaygan; 3-tsex (90 ishchi)-8% oshgan. Assortimentdagi siljishlar hisobiga tuzilmaviy indeks 1,09 ni tashkil qilgan. Butun korxonada bo'yicha mehnat unumdorligi dinamikasini aniqlash kerak. (Hisob-kitob o'zgaruvchan tarkib indeksi asosida tovar mahsulot bo'yicha amalga oshiriladi).

17. Qandolatchilik fabrikasida hisobot yilida mehnat unumdorligi tsexlar bo'yicha va umuman fabrika bo'yicha xajm ko'rsatkichlari va ishlovchilar soniga qarab o'zgarigan.

Tsex	Mahsulot xajmi, ming so'm	Ishlovchilar soni, kishi
------	---------------------------	--------------------------

	Reja	haqiqatda	reja	Haqiqatda
№1 –karamel	2750	2810	112	115
№2-vafile	1675	1710	93	93
№3-shokoladli	3870	3710	69	66
Jami	8295	8230	274	274

Mehnat unumdorligining o'zgaruvchan, doimiy tarkibi va tuzilmaviy siljishlar dinamikasi indekslarini hisoblang va xulosa qiling.

18. Mahsulotning normativ mehnat sarfi 500 norma-soat, haqiqatdagi mehnat sarfi esa 420 soatni tashkil qilgan. Tashkiliy-texnik tadbirlarni joriy qilish rejasi bo'yicha normativ mehnat sarfini 440 soatga (normalar 110% bajarilishini rejalashtirganda) kamaytirish ko'zda tutilgan. Ushbu mahsulotni ishlab chiqarishda mehnat unumdorligi qancha % oshishini va normalar bajarilishi darajasini o'zgarishini aniqlang.

19. Bir korxonada o'rtacha kunlik tovar ishlab chiqarish 54800 so'm, boshqasida 59730 so'm. O'rnatilgan mehnat tartib qoidalariga ko'ra ish smenasi davomiyliigi birinchi korxonada 7 s 40 min., ikkinchisida 8 s. 12 min. Agar ikkila korxonada ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni solishtirish mumkin bo'lsa ularning qaysi birida mehnat unumdorligi yuqori.

20. Ishchi bir dona detali tayyorlash uchun 10 minut sarflaydi. Ish vaqtdan umumli foydalanish hisobiga bir dona detal ketadigan vaqt sarfi 8 minutni tashkil etdi. Agar tsexda 8 soatlik ish rejimi tashkil etilgan bo'lsa, ishchining kunlik mehnat unumdorligi darajasini va mahsulot birligiga ketadigan vaqt sarfini kamayishini aniqlang.

21. Korxonaning hisobot materiallari asosida tovar, shartli sof va sof mahsulotlar bo'yicha mehnat unumdorligining o'zgarishini hisoblang, natijalarni taqqoslang, moddiy xarajatlar va amortizatsion ajratmalar qiling.

Ko'rsatkich	Reja	Haqiqat
1. Tovar mahsulot mln.so'm	43,0	46,2
2.Moddiy xarajatlar, amortizatsiya ajratmalarsiz mln.so'm.	30,4	34,2
3. Amortizatsiya ajratmalari mln.so'm.	2,5	3,5
Ishlovchilar soni, kishi	2860	2868

22. Agar mahsulot birligiga normativ daromad 29 so'm, ish haqi-21 so'm, reja bo'yicha mahsulot xajmi 100 ming dona, haqiqatda 103,5 ming dona, reja bo'yicha ishlovchilar soni-910, haqiqatda – 900 kishi bo'lsa mehnat unumdorligi rejasini bajarilishni normativ sof mahsulot o'lchov bo'yicha aniqlang.

23. Fabrikada mehnat unumdorligini turli usullarda o'lchanganda uning o'sishini quyidagi ko'rsatkichlari aniqlangan: yalpi mahsulot bo'yicha rejaga nisbatan 106%, tovar mahsulot bo'yicha –105,7% sotilgan mahsulot bo'yicha –105,9%, sof mahsulot bo'yicha-103%. Keltirilgan ko'rsatkichlar nisbatini hisoblang va ularning farqlanishi sabalarini tushuntiring.

24. quyidagi jadval ko'rsatkichlaridan foydalanib birlashmada unumdorligini o'zgarishini aniqlang.

Birlamchi firmalar	Hisobot yilida joriy yilga nisbatan mehnat unumdorligini o'zgarishi	Hisobot yilidagi ishlovchilar soni,kishi
I	q35	592
II	-8,3	79
III	0,6	126
IV	O'zgarmagan	30

25. Quyidagi jadval ma'lumotlarni asoslab korxonalar bo'yicha mehnat unumdorligi o'zgarishini aniqlang.

Korxonalar	Ishlab chiqarish o'lchovlari	Ishlab chiqarish hajmi	Ishlovchilar soni, kishi	Ishlab chiqarish hajmi	
				Joriy davrda	Hisobot davrida
A	Tovar mahsulotlarning qiymati	3600 ming.so'm	300	4400 ming.so'm	360
B	NSO	900 ming so'm	150	1050 ming so'm	150
V	Ishlab chiqarish hajmining mehnat sig'imi	434 ming soat	388	427 ming. Forma soat	393
G	Shartli natural birlikda	1645 ming.so'm	898	1750 ming.so'm	890

26. Quyidagi ma'lumotlardan foydalanib, ishchilarning kunlik va yillik unumdorligini o'zgarishini aniqlang.

Ko'rsatkichlari	Bazis yil	Hisobot yili
Soatlik unumdorlik, so'm	650	0
Ishchi kuchining davomiyligi, soat	7,5	7,2
1 ishchining yil davomida ishlagan kunlari	220	225

27. Tsex to'liq mehnat sarfi 9 kishi-soatni talab etadigan mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashtirilgan.

Agar haqiqatdan oy davomida 10 ming dona mahsulot tayyorlanib, normativ texnologik mehnat sarfi 80 ming norma-soatni, asosiy ishchilarning ishlab chiqarish normasini bajarilishi 106%ni tashkil etgan bo'lsa, mehnat unumdorligini aniqlang.

Tsexda 6 ta yordamchi ishchi bo'lib, ulardan yarmisi oy davomida 8 soatlik ish rejasida 21 kun qoganlari esa oy davomida to'liq ishlagan. Boshqaruv xodimlarining mehnat sarfi ishlab chiqarilgan mahsulot salmog'ida 15%ni tashkil etgan.

28. Korxonada ishlab chiqarilayotgan mahsulot miqdorini joriy yilga nisbatan 2% ga oshirdi. Joriy va haqiqatda ishlagan ishlovchilar soni quyidagi jadvalda berilgan:

Ishchilar	Joriy yilda	Hisobot yilida
Asosiy tsexlar	50	52
Ta'mirlash tsexi	5	6
Ombor va tarnsport	8	10
Boshqa yordamchi tsexlar	25	24
Boshqa personal	22	22

Korxonada bo'yicha umuman mehnat unumdorligi darajasi qanday o'zgaragan. Agar hisobot yilida ishlagan ishlovchilar soni saqlanib qolganda, mehnat unumdorligi darajasi qanday o'zgaragan bo'lardi.

29. Hisobot davrida oziq-ovqat do'konining tovar aylanishi hajmi ilgari bahoda 134 mln. so'mni, sotuvchilar soni esa 20 kishini tashkil etgan. Joriy davrda har bir sotuvchiga unumdorlik 6,7 mln.so'mni tashkil etgan.

Hisobot davrida joriy davrda nisbatan baholar 3% ga kamaygan. Hisobot davrida joriy davrga nisbatan unumdorlik darajasini o'zgartirishini aniqlang.

30. Joriy yilda po'lat quyush tsexida 101,8 ming t. mahsulot tayyorlandi, ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni-60 kishi, ishlovchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni esa 70 kishini tashkil qiladi. Hisobot yilida ishlovchilarning umumiy soni o'zgarmagan holat po'lat quyish 3% ga oshgan, ishlovchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni 2 kishiga kamaygan.

Yillar bo'yicha har 1 ishchiga va ishlovchiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish darajasini hamda ishlab chiqarish indeksini o'zgarishini aniqlang.

31. Quyidagi jadval ko'rsatkichlaridan foydalanib tsexda ishlab chiqarish hajmi va mehnat unumdorligi darajasi o'zgarishini hisoblang.

Mahsulot turi	Tayyorlangan mahsulot turi, dona		Mahsulot birligini belgilangan vaqt normasi, soat
	Davr		
	Bazis	Hisobot	
A	2400	2500	15
B	850	900	8
V	1750	1500	10

Joriy yilda ishlovchilar soni 120 kishidan 150 kishiga ko'paygan.

Mahnat unumdorligini oshishi omillari va rezervlarini aniqlash

Metodik ko'rsatmalar

1. Masalaning sharti.

Uskunani yangisiga almashtirilgandan so'ng mahsulotning birligiga ketadigan mehnat safi 18% kamaydi. MU oshishi imkoniyatini aniqlang.

Echish. $MU_{qa} \cdot 100 / 100 - a$; $MU_{q18} \cdot 100 / 100 - 18q_{21,95\%}$

Indeks usuli bilan xisoblansa:

$Imuq1 : Itq1 : 0,82q1,2195$

2. Masalaning sharti.

Yangi texnologiyani joriy qilinishi bilan 1000so'm tovar mahsulotining mehnat sarfi (t) 210dan 186 kishi soatga kamaydi. MU o'sishini va mehnat sarfi kamayishini hisoblang.

Echish. $MU_{q210/186} \cdot 100 - 100q_{12,9\%}$

$Tq_{186/210} \cdot 100 - 100q_{11,43\%}$ yoki $v \cdot 100 / 100Qv$ formulasi bilan hisoblaganda $12,9 \cdot 100 / 100Q_{12,9q_{11,43\%}}$

1. Masalaning sharti.

Tashkiliy texnik chora-tadbirlar rejasi amalga oshirilganda «A» mahsulotining (12000dona ishlab chiqariladi) mehnat sarfi 12dan-10,2 norma soatga kamaygan, «B» mahsulotning (750dona ishlab chiqariladi) mehnat sarfi 56dan 48 norma soatgacha, «V» mahsulotniki (495 dona) 124dan 117norma-soatgacha kamaygan. Korxonaning barcha mahsulotlar bo'yicha ishlab chiqarishning mehnat sarfi bazaviy sharoitlar bo'yicha 124000 norma-soatni tashkil qilgan edi. MU o'sishini aniqlang.

Echish. Mehnat sig'imini kamayishining umumiy yig'indisi norma-soatda: $12000 \cdot (12 - 10,2) / 750 - (56 - 48) / 495 - (124 - 117) / 31065$

$MU_{qEt} \cdot 100 / T_{bosh} - Etq_{31065} \cdot 100 / 1240000 - 31065q_{2,6\%}$

2. Masalaning sharti.

Ishlab chiqarishni va mehnatni tashkil qilinganligi hisobiga ish vaqti yo'qotishlar 17dan 11%ga kamaydi. Tashkiliy omillar hisobiga MU o'sishi imkonini hisoblang.

Echish. $MU_{q100-11/100-17} \cdot 100 - 100q_{7,2}$

3. Masalaning sharti.

Moddiy texnik omillar hisobiga mehnat sarfi 4% kamaydi. Mehnatni ilmiy tashkil qilish va mehnat sharoitlarini yaxshilash choralarini amalga oshirish hisobiga yillik ish kunlari 226dan 230 kungacha, smena davomiyligi 7,7dan 7,9 soatgacha oshish imkonini berdi. Mehnatni ilg'or

usullari va ish haqi tizimini takomillashtirish hisobiga MU 1,2% oshdi. MU o'sishini barcha omillar yig'indisi bo'yicha hisoblang. $Iq1/0.96 \cdot 230/226 \cdot 7.9/7.7 \cdot 1.012q1.10$ yoki 10%

Ishbilarmonlik o'yini

Boshlang'ich ma'lumotlar va vazifa.

Korxonaning joriy yildagi tovar mahsuloti hajmi 16780ming so'mni, ishlovchilar soni 1780kishi, rejalashtirilayotgan foyda barscha tovar mahsuloti qiymatining 6%ni, shartli-doiniy xarajatlar salmog'i mahsulot tannarxining 25%ni tashkil qiladi.

MU quyidagi ichki rezervlar hisobiga oshisho mumkin:

-mehnat va ishlab chiqarishni tashkil qilishni yaxshilash hisobiga 1,2% (kapital emas, balki joriy xarajatlarni oshishi bilan yiliga 4 ming so'm);

-raqobatni rivojlantirish, ishchilar malakasini oshirish, rag'batlantiruvchi tizimlar ta'sirini oshirish hisobiga – 0,8% (qo'shimcha harajatlarsiz);

-mehnatni sanitariya-gigiena xolatini yaxshilash hisobiga –2%(birvarakay harajatlarni oshirish yiliga –6,5ming so'm);

Tsexlarni rekonstruksiya va uskunalarni modernizatsiya qilish hisobiga MU 8% oshishi mumkin. Bu 1470ming so'mlik kapital xarajatni (birvarakay), undan tashqari yil davomida 22 ish kuniga to'xtatishni (1yilda 262 ish kuni) talab qiladi.

Barcha uskunalarni yangisiga almashtirish va texnologiyaga o'zgartirishlar kiritish MUni 22% oshirish imkonini beradi, lekin bu 5mln.so'm kapital xarajatni talab va korxonani 6 oyga to'xtatib qo'yishni talab qiladi.

Choralar joriy qilingan yilda MUGi o'sishi 12%ni taminlaydigan variantni va joriy qilinayotgan barcha choralarni ijobiy iqtisodiy samaradorligini hisoblang.

Vazifalar.

1-gurux. Kapital xarajatlarsiz MUni ichki rezervlar hisobiga oshirish choralarining samaradorligini hisoblang.

2-gurux. Korxonani rekonstruksiya va modernizatsiya hisobiga MUni o'sishi va kutilayotgan samaradorlikni hisoblang. Bunda 1-variantning MUni oshishi omillarini hisobga olish kerak.

3-gurux. Barcha uskunalarni yangilash va texnologiyalarni o'zgartirish hisobiga MU o'sishi va kutilayotgan samaradorlikni hisoblang. Bunda 1-variantning MUni oshishi omillarini hisobga olish kerak.

O'QUV O'YIN JARAYONI

1. Talabalar 4ta kichik guruxga bo'linadilar.
2. 3ta guruh o'z rahbarlarini saylaydi va berilgan vazifalarni bajaradilar.
3. 1ta guruh ekspert komissiyasi vazifasini bajaradi va guruxlarda olib borilgan hisob-kitoblarni tekshiradi, guruxlar faoliyatini baholaydi.
4. Har bir guruxga vazifalar tarqatiladi.
5. Guruhlar o'zlarining variantlari bo'yicha masalani echimini hisoblaydilar.
6. Echim natijasi bo'yicha taklif etilayotgan variant gurux rahbarlari tomonidan muhokama qilinadi, bunda rahbarlar o'z takliflarini asoslaydi va himoya qiladilar.
7. Rahbarlarning ochiq muhokamasi yakunida choralar joriy qilinadigan yilda talabdagi MU o'sishini va keyingi yillarda eng yuqori samaradorlikni ta'minlaydigan eng yaxshi variant tanlanadi.
8. O'qituvchi talabalar bilan birgalikda muhokamalarga yakun yasaydi, ekspertlar guruhi eng faol qatnashgan guruxni aniqlaydi. Guruh faoliyati baholanadi.

TEST SAVOLLARI
TEST SAVOLLARI (150 ta)

1. Institutsional iqtisodiyot nazariyalari qaysi asrdan rivojlangan?

- A) XVII asrda Evropada dastlab V.Petti, Buagilber, keyinroq esa, A.Smit va D.Rikardolarning klassik iqtisodiy ta'limotlari bilan tavsiflanadi.
- B) XIX asrning etmishinchi yillariga kelib, klassik nazariyaning K.Menger, M.Jevons, L.Valras va boshqa tadqiqotchilarning faoliyati zamiridagi marjinal yondashuv bilan kengayishi neoklassik nazariya sifatida A.Marshallning "Iqtisodiyot printsiplari" asarida o'z ifodasini topdi.
- V) Keyinchalik A.Marshallning qarashlari J.B.Klark izlanishlarida takomillashdi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

2. Neoklassik nazariyaning asosiy tamoyillari nechta qismdan iborat?

- A) Ikkita qismdan.
- B) Uchta qismdan.
- V) To'rtta qismdan.
- G) Beshta qismdan.

3. Neoklassik nazariyaning asosiy tamoyillari qaychi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) Asosiy tamoyillarning birinchi qismini klassikaning "eski" tamoyillari, ikkinchi qismni esa, neoklassikaning "yangi" tamoyillari tashkil etadi.
- B) Asosiy tamoyillarning birinchi qismini klassikaning "yangi eski" tamoyillari, ikkinchi qismni esa, neoklassikaning "eski" tamoyillari tashkil etadi.
- V) Klassikaning "eski va yangi" tamoyillari.
- G) Neoklassikaning "eski va yangi xamda kelajakdagi" tamoyillari tashkil etadi.

4. Klassikaning "eski" tamoyillariga nimalar kiradi?

- A) Bozorda hamma vaqt muvozanat mavjud, u yagona Pareto (Valras-Errou-Dobre) optimumi talablariga mos keladi.
- B) Bozorda individlar tomonidan oqilona tanlov amalga oshiriladi xamda individlarga tashqi omillar ta'sir ko'rsatmaydi, ularning biror holatni afzal bilishi barqaror va ekzogen xususiyatga ega.
- V) Xarajatlarning yagona turi – ishlab chiqarish xarajatlari hisobga olinadi. Ayni chog'da ayirboshlash xarajatlari e'tiborga olinmaydi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

5. Neoklassikaning "yangi" tamoyillariga nimalar kiradi?

- A) Bozorda ayirboshlashni amalga oshirish uchun resurslarning xususiy mulkni tashkil etishi asosiy zamin hisoblanadi.
- B) Individlarda bitim to'g'risidagi barcha axborot mavjud.

V) Ayirboshlash chegaralari kamayib boruvchi foydalilik tamoyili asosida hamda resurslarning dastlabki taqsimlanishidan kelib chiqib, belgilanadi.
G) Barcha javoblar to'g'ri.

6. “Eski” institutsionalizm nazariyasining asoschilari kimlar?

A) T.Veblen, K.Polani va J.K.Gelbreyt.
B) J.R.Kommons va U.Mitchellar.
V) J.K.Gelbreyt, R.Xaylbroner, F.Perru.
G) A va B javoblar to'g'ri.

7. T.Veblen “Bekorchi sinf nazariyasi” (1899) asarida “Odatlar” to'g'risida qanday ta'rif bergan?

A) Odatlar individlarning bozordagi, siyosiy sohadagi, oiladagi xatti-harakatlari doiralarini belgilab beruvchi institutlardan biri hisoblanadi.
B) Odatlar – bu rasmiy qoidalar normasi.
V) Odatlar – bu norasmiy qoidalar normasi.
G) Barcha javoblar to'g'ri.

8. Insonlar xatti-harakati Veblen tomonidan ikkita juda qadimiy odatdan kelib chiqib, ta'riflanadi. Bular qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A) Bu odatlarni u raqiblik hissiyoti (boshqalardan birinchi bo'lish, umumiylikdan ajralib turish istagi) va mahorat hissiyoti (halol va samarali mehnat qilishga moslashish) deb nomlaydi.
B) Bu odatlarni u rasmiy qoidalarga bo'ysinuvchi va norasmiy qoidalarga bo'ysinmagan individ faoliyati deb nomlaydi.
V) Bu odatlarni u norasmiy qoidalarga bo'ysinuvchi va rasmiy qoidalarga bo'ysinmagan individ faoliyati deb nomlaydi.
G) Barcha javoblar to'g'ri.

9. Institutsionalizmning nazariy yo'nalish sifatida shakllanishi bevosita qaysi nazariyalar bilan bog'liq?

A) Klassik nazariyalar bilan.
B) Neoklassik nazariyalar bilan.
V) Keynisch nazariyalar bilan.
G) A va B javoblar to'g'ri.

10. Rossiyalik olim R.Nureevning fikriga ko'ra, “eski” institutsionalizm bilan neoinstitutsionalizm o'rtasida, kamida nechta asosiy farq mavjud?

A) Kamida ikkita.
B) Kamida uchta.
V) Kamida to'tta.
G) Kamida beshta.

11. “Eski” institutsional maktab vakillari kimlar?

A) T.Veblen, J.R.Kommons va K.Polani.
B) U.Mitchellar, Y.Shumpeter va K.Ayres.
V) J.K.Gelbreyt, F.Nayt va G.Myurdal.
G) Barcha javoblar to'g'ri.

12. “Yangi” institutsional maktab vakillari kimlar?

A) R.Kouz, D.Nort.

- B) O.Uilyamson, R.Pozner.
- V) M.Olson, F.Xayek.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

13. Neoinstitutsional nazariyaning o'rganish asosi nima?

- A) Alohida individlarni o'rganadi.
- B) Umumiy ravishda guruhlar faoliyatini.
- V) Bozor sub'ektlarini.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

14. Institutsionallashtirish – nima?

- A) Individlar o'rtasidagi munosabatlarda jamiyat a'zolarining katta qismi tomonidan foydalaniladigan muayyan qoidalar yoki normalarni mustahkamlash.
- B) Transaksiya xarajatlariga ega bitimlarning amalga oshirilishini qo'llab-quvvatlash.
- V) Xo'jalik tizimini boshqarish mexanizmi.
- G) Rasmiy va norasmiy qoidalarni amalga oshirish.

15. Institutsional vakuum – nima?

- A) Individlar o'rtasidagi munosabatlarda jamiyat a'zolarining katta qismi tomonidan foydalaniladigan muayyan qoidalar yoki normalarni mustahkamlash.
- B) Bu ilgari xo'jalik tizimini boshqarish mexanizmining tugatilishi va yangi mexanizmining mavjud emasligi tufayli institutsional tizimda eng kam transaksiya xarajatlariga ega bitimlarning amalga oshirilishini qo'llab-quvvatlashga qodir bo'lgan rasmiy institutlarning mavjud emasligi yoki etishmasligi.
- V) Transaksiya xarajatlariga ega bitimlarning amalga oshirilishini qo'llab-quvvatlash.
- G) Xo'jalik tizimini boshqarish mexanizmi.

16. Xolizm – nima?

- A) Individlarning manfaatlari va xatti-harakatlari ularning o'zaro hamkorligini oldindan belgilab beruvchi institutlarning tavsifi orqali izohlanadi. Ya'ni, bunda institutlar birlamchi, individlar esa, ikkilamchi o'rin tutadi.
- B) Individlar o'rtasidagi munosabatlarda jamiyat a'zolarining katta qismi tomonidan foydalaniladigan muayyan qoidalar yoki normalarni mustahkamlash.
- V) Transaksiya xarajatlariga ega bitimlarning amalga oshirilishini qo'llab-quvvatlash.
- G) Xo'jalik tizimini boshqarish mexanizmi.

17. Mulk huquqi nazariyasi asoschilari kimlar?

- A) R.Kouz va A.Alchiyan.
- B) G.Demsets va R.Pozner.
- V) M.Olson, F.Xayek.
- G) A va B javoblar to'g'ri.

18. Shartnomalar nazariyasi asoschilari kimlar?

- A) R.Kouz va A.Alchiyan.
- B) G.Demsets va R.Pozner.
- V) M.Olson, F.Xayek.
- G) S.Peyovich va E.Furubotn.

19. Transaksiya xarajatlari nazariyasi asoschilari kimlar?

- A) R.Kouz, O.Uilyamson va D.Nort.
- B) G.Demsets va R.Pozner.

- V) M.Olson, F.Xayek.
- G) S.Peyovich va E.Furubotn.

20. Iqtisodiy tashkilot (firma nazariyasi) nazariyasi asoschilari kimlar?

- A) M.Aoki va A.Alchiyan.
- B) G.Demsets va S.Chung.
- V) M.Jensen va U.Mikling xamda O.Uilyamson va Yu.Fama.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

21. Ijtimoiy tanlov nazariyasi asoschilari kimlar?

- A) M.Aoki va A.Alchiyan.
- B) G.Demsets va S.Chung.
- V) J.Byukenen va T.Talok xamda M.Olson.
- G) M.Jensen va U.Mikling.

22. Ijtimoiy tanlov nazariyasi - nima?

- A) Individning ijtimoiy xatti-xarakati nazariyasi.
- B) Ijtimoiy tanlov yordamida insonlar hukumat muassasalaridan o'z manfaatlarini yo'lida foydalanadigan turli usullarni o'rganuvchi nazariya.
- V) Institutlar va individlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar nazariyasi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

23. Byurokratiya nazariyasi asoschilari kimlar?

- A) M.Aoki va A.Alchiyan.
- B) G.Demsets va S.Chung.
- V) K.Errou va V.Niskanen xamda S.Parkinson.
- G) M.Jensen va U.Mikling.

24. Jinoyat va jazolar iqtisodiy nazariyasi asoschilari kimlar?

- A) G.Bekker, M.Fridmen, J.Stigler, M.Olson.
- B) M.Aoki va A.Alchiyan xamda G.Demsets va S.Chung.
- V) K.Errou va V.Niskanen xamda S.Parkinson.
- G) M.Jensen va U.Mikling.

25. Korruptsiya iqtisodiy nazariyasi asoschilari kimlar?

- A) E.Kryuger va J.Stigler.
- B) M.Aoki va A.Alchiyan.
- V) K.Errou va V.Niskanen.
- G) M.Jensen va U.Mikling.

26. Xufyona va norasmiy iqtisodiyot neoinstitutsional kontseptsiyasi nazariyasi asoschilari kimlar?

- A) E. de Soto, E.Fayg, K.Xart, T.Shanin, F.Shnayder.
- B) E.Kryuger va J.Stigler xamda M.Aoki va A.Alchiyan.
- V) K.Errou va V.Niskanen.
- G) M.Jensen va U.Mikling.

27. Institutsional nizo – nima?

- A) Rasmiy va norasmiy qoidalar o'rtasidagi nomuvofiqlik natijasi.
- B) Xufyona iqtisodiyotni yuzaga kelishi.
- V) Transaksiya xarajatlarini ko'payib ketishi.

G) Invidlarni o'zaro shartlashishi natijasi.

28. Institutsional texnologiya – nima?

A) Bu rasmiy va norasmiy qoidalar o'rtasidagi nomuvofiqlik natijasidagi texnologiya.

B) Bu institutlarni joriy etish (import qilish), shuningdek iqtisodiy tizim faoliyat ko'rsatishi transaksiya xarajatlarining pasayishiga olib kelishga va iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qodir bo'lgan yangi institutlarni ishlab chiqish (etishtirish) bilan bog'liq texnologiya.

V) Xufyona iqtisodiyot va Transaksiya xarajatlarini ko'payib ketishini oldini olish texnologiyasi.

G) Invidlarni o'zaro shartlashishini oldini olishdagi o'yinlar nazariyasi texnologiyasi.

29. Institutsional tuzoq – nima?

A) Bu rasmiy va norasmiy qoidalar o'rtasidagi noaniqlilik.

B) O'zini o'zi qo'llab-quvvatlovchi xususiyatga ega bo'lgan samarasiz barqaror norma (samarasiz institut)

V) Xufyona iqtisodiyotni tartibga solish asoslari.

G) Invidlarni o'zaro munosabatlarni tartibga solish.

30. Rossiya iqtisodiyot fanida neoinstitutsional nazariya asoschilari kimlar?

A) R.I.Kapelyushnikov, O.S.Suxareva, A.N.Oleynik.

B) V.M.Polterovich, V.L.Tambovtseva, A.E.Shastitko.

V) E. de Soto, E.Fayg, K.Xart, T.Shanin.

G) A va B javoblar to'g'ri.

31. Rossiya iqtisodiyot fanida xufyona va norasmiy iqtisodiyotning institutsional jihatlarini qaysi olimlar izlanishlariga tegishli?

A) A.Auzan, L.Kosals, A.Oleynik.

B) V.Radaev, L.Timofeev, Yu.Latov.

V) E. de Soto, E.Fayg, K.Xart, T.Shanin.

G) A va B javoblar to'g'ri.

32. O'yinlar nazariyasi qanday taxminlarga asoslanadi?

A) Bir necha muvozanat nuqtalari mavjud bo'lishi mumkin.

B) Muvozanat nuqtalari Pareto bo'yicha optimum nuqtalariga mos kelishi shart emas.

V) Muvozanat umuman mavjud bo'lmasligi mumkin.

G) Barcha javoblar to'g'ri.

33. Institutsional iqtisodiyotda individlar va institutlarning o'zaro bog'liqligini tahlil qilishda qanday metodologiyadan foydalaniladi?

A) Individlar va institutlarning o'zaro bog'liqligini tahlil qilishda metodologik individualizm va xolizm metodologiyasidan foydalaniladi.

B) Pareto metodologiyasidan foydalaniladi.

V) Muvozanat metodologiyasidan foydalaniladi.

G) Bozor munosabatlari metodologiyasidan foydalaniladi.

34. Institutsional iqtisodiyot rivojlanishi nechta bosqichdan iborat?

A) Ikkita bosqichdan.

B) Uchta bosqichdan.

V) To'rtta bosqichdan.

G) Beshta bosqichdan.

35. Institut - nima?

- A) Bu jamiyat a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni belgilab beruvchi rasmiy qoidalar va norasmiy normalar tizimi. Institutlar asosini uning tarkibiy qismlari hisoblangan normalar tashkil etadi.
- B) Bu insonlar ularga amal qilgan holda turmush kechiradigan odatiy tafakkur tarzi.
- V) Bu o'tmishda sodir bo'lgan jarayonlar natijasi bo'lib, ular o'tmish sharoitlariga moslashgan va, o'z navbatida, hozirgi vaqt talablariga to'liq moslashmagan.
- G) Bu an'ana, urf-odat yoki qonunchilik cheklovi orqali uzoq muddatli va barqaror hulq-atvor namunalarning yaratilishiga olib keluvchi ijtimoiy tashkilot.

36. Norma - nima?

- A) Norma - o'zaro munosabatlarni belgilab beruvchi rasmiy qoidalar tizimidir.
- B) Norma - o'zaro munosabatlarni belgilab beruvchi norasmiy qoidalar tizimidir.
- V) Norma - institutlar asosini uning tarkibiy qismlarini tashkil etadi.
- G) Norma – institutsional muhitda individlarning o'z tanlovini amalga oshirishda foydalaniladigan asosiy unsur hisoblanadi.

37. Norma amal qilishi uchun talab etiladigan tarkib nechta unsurdan iborat?

- A) Ikkita.
- B) Uchta.
- V) To'rtta.
- G) Beshta.

38. Norma – institutsional muhitda individlarning o'z tanlovini amalga oshirishda foydalaniladigan asosiy unsur hisoblanadi. Ushbu unsur o'z ichiga nimalarni oladi?

- A) Tartibni saqlash funksiyasiga ega xamda o'zaro hamkorliklar tizimida majburiy xatti-harakat bajarilishini talab etadi.
- B) Shaxslar xatti-harakatidagi ijtimoiy, iqtisodiy, yuridik sanktsiyaga tayanuvchi muntazamlik hamda muqarrarlikni aks ettiradi.
- V) Shaxsning turli vaziyatlarda o'zini qanday tutishi lozimligini belgilaydi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

39. Norma amal qilishi uchun talab etiladigan tarkib beshta unsurdan iborat: Bular qaysilar?

- A) Individlarning guruhlanish belgilari va muqarrarlik omili (kerak yoki kerak emas).
- B) Maqsad va norma harakatda bo'lgan shart-sharoitlar xamda sanktsiyalardan iborat.
- V) Tartibni saqlash funksiyasiga ega.
- G) A va B javoblar to'g'ri.

40. Norma xillari qaysi qoidalarda to'g'ri berilgan?

- A) Hamkorlik strategiyasi q belgi Q maqsad Q shart-sharoit.
- B) Norma q belgi Q muqarrarlik omili Q maqsad Q shart-sharoit.
- V) Qoida q belgi Qmuqarrarlik omili Q maqsad Q shart-sharoit Q sanktsiya.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

41. Kelishuvlar nisbatining qanday variantlari mavjud?

- A) Murosa.
- B) Urinish.
- V) Ekspansiya.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

42. Ekspansiya – nima?

- A) Unda o'zaro hamkorlikni tashkil qilish ilgari boshqa kelishuvlar ustuvorlik qilgan sohalaridagi kelishuvlardan birining normalari asosida amalga oshadigan kelishuvlar nisbati.
- B) Unda bir o'zaro hamkorlikning o'zi bir-birini istisno etuvchi normalar asosida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan kelishuvlar nisbati.
- V) Unda turli kelishuvlar talablari o'rtasidagi ziddiyatga barham beruvchi egiluvchan normalar namoyon bo'ladigan kelishuvlar nisbati.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

43. Urinish – nima?

- A) Unda o'zaro hamkorlikni tashkil qilish ilgari boshqa kelishuvlar ustuvorlik qilgan sohalaridagi kelishuvlardan birining normalari asosida amalga oshadigan kelishuvlar nisbati.
- B) Unda bir o'zaro hamkorlikning o'zi bir-birini istisno etuvchi normalar asosida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan kelishuvlar nisbati.
- V) Unda turli kelishuvlar talablari o'rtasidagi ziddiyatga barham beruvchi egiluvchan normalar namoyon bo'ladigan kelishuvlar nisbati.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

44. Murosa – nima?

- A) Unda o'zaro hamkorlikni tashkil qilish ilgari boshqa kelishuvlar ustuvorlik qilgan sohalaridagi kelishuvlardan birining normalari asosida amalga oshadigan kelishuvlar nisbati.
- B) Unda bir o'zaro hamkorlikning o'zi bir-birini istisno etuvchi normalar asosida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan kelishuvlar nisbati.
- V) Unda turli kelishuvlar talablari o'rtasidagi ziddiyatga barham beruvchi egiluvchan normalar namoyon bo'ladigan kelishuvlar nisbati.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

45. Bozor kelishuvlar xatti-harakatining asosiy normasi – nima?

- A) Boshqa shaxslar ehtiyojlarini qondirish orqali foydalilikni oshirish.
- B) Ishlab chiqarish uzluksizligi, hamkorlikni texnologiya talablariga bo'ysundirish orqali ta'minlaydi.
- V) An'analarning takrorlanishini ta'minlaydi.
- G) Jamoaviy manfaatlariga bo'ysunish, mo'ljal - Pareto optimum.

46. Industrial kelishuvlar xatti-harakatining asosiy normasi – nima?

- A) Boshqa shaxslar ehtiyojlarini qondirish orqali foydalilikni oshirish.
- B) Ishlab chiqarish uzluksizligi, hamkorlikni texnologiya talablariga bo'ysundirish orqali ta'minlaydi.
- V) An'analarning takrorlanishini ta'minlaydi.
- G) Jamoaviy manfaatlariga bo'ysunish, mo'ljal - Pareto optimum.

47. An'anaviy kelishuvlar xatti-harakatining asosiy normasi – nima?

- A) Boshqa shaxslar ehtiyojlarini qondirish orqali foydalilikni oshirish.
- B) Ishlab chiqarish uzluksizligi, hamkorlikni texnologiya talablariga bo'ysundirish orqali ta'minlaydi.
- V) An'analarning takrorlanishini ta'minlaydi.
- G) Jamoaviy manfaatlariga bo'ysunish, mo'ljal - Pareto optimum.

- 48. Fuqarolik kelishuvlar xatti-harakatining asosiy normasi – nima?**
A) Boshqa shaxslar ehtiyojlarini qondirish orqali foydalilikni oshirish.
B) Ishlab chiqarish uzluksizligi, hamkorlikni texnologiya talablariga bo'ysundirish orqali ta'minlaydi.
V) An'analarning takrorlanishini ta'minlaydi.
G) Jamoaviy manfaatlariga bo'ysunish, mo'ljal - Pareto optimum.
- 49. Rasmiy qoidalar – nima?**
A) Konstitutsiyalar.
B) Qonunlar.
V) Sud qarorlari va ma'muriy hujjatlar.
G) Barcha javoblar to'g'ri.
- 50. Demping – nima?**
A) Tovarlarini tashqi bozorda ichki bozorga nisbatan arzon bahoda sotish.
B) Tashqi bozorni egallash uchun tovar ba'zan ishlab chiqarish xarajatlaridan past baholarida chetga chiqariladi.
V) Tashqi savdning yashirin ko'rinishidagi siyosat.
G) Barcha javoblar to'g'ri.
- 51. Norasmiy qoidalar – nima?**
A) An'analar.
B) Urf-odatlar.
V) Ijtimoiy shartlilik .
G) Barcha javoblar to'g'ri.
- 52. Qoidalarga amal qilinishini ta'minlovchi mexanizmlarga nimalar kiradi.**
A) Sudlar.
B) Politsiya.
V) Jazolash tizimi.
G) Barcha javoblar to'g'ri.
- 53. Institutsional matritsa – nima?**
A) Institutsional matritsa - bu tarixan barqaror shakllangan, dastlabki davlatlarning paydo bo'lishini va barcha keyingi institutsional tuzilmalarning rivojlanishini belgilab beradi.
B) Institutsional matritsa – bu o'z navbatida, mohiyati hamon saqlanib qolgan birlamchi modelni takror yaratishga xizmat qiluvchi bazaviy ijtimoiy institutlar tizimi.
B) Institutsional matritsa – bu turli kelishuvlar talablari o'rtasidagi ziddiyatga barham beruvchi egiluvchan normalar namoyon bo'ladigan kelishuvlar nisbati aks etadi.
G) A va B javoblar to'g'ri.
- 54. Matritsalarining asosiy va qo'shimcha institutlarning muayyan to'plami bilan tavsiflanuvchi nechta xili mavjud?**
A) Bitta - /arbiy (bozor, demokratik) matritsa.
B) Ikki - G'arbiy (bozor, demokratik) va Sharqiy (buyruqbozlik, diktatura yoki despotiya) matritsalar.
V) Uchta - G'arbiy (bozor, demokratik) va Sharqiy (buyruqbozlik, diktatura yoki despotiya) xamda Markaziy Osiyo matritsalar.
G) To'rtta - G'arbiy (bozor, demokratik) va Sharqiy (buyruqbozlik, diktatura yoki despotiya) xamda Markaziy va Sharqiy Osiyo matritsalar.

- 55. “Nokooperativ o’yinlar” nazariyasidagi muvozonatni birinchi bor tahlil qilib chiqqanligi uchun iqtisodiyot bo’yicha Nobel mukofotiga sazovor bo’lgan olimlarni ko’rsating?**
- A) Jon fon Neyman va Oskar Morgenshter.
 B) Raynxad Selten (Germaniya), Jon Nesh (AQSh), Jon S.Xarsani (asli vengriyalik – AQSh).
 V) R.Kouz, O.Uilyamson va D.Nort.
 G) G.Demsets va R.Pozner.
- 56. “O’yinlar nazariyasi va iqtisodiy xatti-harakat” (1944) kitobi asoschilari kimlar?**
- A) Jon fon Neyman va Oskar Morgenshter.
 B) Raynxad Selten va Jon Nesh.
 V) R.Kouz va O.Uilyamson.
 G) Jon S.Xarsani va G.Demsets.
- 57. O’yinlar nazariyasidagi formal modelni tashkil etish uchun qaysi qoidalar amal qiladi?**
- A) Ishtirokchi individlarning mavjudligi.
 B) Har bir ishtirokchining imkoniyatlar to’plami.
 V) Ishtirokchilarning strategiyalari hisobga olinishi lozim.
 G) Barcha javoblar to’g’ri.
- 58. O’yinlar nazariyasi tarkibiy jihatdan qanday nazariyalarga ajratiladi?**
- A) Kooperativ (koalitsiyali).
 B) Nokooperativ (koalitsiyasiz).
 V) Pareto-optimalligi.
 G) A va B javoblar to’g’ri.
- 59. Kooperativ (koalitsiyali) o’yinlar – nima?**
- A) – bu ishtirokchilar o’rtasida axborot almashish va ittifoq tuzish mumkin bo’lgan vaziyatlar.
 B) – bu yakka ishtirokchi tahlil qilishning boshlang’ich nuqtasi hisoblanadi.
 V) – bu Pareto-optimalligi hisoblanadi.
 G) A va B javoblar to’g’ri.
- 60. Nokooperativ (koalitsiyali) o’yinlar – nima?**
- A) – bu ishtirokchilar o’rtasida axborot almashish va ittifoq tuzish mumkin bo’lgan vaziyatlar.
 B) – bu yakka ishtirokchi tahlil qilishning boshlang’ich nuqtasi hisoblanadi, bunda ishtirokchilar o’rtasida axborot almashish va ittifoq tuzish mumkin emas.
 V) – bu Pareto-optimalligi hisoblanadi.
 G) A va B javoblar to’g’ri.
- 61. O’yin ishtirokchisining strategiyasi - deb nimaga aytiladi?**
- A) Har bir o’yin ishtirokchisining ziddiyatli vaziyatlarni hal etish borasidagi xarakat dasturi o’yin ishtirokchisining strategiyasi deyiladi.
 B) Ishtirokchilar o’rtasida axborot almashish va ittifoq tuzish mumkin bo’lmagan vaziyatga aytiladi.
 V) Yakka ishtirokchi tahlil qilishning boshlang’ich nuqtasi hisoblanadi, bunda ishtirokchilar o’rtasida axborot almashish va ittifoq tuzish mumkin emasligiga aytiladi.
 G) A va B javoblar to’g’ri.

- 62. Tahlil etish uchun o'yin nechta qismni o'z ichiga oladi?**
- A) Uchta qismni.
 - B) To'rtta qismni.
 - V) Beshta qismni.
 - G) Oltita qismni.
- 63. Qaysi formulada o'yinning asosi ko'rsatilgan?**
- A) $GqF(N, St, P)$
 - B) $NqF(G, St, P)$
 - V) $StqF(N, G, P)$
 - G) $PqF(N, St, G)$
- 64. Har bir o'zaro hamkorlik uchun muvozanatlarning turli xillari mavjud bo'lishi mumkin: Bular qanday muvozanat turi?**
- A) Ustun strategiyali muvozanat.
 - B) Nesh bo'yicha muvozanat.
 - V) Shtakelberg bo'yicha muvozanat va Pareto bo'yicha muvozanat.
 - G) Barcha javoblar to'g'ri.
- 65. Ustun strategiyali muvozanat – nima?**
- A) – bu boshqa ishtirokchining harakatlaridan qat'i nazar ishtirokchiga eng yuqori foydalilikni ta'minlovchi harakatlar rejasini.
 - B) – bu o'yinchilarning hech biri o'z harakatlari rejasini o'zgartirgan holda o'z yutug'ini bir tomonlama oshira olmaydigan vaziyat.
 - V) – bu hech bir o'yinchi o'z yutug'ini bir tomonlama tartibda oshira olmaydigan vaziyat. Bunda qaror dastlab birinchi o'yinchi tomonidan qabul qilinadi, so'ngra ikkinchi o'yinchiga ma'lum bo'ladi.
 - G) – bu o'yinchilardan birining holatini, ikkinchi o'yinchining holatini yomonlashtirmagan holda, yaxshilab bo'lmaydigan vaziyat.
- 66. Nesh bo'yicha muvozanat – nima?**
- A) – bu boshqa ishtirokchining harakatlaridan qat'i nazar ishtirokchiga eng yuqori foydalilikni ta'minlovchi harakatlar rejasini.
 - B) – bu o'yinchilarning hech biri o'z harakatlari rejasini o'zgartirgan holda o'z yutug'ini bir tomonlama oshira olmaydigan vaziyat.
 - V) – bu hech bir o'yinchi o'z yutug'ini bir tomonlama tartibda oshira olmaydigan vaziyat. Bunda qaror dastlab birinchi o'yinchi tomonidan qabul qilinadi, so'ngra ikkinchi o'yinchiga ma'lum bo'ladi.
 - G) – bu o'yinchilardan birining holatini, ikkinchi o'yinchining holatini yomonlashtirmagan holda, yaxshilab bo'lmaydigan vaziyat.
- 67. Shtakelberg bo'yicha muvozanat – nima?**
- A) – bu boshqa ishtirokchining harakatlaridan qat'i nazar ishtirokchiga eng yuqori foydalilikni ta'minlovchi harakatlar rejasini.
 - B) – bu o'yinchilarning hech biri o'z harakatlari rejasini o'zgartirgan holda o'z yutug'ini bir tomonlama oshira olmaydigan vaziyat.
 - V) – bu hech bir o'yinchi o'z yutug'ini bir tomonlama tartibda oshira olmaydigan vaziyat. Bunda qaror dastlab birinchi o'yinchi tomonidan qabul qilinadi, so'ngra ikkinchi o'yinchiga ma'lum bo'ladi.

G) – bu o'yinchilardan birining holatini, ikkinchi o'yinchining holatini yomonlashtirmagan holda, yaxshilab bo'lmaydigan vaziyat.

68. Pareto bo'yicha muvozanat – nima?

A) – bu boshqa ishtirokchining harakatlaridan qat'i nazar ishtirokchiga eng yuqori foydalilikni ta'minlovchi harakatlar rejasini.

B) – bu o'yinchilarning hech biri o'z harakatlari rejasini o'zgartirgan holda o'z yutug'ini bir tomonlama oshira olmaydigan vaziyat.

V) – bu hech bir o'yinchi o'z yutug'ini bir tomonlama tartibda oshira olmaydigan vaziyat. Bunda qaror dastlab birinchi o'yinchi tomonidan qabul qilinadi, so'ngra ikkinchi o'yinchiga ma'lum bo'ladi.

G) – bu o'yinchilardan birining holatini, ikkinchi o'yinchining holatini yomonlashtirmagan holda, yaxshilab bo'lmaydigan vaziyat.

69. Iqtisodiyot konstitutsiyasi – nima?

A) Individlarning iqtisodiy faoliyat ko'rsatishini ta'minlovchi normalar tizimiga aytiladi.

B) Bozor iqtisodiyoti normalariga aytiladi.

V) Rasmiy normalar tizimiga aytiladi.

G) Norasmiy normalar tizimiga aytiladi.

70. Iqtisodiyot konstitutsiyasi qanday normalarga amal qiladi?

A) Individlarning iqtisodiy faoliyat ko'rsatishini ta'minlovchi normalar tizimiga.

B) Buyruqbozlik va bozor tizimlaridagi o'zaro zid normalarga amal qiladi.

V) Bozor iqtisodiyoti normalariga.

G) Norasmiy normalar tizimiga aytiladi.

71. Bozor konstitutsiyasida qo'llaniladigan normalarning tarkibiy tuzilishi qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A) Murakkab utilitarizm va ratsional maqsadli fe'l-atvor.

B) Depersonifikatsiyalangan ishonch va empatiya.

V) Ijobiy ma'noda erkinlik va qonunga ixtiyoriy bo'ysunish.

G) Barcha javoblar to'g'ri.

72. Buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitutsiyasida qo'llaniladigan normalarning tarkibiy tuzilishi qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

A) Oddiy utilitarizm va mafkuraviy qadriyat ratsionalligi.

B) Personifikatsiyalangan ishonch va "Sen – menga, men – senga".

V) Qonunga tilda buysunish.

G) Barcha javoblar to'g'ri.

73. Oddiy utilitarizm – nima?

A) – bu individning samarali faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holda o'z foydaliligini oshirishga intilishidir.

B) – bu individning iste'mol madaniyati.

V) – bu individning qulay hayot sharoiti.

G) Barcha javoblar to'g'ri.

74. Bozor konstitutsiyasi – nima?

A) – bu individning samarali faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holda o'z foydaliligini oshirishga intilishidir.

- B) – bu bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini beruvchi xatti-harakatlarning o'zaro shartlangan normalari yig'indisini tashkil etadi.
V) – bu individning qulay hayot sharoiti.
G) Barcha javoblar to'g'ri.

75. Murakkab utilitarizm – nima?

- A) – bu individning samarali faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holda o'z foydaliligini oshirishga intilishidir.
B) – bu bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini beruvchi xatti-harakatlarning o'zaro shartlangan normalari yig'indisini tashkil etadi.
V) – individ tomonidan o'z foydaliligining samarali faoliyat asosida oshirilishidir.
G) Barcha javoblar to'g'ri.

76. Ratsional maqsadli fe'l-atvor (hulq, xatti-harakat) normasi – nima?

- A) – bu foydalilikni muayyan vazifalarning hal etilishi bilan bog'lagan holda oshirishni muayyanlashtiradi.
B) – bu individning samarali faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holda o'z foydaliligini oshirishga intilishidir.
V) – bu bozorda bitimlarni amalga oshirishdir.
G) – bu muvozanatga erishish imkonini beruvchi xatti-harakatlar.

77. Empatiya – nima?

- A) – bunda individ o'zini hamkor o'rniga qo'yib ko'radi va uning barcha kechinmalari, qiziqishlari va mo'ljallarini bozor subekti sifatida o'zidan o'tkazishga harakat qiladi.
B) – bunda individ rasmiy normalarga amal qilmaydi.
V) – bunda individning samarali faoliyati pulda ifoda etiladi.
G) – bunda individ shartnomani ikki tomonlama tuzadi.

78. Legalizm – nima?

- A) – bunda individ o'zini hamkor o'rniga qo'yib ko'radi va uning barcha kechinmalari, qiziqishlari va mo'ljallarini bozor subekti sifatida o'zidan o'tkazishga harakat qiladi.
B) – bunda individ rasmiy normalarga amal qilmaydi.
V) – bunda qonunni hurmat kilish va o'z ixtiyoriga ko'ra, unga bo'ysinish tushuniladi.
G) – bunda individ shartnomani ikki tomonlama tuzadi.

79. Amal qilish xarakteriga qarab bozor qanday tasnifga ega?

- A) Tartibsiz (stixiyali) bozor.
B) Tartibli bozor.
V) Boshqariladigan bozor.
G) Barcha javoblar to'g'ri.

80. Transaksiya xarajatlari nazariyasida nechta yondashuv mavjud?

- A) Birinchisi Kouz – Uilyamsonning transaktsion yondashuvi (barqaror faoliyat ko'rsatuvchi institutlarni tahlil qilish uchun).
B) Ikkinchisi Nortning transformatsion yondashuvi (institutsional o'zgarishlarni tahlil qilish uchun).
V) Uchunchisi Jon Neshning o'yinlar nazariyasi bo'yicha hamkorlikdagi yondashuv.
G) A va B javoblar to'g'ri.

81. Ilmiy manbalarda berilgan ta'riflarga muvofiq transaktsiya xarajatlarini quyidagi tarzda tasniflash mumkin:

- A) Axborotni izlash xarajatlari (narxlar, mavjud tovarlar, etkazib beruvchilar va iste'molchilar to'g'risida axborotni yig'ish va qayta ishlash uchun sarflangan vaqt).
- B) Muzokaralar olib borish xarajatlari yoki almashuvga kirgan tovarlar va xizmatlarning miqdori va sifatini o'lchash xarajatlari.
- V) Tafsirlash va mulkiy huquqlarni himoyalash xarajatlari yoki opportunistik xatti-harakatdan himoyalash xarajatlari, bunda bitim shartlarini buzuvchi yoki bir tomonlama foyda olishga yo'naltirilgan noinsoflik xatti-harakat tushuniladi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

82. Transformatsiya xarajatlari – nima?

- A) – bu eski institutlarni tugatish, iqtisodiy tizimda yangi institutlarni shakllantirish (yoki import qilish) va moslashtirish bilan bog'liq xarajatlar.
- B) – bu axborotni izlash xarajatlari.
- V) - bu muzokaralar olib borish xarajatlari.
- G) – bu tovarlar va xizmatlarning miqdori va sifatini o'lchash xarajatlari.

83. Transformatsiya xarajatlarining oshishiga sabab bo'ladigan omillar.

- A) Jamiyatdagi eski rasmiy va norasmiy qoidalarining tugatilishiga va yangilarining belgilanishiga olib keluvchi o'zgarishlar sabab bo'ladi.
- B) Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xarajatlari.
- V) Iqtisodiy tashkilot turg'un shakllarining faoliyat ko'rsatishi.
- G) Tovarlar va xizmatlarning yangi turini yaratish miqdori.

84. Bozor intervensiyasi – nima?

- A) Jamiyatdagi eski rasmiy va norasmiy qoidalarining tugatilishiga va yangilarining belgilanishiga olib keluvchi o'zgarishlar sabab bo'ladi.
- B) Milliy yoki regional bozorga tashqaridan suqilib kirish va uni o'ziga tobe etish.
- V) Iqtisodiy tashkilot turg'un shakllarining faoliyat ko'rsatishi.
- G) Tovarlar va xizmatlarning yangi turini yaratish miqdori.

85. Investitsiya muhitiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar qaysilar?

- A) Investorlar uchun soliq, bojxona imtiyozlarning berilgani.
- B) Tadbirkorlik sub'ektlari moliya-xo'jalik faoliyatini nazorat qilishning qisqargani.
- V) Hududlarda investorlar uchun qulay investitsion muhitning yaratilgani.
- G) To'g'ri javob keltirilmagan.

86. Respublikamizda transformatsiya xarajatlari jumlasiga:

- A) Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish.
- B) Sud-huquq tizimini o'zgartirish, yangi qonunchilik tizimini barpo etish.
- V) Bozor tizimlarini shakllantirish va shu kabi boshqa institutlarni tashkil etish bilan bog'liq xarajatlar.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

87. D.Nort tomonidan ham ko'rib chiqilgan o'zgarishlarga to'sqinlik qiluvchi asosiy kuchlar:

- A) Davlat – agar bu g'azna daromadlari bilan xarajatlari o'rasidagi farqni kamaytirishga yordam bersa.
- B) O'zining shaxsiy manfaatlarini ko'zlovchi nufuzli guruhlar.

- V) Jamiyatning uning avvalgi rivojlanish yo'nalishiga bog'liqligini belgilab beruvchi institutsional matritsa.
G) Barcha javoblar to'g'ri.

88. O'tish iqtisodiyotida transformatsiya xarajatlariga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- A) Resurslarni investitsiyalashning an'anaviy sohalaridan yangi institutlarni barpo etishga yo'naltirish.
B) Qayta tashkil qilish xarajatlari.
V) O'tish rentasini qayta taqsimlash xarajatlari.
G) Barcha javoblar to'g'ri.

89. O'zbekistonda transaksiya xarajatlarini optimallashtirish tajribasi:

- A) O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov asoslab bergan 5 ta tamoyil asosida bosqichma-bosqich olib borilgan bozor islohotlari.
B) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovning jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroziga bag'ishlangan asaridagi ustuvor yo'nalishlar.
V) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov tomonidan qabul qilinayotgan Davlat dasturlari.
G) Barcha javoblar to'g'ri.

90. Mobilizatsion hududiy innovatsion strategiyaning tartibi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) Boshqa hududlardan tovar keltirishni kamaytirish.
B) Rivojlanishni intellektual hamda boshqa tur resurslar yordamida va boshqa hududlardagi resurslar hisobiga ta'minlashga intilish.
V) Rivojlanishni o'z hududidagi mavjud holat va resurslardan foydalanish hisobiga ta'minlash.
G) O'zining intellektual, ishlab chiqarishi va xomashyo resurslarini ishga solish hisobiga rivojlanishni ta'minlash.

91. Xufyonalik – nima?

- A) – bu shaxslarning kundalik faoliyatni tashkil qilishda mavjud huquq (qonun) normalaridan foydalanishdan bo'yin tovlashidan iborat.
B) – bu yozilmagan huquqqa, ya'ni an'analar va urf-odatlarda qayd etilgan normalarga hamda mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash yuzasidan kelib chiqqan nizolarni hal etishning huquq doirasidan chetga chiquvchi mexanizmlariga murojaat etishidan iborat.
V) – bu iqtisodiy faoliyatni xufyona amalga oshirish, birinchi navbatda, qonun doirasidagi harakat bilan, ya'ni yuqori transaksiya xarajatlari bilan bog'liq.
G) Barcha javoblar to'g'ri.

92. Xufyona iqtisodiyot – nima?

- A) – bu iqtisodiy faoliyat qonun doirasidan tashqarida amalga oshiriladigan, ya'ni bitimlar qonundan, xo'jalik turmushining huquqiy me'yorlari va rasmiy qoidalaridan foydalanilmagan holda amalga oshiriladigan soha.
B) – bu uning vakillari buzadigan institutsional qoidalar to'plami bilan belgilanadi, ya'ni ularning faoliyati qoidalar va normalarning o'rnatilgan tizimi doirasidan tashqariga chiqadi yoki uni chetlab o'tadi va, o'z navbatida, o'lchanmaydi va ijtimoiy jihatdan hisobga olinmaydigan iqtisodiyotdir.
V) – bu turli qonunchilik me'yorlariga amal qilinmaslik holatlarining tez-tez uchrab turishi xufyona iqtisodiyot o'lchamining indikator bo'lib xizmat qiladi.
G) Barcha javoblar to'g'ri.

93. Norasmiy iqtisodiyot – nima?

- A) – bu iqtisodiy faoliyatning oshkora turlari, unda xarajatlarni pasaytirish maqsadida tovarlar va xizmatlarning qayd etilmagan tarzda ishlab chiqarilishi o'rin tutadi.
- B) – bu xo'jalik turmushining huquqiy me'yorlari ya'ni norasmiy qoidalaridan foydalanish tushuniladi.
- V) – bu institutsional qoidalar to'plami bilan belgilanadigan majmuadir.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

94. Sohta iqtisodiyot – nima?

- A) – bu iqtisodiy faoliyatning oshkora turlari, unda xarajatlarni pasaytirish maqsadida tovarlar va xizmatlarning qayd etilmagan tarzda ishlab chiqarilishi o'rin tutadi.
- B) – bu xo'jalik turmushining huquqiy me'yorlari ya'ni norasmiy qoidalaridan foydalanish tushuniladi.
- V) – bu qo'shib yozishlar, chayqovchilik bitimlari, poraxo'rlik va pulni olish hamda berish bilan bog'liq har xil tovlamachilik harakatlari iqtisodiyoti.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

95. Kriminal iqtisodiyot – nima?

- A) – bu iqtisodiy faoliyatning oshkora turlari, unda xarajatlarni pasaytirish maqsadida tovarlar va xizmatlarning qayd etilmagan tarzda ishlab chiqarilishi o'rin tutadi.
- B) – bu qonunning (birinchi navbatda – Jinoiy va Fuqarolik kodekslarining) to'g'ridan-to'g'ri buzilishi va mulkchilikning qonuniy huquqlariga tajovuz qilish bilan bog'liq iqtisodiy faoliyat.
- V) – bu qo'shib yozishlar, chayqovchilik bitimlari, poraxo'rlik va pulni olish hamda berish bilan bog'liq har xil tovlamachilik harakatlari iqtisodiyoti.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

96. U yoki bu holatda qanaqa qoidalarning buzilishi xufyona iqtisodiyot turlarini farqlash mezonini hisoblanadi. Ushbu mezonlar E.Fayg tomonidan qanday belgilangan?

- A) Nolegal (maxfiy, yashirincha) xufyona iqtisodiyot.
- B) Hisobga olinmagan va ro'yxatga olinmagan xufyona iqtisodiyot.
- V) Norasmiy iqtisodiy faoliyat.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

97. Hisobga olinmagan iqtisodiyot – nima?

- A) Hisobga olinmagan iqtisodiyot institutsional jihatdan o'rnatilgan, soliq kodeksida qayd etilgan fiskal qoidalarni chetlab o'tuvchi yoki ulardan bo'yin tovllovchi iqtisodiy faoliyatni o'z ichiga oladi.
- B) Hisobga olinmagan iqtisodiyotdan olingan daromadlar soliq organlariga xabar qilinmaydi.
- V) Bunda "soliq bo'shlig'i" – soliq tushumlarini nazarda tutuvchi summa bilan amalda olingan daromad o'rtasidagi farq yuzaga keladi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

98. Ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot – nima?

- A) Ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot hukumat statistika organlarining talablariga ko'ra belgilangan institutsional qoidalarni chetlab o'tuvchi iqtisodiy faoliyat turidan tarkib topgan.
- B) Bu erda davlat milliy statistika tizimida ro'yxatga olinmagan daromad summasi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi.

V) Ro'yxatga olinmagan iqtisodiyotda ro'yxatga olinmagan daromad – bu amaldagi umumiy daromad bilan statistika tizimi tomonidan qayd etiladigan daromad o'rtasidagi farqdir.

G) Barcha javoblar to'g'ri.

99. Norasmiy iqtisodiyot – nima?

A) Norasmiy iqtisodiyot jamiyat foydasini hamda mulkchilik munosabatlarini, litsenziyalashni, mehnat shartnomalarini, moliyaviy kreditlash va ijtimoiy sug'urtalash munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlar va ma'muriy qoidalar bilan belgilangan huquqlarni buzgan holda alohida xarajatlarni tejovchi iqtisodiy faoliyatni o'z ichiga oladi.

B) U norasmiy faoliyat yurituvchi iqtisodiy agentlar tomonidan olinadigan daromadlar bilan o'lchanadi.

V) Iqtisodiyotning ushbu xiliga uyda ishlab chiqarishni kiritish mumkin, chunki iqtisodiy nuqtai nazardan u hisoblashning qiyinligi tufayli hisobga olinmaydi.

G) Barcha javoblar to'g'ri.

100. Xufyona iqtisodiyot o'lchamlarini baholash muammosi o'ta dolzarb hisoblanadi. Ushbu maqsad uchun qanday yondashuvlardan foydalaniladi:

A) Monetar va xarajatlar va daromadlar balanslari usuli.

B) Bandlikni tahlil qilish va texnologik koeffitsientlar usuli.

V) Uy xo'jaliklari va korxonalar rahbarlari o'rtasida so'rov o'tkazish va sotsiologik usul.

G) Barcha javoblar to'g'ri.

101. Mamlakatimizda ta'lim muassasalari bitiruvchilarini ishga olganda kichik biznes korxonalariga qanday imtiyoz berilgan?

A) Ishlovchilarning yuqori cheklangan soni 20 foizga oshganda ham yagona soliq to'lash huquqi saqlanib qolinadi.

B) Ishlovchilarning yuqori cheklangan soni 30 foizga oshganda ham imtiyozlarning saqlab qolinadi.

V) Foyda solig'idan ozod etilgan.

G) Pensiya jamg'armasiga ajratmalar qilinmaydi.

102. Mehnat bozorida ishsizlarni davlat tomonidan himoyalash choralaridan biri qaysi javobda keltirilgan?

A) Kasbga qayta tayyorlash, o'qitish va ishga joylashtirish.

B) Kam ta'minlanganlik nafaqasini to'lash.

V) Pensiya tayinlash.

G) Majburiy tartibda ishga joylashtirish.

103. Iqtisodiy faol aholi tarkibi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) Ish bilan bandlar va ishsiz sifatida ro'yxatdan o'tganlar.

B) Mehnatga layoqatli aholining mehnatga layoqatli yoshdagilari.

V) Ish bilan band bo'lganlar va ishsizlar, ish qidirayotganlar.

G) Mehnatga layoqatli bo'lmaganlar.

104. Loyihalarni "Mahalliyashtirish dastur"ga kiritish qaysi tashkilotlarning xulosalari asosida amalga oshiriladi?

A) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi.

B) O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, Moliya vazirligi, Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi.

V) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti devoni, Vazirlar Mahkamasi, Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi.

G) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti devoni, Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi.

105. Xufyona iqtisodiyot o'lchamlarini baholashda monetar usul:

A) – bu xufyona hisob-kitoblarda faqat naqd mablag'lardan foydalanilishi to'g'risidagi gipotezaga asosida quriladi.

B) – bu deklaratsiya qilinadigan daromadlar xarajatlar summasi, tovarlar va xizmatlar iste'molining real hajmlari bilan taqqoslanadi.

V) – bu shuni nazarda tutadiki, uzoq vaqt mobaynida saqlanib kelayotgan ro'yxatga olinmagan ishsizlikning yuqori darajasi xufyona sektorda bandlik uchun keng imkoniyatlar mavjudligidan dalolat beradi.

G) – bu xarajatlarning ma'lum texnologik koeffitsientlari asosida mahsulot ishlab chiqarishning real hajmi haqidagi ma'lumotlarni olish imkonini beradi.

106. Xufyona iqtisodiyot o'lchamlarini baholashda uy xo'jaliklari va korxonalar rahbarlari o'rtasida so'rov o'tkazish usuli:

A) – bu xufyona hisob-kitoblarda faqat naqd mablag'lardan foydalanilishi to'g'risidagi gipotezaga asosida quriladi.

B) – bu deklaratsiya qilinadigan daromadlar xarajatlar summasi, tovarlar va xizmatlar iste'molining real hajmlari bilan taqqoslanadi.

V) – bu xufyona iqtisodiyotning o'lchamiga ekspert baholarini beradi.

G) – bu xarajatlarning ma'lum texnologik koeffitsientlari asosida mahsulot ishlab chiqarishning real hajmi haqidagi ma'lumotlarni olish imkonini beradi.

107. Xufyona iqtisodiyot o'lchamlarini baholashda sotsiologik usul:

A) – bu xufyona bitimlar amalga oshiriladigan alohida me'yorlarni, ularning jamiyatda tarqalganligini, bitimlarni tuzishda qanchalik qo'llanishini tahlil qilishdan iborat.

B) – bu deklaratsiya qilinadigan daromadlar xarajatlar summasi, tovarlar va xizmatlar iste'molining real hajmlari bilan taqqoslanadi.

V) – bu xufyona iqtisodiyotning o'lchamiga ekspert baholarini beradi.

G) – bu xarajatlarning ma'lum texnologik koeffitsientlari asosida mahsulot ishlab chiqarishning real hajmi haqidagi ma'lumotlarni olish imkonini beradi.

108. “Xufyonalik bahosi” –nima?

A) – bu xarajatlarning bir turida tejalishga erishgan xufyona iqtisodiyotda faoliyat yurituvchi sub'ektlar boshqa xarajatlarni ko'proq amalga oshirishadi – ular «xufyonalik bahosi»ni to'lashga majburdirlar.

B) Xufyona bitimlar amalga oshirilganda – ular «xufyonalik bahosi»ni to'lashga majburdirlar.

V) Xufyona rejimda almashuvlarni amalga oshirishda – ular «xufyonalik bahosi»ni to'lashga majburdirlar.

G) Barcha javoblar to'g'ri.

109. “Xufyonalik bahosi” – qanday unsurlardan tarkib topadi?

A) Huquqiy qoidalardan bo'yin tovlash bilan bog'liq xarajatlar va daromadlar transferti bilan bog'liq xarajatlarda tarkib topadi

B) Soliqlar va ish haqiga hisoblab yozishlardan bosh tortish bilan bog'liq xarajatlar va shartnoma tizimidan foydalanishning inkonsizligi bilan bog'liq xarajatlarda tarkib topadi .

V) Xufyona bitimning mutlaq ikki tomonlama xususiyati bilan bog'liq xarajatlar va nizolarni hal etishning xufyona tartibotlaridan foydalanish xarajatlarda tarkib topadi .

G) Barcha javoblar to'g'ri.

110. Daromadlar transferti bilan bog'liq xarajatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- A) Hatto soliqlar to'lashdan bosh tortuvchi iqtisodiy sub'ektlar ham o'z faoliyatidan foydali samarani davlat bilan baham ko'radi, biroq bunda ular buning evaziga davlatdan hech narsa olishmaydi.
- B) Transfertlar bir tomonlama xususiyatga ega – oshkora iqtisodiy sub'ektlardan farqli o'laroq, xufyona iqtisodiy sub'ektlar buzilgan mulkchilik huquqlarini himoyalash yuzasidan davlatga murojaat eta olishmaydi.
- V) Shuningdek, kredit olish bilan bog'liq qiyinchiliklarni ham qo'shimcha qilish lozim – chunki o'z faoliyatini yashiruvchi sub'ektlar o'zining kreditga layoqatligini buxgalteriya balansida asoslay olishmaydi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

111. Institutsional iqtisodiyotda mulk huquqlari nazariyasining rivojlanish yo'nalishi metodologiyasi:

- A) Huquq iqtisodiyoti metodologiyasi.
- B) Yangi iqtisodiy tarix metodologiyasi.
- V) Iqtisodiy tashkilot nazariyasining metodologik va umumnazariy asosi metodologiyasi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

112. Mulq huquqlari – nima?

- A) Ne'matlarning mavjud bo'lishi munosabati bilan insonlar o'rtasida yuzaga keladigan va ulardan foydalanishga taalluqli bo'lgan ruxsat etilgan kundalik munosabatlar tushuniladi.
- B) Ushbu munosabatlar ne'matlar borasidagi xatti-harakatning istalgan shaxs boshqa insonlar bilan o'zaro hamkorlik qilishda ularga amal qilishi yoki ularga amal qilmaganlik uchun xarajatlar qilishi lozim bo'lgan normalarini belgilaydi.
- V) Mulq huquqlari atamasi insonlar bilan ashyolar o'rtasidagi munosabatlarni emas, balki insonlar o'rtasidagi noyob ashyolardan foydalanish borasidagi munosabatlarni yoritadi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

113. Mulq huquqlarining ingliz huquqshunosi A.Onore tomonidan taklif etilgan (Onore ro'yxati) va quyidagi nechata unurni o'z ichiga olgan ta'rifi “to'liq” hisoblanadi:

- A) O'n bitta.
- B) O'n ikkita.
- V) O'n uchta.
- G) O'n beshta.

114. Mulq huquqlarining ingliz huquqshunosi A.Onore tomonidan taklif etilgan (Onore ro'yxati) ta'riflari qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

- A) Egalik qilish, foydalanish xamda boshqarish.
- B) Daromad olish, ashyodan o'zgalar foydasiga voz kechish, xavfsizlik xamda ashyoning meros bo'yicha yoki vasiyatnoma bo'yicha o'tishi huquqlari.
- V) muddatsizlik, zararli foydalanishni taqiqlash, undirish ko'rinishidagi javobgarlik xamda qoldiq xususiyat huquqlari.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

115. Klassik yo'nalish yondashuvi bo'yicha mulkchilikning asosiy belgilari qanday talqinga ega?

- A) Daromad keltirish qobiliyati mujassamlangan kapital.

B) Tashqi dunyo ob'ektlar ustidan nazoratni ularni o'zlashtirib (egallab) olish asosida amalga oshirish.

V) Shaxsning tabiatdan ham, ijtimoiy hayot jamoatchiligidan ham begonlashishida hamda ishlab chiqaruvchini ishlab chiqarish vositasidan ajratishda namoyon bo'luvchi ijtimoiy aloqalarni tarkiblash, murakkablashtirish shakli.

G) Ijtimoiy o'zaro hamkorlikning asosiy tamoyili hisoblangan ahloq normasida jamiyat tomonidan oliy va muqaddas qadriyat hamda individ mustaqiligining kafolati. sifatida tan olish.

116. Faylasuflar va neoklassiklar yondashuvi bo'yicha mulkchilikning asosiy belgilari qanday talqinga ega?

A) Daromad keltirish qobiliyati mujassamlangan kapital.

B) Tashqi dunyo ob'ektlar ustidan nazoratni ularni o'zlashtirib (egallab) olish asosida amalga oshirish.

V) Shaxsning tabiatdan ham, ijtimoiy hayot jamoatchiligidan ham begonlashishida hamda ishlab chiqaruvchini ishlab chiqarish vositasidan ajratishda namoyon bo'luvchi ijtimoiy aloqalarni tarkiblash, murakkablashtirish shakli.

G) Ijtimoiy o'zaro hamkorlikning asosiy tamoyili hisoblangan ahloq normasida jamiyat tomonidan oliy va muqaddas qadriyat hamda individ mustaqiligining kafolati. sifatida tan olish.

117. Dialektik usul tarafdorlari yondashuvi bo'yicha mulkchilikning asosiy belgilari qanday talqinga ega?

A) Daromad keltirish qobiliyati mujassamlangan kapital.

B) Tashqi dunyo ob'ektlar ustidan nazoratni ularni o'zlashtirib (egallab) olish asosida amalga oshirish.

V) Shaxsning tabiatdan ham, ijtimoiy hayot jamoatchiligidan ham begonlashishida hamda ishlab chiqaruvchini ishlab chiqarish vositasidan ajratishda namoyon bo'luvchi ijtimoiy aloqalarni tarkiblash, murakkablashtirish shakli.

G) Ijtimoiy o'zaro hamkorlikning asosiy tamoyili hisoblangan ahloq normasida jamiyat tomonidan oliy va muqaddas qadriyat hamda individ mustaqiligining kafolati. sifatida tan olish.

118. Nemis tarixiy maktabi yondashuvi bo'yicha mulkchilikning asosiy belgilari qanday talqinga ega?

A) Daromad keltirish qobiliyati mujassamlangan kapital.

B) Tashqi dunyo ob'ektlar ustidan nazoratni ularni o'zlashtirib (egallab) olish asosida amalga oshirish.

V) Shaxsning tabiatdan ham, ijtimoiy hayot jamoatchiligidan ham begonlashishida hamda ishlab chiqaruvchini ishlab chiqarish vositasidan ajratishda namoyon bo'luvchi ijtimoiy aloqalarni tarkiblash, murakkablashtirish shakli.

G) Ijtimoiy o'zaro hamkorlikning asosiy tamoyili hisoblangan ahloq normasida jamiyat tomonidan oliy va muqaddas qadriyat hamda individ mustaqiligining kafolati. sifatida tan olish.

119. Mulkchilikning eng dastlabki shakli jamoaviy mulk G'arb huquqiy tizimining asos (antik taraqqiyot)ini tashkil etadi. U nechta asosiy xususiyat bilan tavsiflanadi?

- A) Ikki.
- B) Uchta.
- V) To'rtta.
- G) Beshta.

120. Jamoaviy mulkning asosiy xususiyatlari qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

- A) Jamoaviy mulk jamiyatga – uni to'laqonli a'zolar deb tan oluvchi individlar yig'indisiga tegishli.
- B) Jamoaviy mulkni qayta taqsimlash huquqi mutlaq jamiyatga tegishli.
- V) Jamoaviy mulk jamoaviy huquq normalari bilan tartibga solinadi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

121. Oliy mulkning asosiy xususiyatlariga nimalar kiradi?

- A) Mulk va hokimiyatning bo'linmasligi xamda xizmat uchun mukofot sifatida resursni hadya qilish shaklida faoliyat bilan almashish.
- B) Mehnat sharoitlarini ishlab chiqaruvchilarga birlashtirish (xususiy egalik) va birlashtirilgan resurslarni tasarruf etish uchun davlat monopoliyasi.
- V) Ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

122. Tabaqali mulkning asosiy xususiyatlariga nimalar kiradi?

- A) Mulkdorlar sinfining paydo bo'lishi va ishlab chiqarish vositalari cheklangan aylanmasining paydo bo'lishi.
- B) Hokimiyat huquqlariga nisbatan mulkiy huquqlarning cheklangan xususiyati va ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi.
- V) Mulkdan olinadigan daromadni qayta taqsimlash yangi shaklining paydo bo'lishi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

123. Xususiy mulkchilikning asosiy xususiyatlariga nimalar kiradi?

- A) Iqtisodiy agentlarning mustaqilligi va mehnat sharoitlari va natijalarining erkin aylanishi.
- B) Hokimiyat huquqlariga qaraganda mulkiy huquqlarning etarfiligi.
- V) Mulkdorning mulkiy javobgarligi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

124. Korporativ mulk asosiy xususiyatlariga nimalar kiradi?

- A) Mulkning ayrim shaxslarga taqsimlanganligi va iqtisodiy agentlarning tobeklik munosabatlari.
- B) Iqtisodiy agentlar javobgarligining cheklanganligi va qayta taqsimlash munosabatlari sohasida mulkdan keladigan daromadlar rolining keskin ortishi.
- V) Mulkdor – korporatsiya huquqlarini bilvosita himoyalash orqali mehnat sharoitlarini takroriy yaratish.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

125. Aralash tuzilma –nima?

- A) Agar bo'linmalardan biri huddi unitar korxonadagi kabi firma rahbariyati tomonidan to'liq nazorat qilinsa, ikkinchi bo'linma xoldingdagi kabi firma rahbariyatiga moliyaviy jihatdan qaram bo'lsa, uchinchi bo'linma esa operatsion mustaqillikka ega bo'lib,

multidivizional tuzilmadagi kabi o'z xarajatini qoplash tamoyili asosida faoliyat ko'rsatgan taqdirda, yuzaga keladi.

B) Mulkka egalik qilish huquqidan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmasa-da, bartaraf etishni talab qilishda o'zining mulkini talab etadi.

V) Mol-mulk musodara qilinishi vaqtida o'zini qo'shgan ulushiga nisbatan pul talab qiladi.

G) Barcha javoblar to'g'ri.

126. Multidivizional tuzilma –nima?

A) Mahsulotning xili, savdo markasiga qarab yoki jug'rofiy belgi bo'yicha o'z xarajatini qoplash va o'zini o'zi moliyalash tamoyili asosida faoliyat ko'rsatuvchi yarim muxtor ishlab chiqarish bo'linmalarini tashkil etishni nazarda tutadi.

B) Mulkka egalik qilish huquqidan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmasa-da, bartaraf etishni talab qilishda o'zining mulkini talab etadi.

V) Mol-mulk musodara qilinishi vaqtida o'zini qo'shgan ulushiga nisbatan pul talab qiladi.

G) Barcha javoblar to'g'ri.

127. Xolding tuzilmasi –nima?

A) Qarorlar qabul qilish va «agentlar» harakatlari ustidan nazorat qilish jarayonini imkon qadar markazlashgan tizimdan chiqarishni o'zida namoyon etadi.

B) Mulkka egalik qilish huquqidan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmasa-da, bartaraf etishni talab qilishda o'zining mulkini talab etadi.

V) Mol-mulk musodara qilinishi vaqtida o'zini qo'shgan ulushiga nisbatan pul talab qiladi.

G) Barcha javoblar to'g'ri.

128. Shartnoma – nima?

A) – bu belgalangan institutsional doiralarda shaxslarning ongli ravishda va erkin tanlashi natijasi hisoblangan mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to'g'risidagi kelishuv.

B) – bu qarorlar qabul qilish va «agentlar» harakatlari ustidan nazorat qilish jarayoni.

V) – bu markazlashgan tizimdan chiqarishni o'zida namoyon etadi.

G) – bu mulkka egalik qilish huquqidan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmasa-da, bartaraf etishni talab qilmaydi.

129. Insonlarning xatarga nisbatan munosabatlari nuqtai nazaridan ularning nechta xili mavjud?

A) – bular xatarga qarshi insonlar.

B) – bular xatarga betaraf munosabatda bo'ladigan insonlar.

V) – bular xatarga moyil insonlar.

G) Barcha javoblar to'g'ri.

130. Sotish to'g'risidagi shartnoma – nima?

A) Xatarga betaraf bo'lgan shaxs va xatarga qarshi shaxs o'rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv.

B) Bir xil darajada xatarga betaraf bo'lgan shaxslar o'rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida amalga oshiriladigan vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv.

V) Oldindan to'lab qo'yish uchun qilingan shartnoma.

G) Barcha javoblar to'g'ri.

131. Yollash to'g'risidagi shartnoma – nima?

- A) Xatarga betaraf bo'lgan shaxs va xatarga qarshi shaxs o'rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv.
- B) Bir xil darajada xatarga betaraf bo'lgan shaxslar o'rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida amalga oshiriladigan vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv.
- V) Shaxslar tomonidan bir tomonlama shartnoma.
- G) Korxonalar o'rtasidagi o'zaro tovar va xizmatlar ayiraboshlashdagi shartnoma.

132. Shaxs tomonidan faoliyatning shartnomada belgilangan sohalaridagi o'z harakatlari ustidan nazoratning topshirilishi hukmronlik munosabatlarining asosida yotadi. Hukmronlik munosabatlari necha xilda bo'ladi va ular qaysilar?

- A) Oddiy.
- B) Murakkab,
- V) Personafikatsiyalangan va pozitsion.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

133. Shartnomaning nechta bazaviy xili ma'lum?

- A) Ikkita.
- B) Uchta.
- V) To'rtta.
- G) Beshta.

134. Shartnoma munosabatlari qanday amalga oshiriladi?

- A) Tovar ishlab chiqaruvchilar bo'lmish korxonalar o'rtasida bitimga binoan amalga oshadigan iqtisodiy aloqalar.
- B) Tovarlarini ishlab chiqaruvchi bilan uni iste'mol etuvchi o'rtasidagi bitimga binoan xar ikkala tomonning roziligiga qarab belgilangan narx.
- V) Bu shartnoma asosida sotuvchi va sotib oluvchi maxsulot ishlab chiqaruvchi va iste'mol qiluvchi yoki o'rtada turuvchi o'rtasidagi o'rnatilgan narxdir.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

135. Shartnoma narxlari – nima?

- A) Tovar ishlab chiqaruvchilar bo'lmish korxonalar o'rtasida bitimga binoan amalga oshadigan iqtisodiy aloqalardagi narx.
- B) Tovarlarini ishlab chiqaruvchi bilan uni iste'mol etuvchi o'rtasidagi bitimga binoan xar ikkala tomonning roziligiga qarab belgilangan narx.
- V) Bu shartnoma asosida sotuvchi va sotib oluvchi maxsulot ishlab chiqaruvchi va iste'mol qiluvchi yoki o'rtada turuvchi o'rtasidagi o'rnatilgan narxdir.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

136. Shartnomaviy narx – nima?

- A) Tovar ishlab chiqaruvchilar bo'lmish korxonalar o'rtasida bitimga binoan amalga oshadigan iqtisodiy aloqalardagi narx.
- B) Tovarlarini ishlab chiqaruvchi bilan uni iste'mol etuvchi o'rtasidagi bitimga binoan xar ikkala tomonning roziligiga qarab belgilangan narx.
- V) Bu shartnoma asosida sotuvchi va sotib oluvchi maxsulot ishlab chiqaruvchi va iste'mol qiluvchi yoki o'rtada turuvchi o'rtasidagi o'rnatilgan narxdir.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

137. Klassik shartnoma –nima?

- A) Unda o'zaro hamkorlikning barcha shartlari aniq va to'la-to'kis belgilangan, sotish to'g'risidagi shartnomadan hosil bo'lgan shartnoma.
- B) Unda kelishilmagan shartnoma esa, aksincha, o'zaro hamkorlikning aniq belgilanishini istisno etadi.
- V) Unda o'zaro «munosabatli» shartnoma o'zida ham yollash to'g'risidagi shartnomaning, ham sotish to'g'risidagi shartnomaning unsurlarini birlashtiradi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

138. Implitsit shartnoma –nima?

- A) – bu o'zaro hamkorlikning barcha shartlari aniq va to'la-to'kis belgilangan holati.
- B) – bu oxirigacha kelishilmagan shartnoma, aksincha, o'zaro hamkorlikning aniq belgilanishini istisno etadi, shartnoma tomonlari shartnomaning amalga oshirilishi jarayonida ularning tafsirlanishini nazarda tutadi.
- V) – bu yollash to'g'risidagi shartnomaning, ham sotish to'g'risidagi shartnomaning unsurlarini birlashtiradi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

139. Neoklassik yoki gibrid shartnoma –nima?

- A) Bunda sotish to'g'risidagi shartnomadan hosil bo'lgan shartnoma.
- B) Bunda o'zaro hamkorlikning aniq belgilanishi istisno etiladi.
- V) Bunda «munosabatli» shartnoma o'zida ham yollash to'g'risidagi shartnomaning, ham sotish to'g'risidagi shartnomaning unsurlarini birlashtiradi va tomonlarga kutilmagan holatlar sodir bo'lganida uning harflariga amal qilmaslik imkonini beradi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

140. Tashkilot –nima?

- A) Hukmronlik munosabatlari, ya'ni ishtirokchilarining ayrimlari - «agentlar» tomonidan o'z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqining uning boshqa ishtirokchisi – «printsipal»ga topshirilishi asosida qurilgan muvofiq lashtirish birligi.
- B) O'zaro hamkorlikning *umumiy* doiralarini belgilaydi.
- V) Transaksiya xarajatlarining tarkibini va miqdorini belgilaydi.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

141. Qishloq xo'jaligi korxonalarini bilan tuziladigan shartnomalar qanday tasnifga ega?

- A) Davlat ehtiyojlari uchun mahsulotlar uchun shartnomalar.
- B) Moddiy-texnika resurslarini etkazib berish uchun shartnomalar.
- V) Kontraktsiya shartnomalari va xizmatlar ko'rsatish uchun shartnomalar.
- G) Barcha javoblar to'g'ri.

142. Qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning ustuvor yo'nalishlari qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

- A) Texnik-texnologik, tashkiliy, ma'muriy-huquqiy.
- B) Tashkiliy-iqtisodiy, huquqiy, ijtimoiy, institutsional.
- V) Mulkiy-tarkibiy, erdan foydalanish, suv va suvdan foydalanish, moliya-kredit, narx-navo.
- G) Naslchilik, selektsiya, intensiv bog'lar barpo etish, baliqchilik, parrandachilik va asalarichilikni rivojlantirish.

143. Fermer xo'jaliklarining er maydonlarini maqbullashtirish jarayoni nimani anglatadi?

- A) Ekin maydonlari tarkibini o'zgartirishni.

- B) Zarar keltirib ishlayotgan, istiqbolsiz va to'lovga noqobil fermer xo'jaliklarining er maydonlarini birlashtirish va yiriklashtirish orqali ularning samaradorligini yuksaltirishni.
 V) Paxta, g'alla, sabzavot va poliz ekinlari joylashuvining maqbul chegaralarini belgilashni.
 G) Er maydoni katta, boshqarish qiyin bo'lgan fermerlar erlarini ixchamlashtirishni.

144. «Printsipal-agent» muammosi – nima?

- A) – «agent»ning «printsipal» topshirig'i va ko'rsatmasini bajarishda uning nayrang qilish xavfi hisoblanadi.
 B) - nayrang qilish axborot asimmetriyasi va «agent» faoliyati ustidan nazorat qilish xarajatlarining yuqori darajasi tufayli mumkin bo'ladi.
 V) - tashkilotlarning faoliyat ko'rsatishi ajoyib axborotga ega bo'lish oqibati sifatida «agent»ning opportunistik xatti-harakat qilishi imkoniyatini tug'dirishi.
 G) Barcha javoblar to'g'ri.

145. “Printsipal-agent” muammolarini hal etish variantlari qaysi javobda to'g'ri keltirilgan?

- A) “Agentlar” raqobati.
 B) “Agent”ning qo'shma faoliyat natijalarida ishtirok etishi.
 V) Firma “agentlar” ittifoqi sifatida.
 G) Barcha javoblar to'g'ri.

146. Firma ichki tuzilishining quyidagi nechta varianti keng tarqalgan?

- A) Unitar (U-tuzilma).
 B) Xolding (X-tuzilma).
 V) Multidivizional (M-tuzilma) va aralash (A-tuzilma).
 G) Barcha javoblar to'g'ri.

147. Unitar tuzilma - nima?

- A) Hukmronlik munosabatlarining eng yuqori darajada markazlashuvini nazarda tutadi. Barcha asosiy qarorlar «printsipal» tomonidan qabul qilinadi, uning o'zi nazoratni ham amalga oshiradi.
 B) Qarorlar qabul qilish va «agentlar» harakatlari ustidan nazorat qilish jarayonini imkon qadar markazlashgan tizimdan chiqarishni o'zida namoyon etadi.
 V) Mahsulotning xili, savdo markasiga qarab yoki jug'rofiy belgi bo'yicha o'z xarajatini qoplash.
 G) Agar bo'linmalardan biri huddi unitar korxonadagi kabi firma rahbariyati tomonidan to'liq nazorat qilinsa.

148. Konsalting - nima?

- A) Hukmronlik munosabatlarining eng yuqori darajada markazlashuvini nazarda tutadi.
 B) Imkon qadar markazlashgan tizimdan chiqarishni o'zida namoyon etadi.
 V) O'zini o'zi moliyalash tamoyili.
 G) Ishlab chiqarishga ish yuzasidan xizmat ko'rsatish soxasida ixtisoslashgan firmalarning o'z mijozlariga maslaxat xizmati ko'rsatish va texnikaviy loyixalarni ekspertizi qilish bilan bog'liq iqtisodiy faoliyatdir.

149. Konsortsium - nima?

- A) Firmalar yoki firmalar bilan xukumat o'rtasida muayyan amaliy, juda keng qo'llamdagi iqtisodiy loyixalarni amalga oshirish maqsadida shartnoma asosida tuzilgan vaqtinchalik birlashma.

- B) Imkon qadar markazlashgan tizimdan chiqarishni o'zida namoyon etadi.
- V) O'zini o'zi moliyalash tamoyili.
- G) Ishlab chiqarishga ish yuzasidan xizmat ko'rsatish soxasida ixtisoslashgan firmalar.

150. Xolding tuzilmasi - nima?

- A) Hukmronlik munosabatlarining eng yuqori darajada markazlashuvini nazarda tutadi.
- B) Qarorlar qabul qilish va «agentlar» harakatlari ustidan nazorat qilish jarayonini imkon qadar markazlashgan tizimdan chiqarishni o'zida namoyon etadi.
- V) Mahsulotning xili, savdo markasiga qarab yoki jug'rofiy belgi bo'yicha o'z xarajatini qoplash va o'zini o'zi moliyalash tamoyili asosida faoliyat ko'rsatuvchi yarim tobiy ishlab chiqarish bo'linmalarini tashkil etishni nazarda tutadi.
- G) Agar bo'linmalardan biri huddi unitar korxonadagi kabi firma rahbariyati tomonidan to'liq nazorat qilinsa.